

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Harald Høffding

Erindringer

HARALD HØFFDING
ERINDRINGER

GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG

1 9 2 8

ERINDRINGER

Harold Lloyd.

HARALD HØFFDING

ERINDRINGER

GYLDENDALSKE BOGHANDEL · NORDISK
FORLAG · KØBENHAVN · MCMXXVIII

COPYRIGHT 1928 BY GYLDENDALSKE
BOGHANDEL NORDISK FORLAG - COPENHAGEN

—
OPLAG: 2000 EKSEMPLARER

—
PRINTED IN DENMARK
GYLDENDALS FORLAGSTRYKKERI
KØBENHAVN

FORORD

Det var fra først af ikke min Tanke, at de „Erindringer“, jeg nedskrev i Vinteren 1915—16 og senere fortsatte 1922 og 1924, skulde udkomme før efter min Død. Imidlertid er det nu kommet til at staa saaledes for mig, at Tidsforholdene, ikke mindst paa det Omraade, paa hvilket jeg især har bevæget mig, er blevne saa forskellige fra den Tid, Bogen forudsætter, at der ikke bør gaa længere Tid hen, hvis Bogen skal finde forstaaende Læsere.

Min Hustru, der skulde have været Bogens Udgiver, er gaaet ind paa min Opfattelse og hjælper mig nu med Udgivelsen.

I Indledningen har jeg talt tilstrækkelig om, hvorfor jeg overhovedet har skrevet Erindringer.

Carlsberg, 14. Marts 1928.

Harald Høffding.

I

Naar jeg nedskriver Erindringer om mit Liv, er det ikke, fordi jeg mener at have oplevet noget, der i ydre Henseende er paafaldende. Men i ethvert Menneskeliv, der føres med Alvor, vil der være Begivenheder og Oplevelser, som kunne være af Interesse, selv om den Ramme, indenfor hvilken det føres, er begrænset. Og i de gamle Aar kommer naturligt netop Interessen for dette Menneskelige frem, især for den indre Sammenhæng deri. Det er Erindringens Tid, og der opstaar et Ønske om at gøre sig Rede for de Motiver, de ledende Bestræbelser, der have baaret Livet. Bag de Træk og de Skæbner, den Enkelte har fælles med saa mange Andre, kan der jo dog ligge højst forskellige individuelle Motiver, ligesom Logikken lærer, at samme Slutning kan naas ud fra højst forskellige Forudsætninger. At vort egentlige Liv er et indre Liv, lærer man i Alderdommen, om man ikke havde lært det før. Og hermed forbinder sig da naturligt Trangen til at efterspore, om der har været indre Sammenhæng i det Liv, man nu kan se tilbage paa. Jeg er mig fuldt bevidst, at ethvert Forsøg paa et Tilbageblik vil kunne medføre mange Illusioner. Erindringen kan svigte, baade hvad de enkelte Begivenheder og Handlinger angaar, og hvad de ledende Motiver angaar. — Jeg har selv i min Bog om Rousseau gjort opmærksom paa Vanskeligheden ved at skrive Selvbiografi og søgt at vise, hvilke forskellige Motiver der krydse hverande i en Bog som Rousseau's Confessions. Hvor jeg kan, vil jeg støtte mig til Breve og andre Dokumenter, som maatte staa til min Raadighed, for

derved at undgaa Fejltagelser og illusoriske Motiveringer. De Breve, jeg har, ere for det meste skrevne til mig. Afset fra enkelte Kladder, har jeg kun Breve fra mig selv, naar Modtagerne ere døde; det er derfor vemodige Dokumenter, men de oplyse mange og meget. Jeg vilde saaledes ikke have kunnet give en nogenlunde paalidelig Skildring af min Udviklingsgang mellem mit 22. og mit 27. Aar, hvis jeg ikke havde fundet Brevene fra min Forlovelsestid i min afdøde [første] Hustrus Gemmer.

Naar jeg ser tilbage til min Barndom og Ungdom, forekommer den daværende Tid og den Maade, paa hvilken Livet da førtes, mig højst forskellig fra, hvad der nu fremtræder for en Betragter. Jeg kunde have stor Lyst til at give en Skildring, der vilde vise denne Forskel i anskuelige Smaatræk. Men jeg mangler Evne til levende Beskrivelse af ydre Forhold og Begivenheder. Overlæge Nikolaj Holm, min Kammerat i Pogeskolen og senere som Student, har givet en livlig og fornøjelig Skildring af Livet, som det i vor Barndom førtes i velhavende Familier af Middelstanden. Hvad jeg mindes om den Tids daglige Liv, stemmer godt med hans Skildring, og vore ydre Kaar vare omtrent de samme. Jeg trøster mig dog ikke til at fortælle saa godt som han.

Holms Skildring holder op med Studenteraarene, og det lader desværre til, at han ikke vil fortsætte den. Hvis mine Erindringer skulde have nogen Værdi, vil denne vist især bero paa, om jeg kan give en tilgængelig Fremstilling af, hvorledes mit indre Liv, min Tro og min Livsbetragtning udviklede sig fra Studentertiden og op gennem Aarene. Naar jeg har Indtrykket af en stor Forskel, hvad det Ydre angaar, mellem den Tid, i hvilken min Barndom og Ungdom faldt, og den nuværende Tid, saa har jeg dog, ved at tænke tilbage, et endnu langt stærkere Indtryk af den Forskel, der — for mit Vedkommende idetmindste — er mellem da og nu, hvad det indre Liv angaar. Og dog er det Skridt for Skridt, gennem mange Nuancer og tildels i

Zigzag, at jeg er kommen fra mit „da“ til mit „nu“. Dette Punkt vil jeg forsøge at gøre til et Hovedemne i min Skildring. Men denne Udvikling i rent personlig Henseende er nøje knyttet til mine Studiers Gang og til mine filosofiske Bestræbelser. Og jeg vilde gerne benytte Lejligheden til, i saa tilgængelig Form som muligt, ogsaa at gøre Rede for min Udviklingsgang i videnskabelig Henseende.

Min Livsgang har bragt mig i Berøring med ikke faa ejendommelige Mennesker, nogle, som have grebet ind i Tidens Liv, og derigennem ogsaa i mit eget, andre, som i deres snevre Kreds øvede en stillere, men derfor ikke mindre dyb og mindeværdig Indflydelse, — nogle, som stod mig fjernere, andre, som jeg inderligt har elsket. Her er en Skare af Minder, som jeg vil forsøge at lade komme til deres Ret.

Mine Forældre vare begge af god, gammel dansk Slægt. De vare Fætter og Kusine, idet min Moders Moder var født Høffding og Søster til min Faders Fader. Familien Høffding kan spores tilbage til det syttende Aarhundrede. En Købmand i Sorø i det syttende Aarhundrede, Anders Rasmussen, var gift med en Høffding (saaledes skreves Navnet dengang), og fra deres Søn, som genoptog Modrens Familienavn, kan Slægten følges ned til vore Dage. I flere Generationer var Høffdingerne Gejstlige, men senere sloge de ind paa Handelen. Min Bedstefader var Lysestøber paa Vestergade, og min Fader nedsatte sig som Hørkræmmer paa Hjørnet af Gammel Torv og Nørregade. Huset blev mit Fødested og er endnu (1916) i min Slægts Eje. Min Moder, hvis Pigenavn var Gjellerup, nedstammede fra en jysk Bondekarl, Rasmus Gjellerup, som kom til Studeringerne og blev Præst paa Sjælland. Hendes Fader var Landmand, Forpagter af Strandegaard ved Præstøbugt. Denne Gaard fik senere min Morbroder, og efter ham min yngste Broder i Forpagtning, saa at den næsten i hundrede Aar beboedes af min Slægt. Nogle af mine

bedste Ferieminder, lige fra min Barndom op til senere Aar, knytter sig til dette idylliske Sted.

Min Fader var en smuk og statelig Mand. Jeg mindes, med hvilken Stolthed jeg saa ham træde ind i Metropolitanskolens Eksamenslokale, naar han kom for at høre paa mig. Senere, en Gang i mine Studenteraar, fik jeg paa en komisk Maade at vide, at ogsaa Andre end jeg ansaa ham for en smuk Mand. Vi boede paa Landet i Skodsborg og havde vore bestemte Badetider i et Badehus, der var til Leje. En Dag, da jeg gik i Bad, kom en ældre Herre og spurgte mig, om han ikke maatte gaa i Bad med mig, da der ikke var Plads til ham andensteds. Det gik jeg ind paa, og vi klædte os af, sprang ud og svømmede. Da vi saa stod og tørrede os af, sagde Manden: „Hvem er De en Søn af, unge Mand?“ Og da jeg sagde ham det, udbrød han forundret: „Hvad? er De en Søn af den smukke Mand!“ Heldigvis var jeg ikke forfængelig og kunde tage Episoden humoristisk.

Fader var en ivrig Forretningsmand. Jeg ser ham endnu for mig i sin graa Arbejdsfrakke færdes i Butik, Kontor og Pakhus. Butikshandelen blev efterhaanden til Handel en gros, især da efter 1848 København erobrede Jylland fra Hamborg paa Handelens Omraade. Kontoret udvidedes og flyttedes op i Stueetagen, og Butikslokalet lejedes ud. Han var meget anset i Handelsverdenen, Medlem af Sø- og Handelsretten i nogle af dens første Aar. Fra sine unge Dage af var han Officer i Borgervæbningen, tilsidst Oberst. Han tog sig godt ud i Uniform og til Hest og var meget populær blandt sine Borgere, der undertiden efter Øvelsernes Afslutning fulgte ham hjem til Nørregade og raabte Hurra for ham. Under de to slesvigske Krige besatte Borgervæbningen de forskellige Vagtlokaler i Byen, og ved Ildebrande afspærrede de Gaden, for at Brandvæsenet kunde arbejde uforstyrret. Ofte blev Fader kaldt op om Natten, naar de skingrende Vægterpiber forkyndte, at der var Ildebrand.

Han har arbejdet strengt for at naa frem og for at underholde sin talrige Familie. Vi have været syv Søsken-
de, af hvilke dog kun sex naaede den voxne Alder. Fra sin Barndom var Fader tarveligt vant, og vort Hjem havde stedse et tarveligt Præg, selv efter at der var naaet en vis Velstand. Vi boede altid i en forholdsvis lille Lejlighed. Fader købte sig aldrig noget Landsted, men boede til Leje om Sommeren i beskedne Huse. I sine senere Aar tog han dog megen Del i Selskabelighed og gav selv flotte Herremiddage.

Som han staar for mig, var han en Mand, der fyldte helt ud indenfor sin Ramme. Jeg har ofte paa ham anvendt Hamlet's Ord om sin Fader: „Tag ham i Et og Alt, — han var en Mand!“ Selvfølelse og dog med klar Forstaaelse af sin Begrænsning, arbejdsom og nøjsom, med et frisk og selvstændigt Blik paa Livet og med Sans for de Goder, det kunde bringe — saaledes staar han for mig. Det var saa trygt at vide, at han var til, og saa herligt at se hans mandige Skikkelse som Midtpunkt i Hjemmet. Vi Børn følte os i en Afstand fra ham, der gjorde os saa meget des gladere ved et venligt Smil eller et opmuntrende Ord. Der kunde være noget Indesluttet over ham. Han havde Vanskelighed ved at tale om sig selv, og han trængte til, at man skulde komme ham imøde. Ofte fik Hypokondrien Magt over ham. Jeg kommer i den Anledning til at tænke paa et af de stolteste Øjeblikke i mit Liv. Det var i det sidste Aar, jeg boede hjemme før mit Giftermaal, at han en Aften sagde til mig: „Harald, du maa gaa lidt ud med mig; jeg er saa tung i Sindet og véd ikke, hvorfor.“ Vi gik da omkring i Gaderne i den mørke Vinteraften, til den tunge Sky havde lettet sig. Da hans Sønner vare blevne voxne, blev Forholdet mellem dem og ham frit og hjerteligt, skønt Afstandsmomentet stedse var der. Det Retliniede i hans Karakter lod ham staa som et Forbillede for hans Børn. Ofte har jeg i vanskelige Situationer spurgt mig selv: „Hvad mon Fader

vilde gøre her?“ — eller: „Mon han vilde synes om, hvad du gør?“ Skønt han baade i kirkelig og borgerlig Henseende var konservativ, forstod han dog, at den unge Slægt i mangt og meget maate se anderledes paa Tingene, end han var vant. Og jeg tror, jeg tør sige, at han havde den Tillid til sine Sønner, at selv naar de gik Veje, der vare ham fremmede, eller endog vare ham imod, saa kunde han dog tro, at det for dem var de rette Veje.

Et smukt og dyrebart Minde bevarer jeg af ham, fra Barndommen af og lige til den Nat (den 25. Marts 1873), da jeg lukkede hans Øjne.

Naar jeg nu vil tale om min Moder, kommer jeg til at tænke paa, hvad en ung Student engang skrev til mig, at han havde Vanskelighed ved at faa et klart Erindringsbillede af sine Nærmeste: „Jeg kan ikke forestille mig min Moder.“ Jeg forstaar meget vel dette, skønt det ikke helt gælder for mit Vedkommende. Kun har jeg ved ethvert opdukkende Erindringsbillede af hende den udtrykkelige Forestilling om, at det ikke er fyldestgørende. Derimod er mine Erindringsbilleder af Fader klare og bestemte. For en Del forklares det ved, at Moders Træk vare mere uregelmæssige. Men det hænger vel ogsaa nok sammen med, at Forholdet til Moder var inderligere; hun staaar næsten for mig som en Del af mig selv. Jeg holdt lige meget af dem begge; men overfor Fader var dog stedse Afstandsmomentet tilstede. Mine Erindringer om Situationer, i hvilke Moder var Hovedpersonen, ere tydeligere end noget bestemt og specielt Erindringsbillede af hende alene. Jeg mindes en Aften fra mit femte eller sjette Aar. Moder havde bragt mig og mine to yngre Brødre tilsengs og sad nu og læste i Andersens Eventyr for os. Vel vare vi optagne af, hvad vi hørte; men Hovedsagen var dog Følelsen af Tryghed og Hjemlighed, Følelsen ved, at den, vi holdt saa inderligt af, sad der og vogtede paa os, medens Eventyrets Indhold langsomt gik over i de første Drømmes Indhold.

Moder var blond og rødmsuset. Det er fra hende, jeg har det sokratiske Ansigt, jeg ofte har hørt om. Hun havde et mildt og et lyst Sind, som øvede en dæmpende Indflydelse paa Faders koleriske Temperament og hyppige Hypokondri. Da jeg engang klagede over min Afmagt overfor mørke og sløve Tilstande, sagde hun mildt og stille: „Det har du ikke fra dig selv.“ Hvor hun elskede Fader og saa op til ham! Han havde været hendes Ungdoms Drøm, og hun stod trofast ved hans Side Livet igennem, indtil hun ved hans Død fik sit Livs største Sorg. — Der krævedes meget Arbejde af hende. Der var mange Børn, og Husholdningen omfattede foruden selve Familien hele Købmandsforretningens Personale, Kontorister, Butiksvende, Pakhusfolk, Karle og Kuske. Og alt dette ledede hun saaledes, at hun stod som Moder for det hele Personale. Endnu mange Aar senere har jeg truffet tidligere Medlemmer af Personalet, der talte med Venlighed om den gamle Frue, eller om Madamen, som hun hed i tidligere Tid, ti før Fader var bleven Kaptajn i Borgervæbningen var hun efter Tidens Sprogbrug kun Madam. Paa dette Trin laa dengang Grænsen mellem Frue og Madam. Paa Teatret kaldtes alle gifte Skuespillerinder Madam, med Undtagelse af Fru Heiberg, hvis Mand havde en Rang.

Da Forretningen gik over til en gros, kom Folkene paa Kostpenge, og Moder havde nu kun Familien at sørge for.

Vi Børn kom med Alting til Moder, betroede hende Alt. Og hun forstod os, gennemskuede os ogsaa, naar vi vilde gøre os til mere, end vi vare. Engang kom jeg hjem fra Skole og havde været oppe at slaas med nogle Kammerater og faaet ordentlige Prygl. Jeg sagde da til Moder (jeg erindrer tydeligt Scenen: jeg tog mit Tornyster af og satte mig noget betagen paa en Stol): „Jeg har banket nogle Drengene idag!“ Men i det samme kom Graaden frem paa Grund af Smerte og Harme, og Moder sagde med et ejendommeligt Smil: „Har du det, min Dreng?“ Hendes Tone-

fald gjorde mig flov, fordi jeg følte mig gennemskuert. Hun spottede mig ikke, men vidste at fortøne det Fortrædelige, her som saa mange Gange senere.

Hun havde et poetisk Sind, let begejstret og rørt, og uden selv at være belæst i poetisk Literatur, gjorde hun utvivlsomt meget til, at jeg fik Sans og Interesse i den Retning. Paa sine gamle Dage, da hun var bleven ene, idet alle Ungerne vare fløjne fra Reden, traf man hende gerne i sin Lænestol med Bog og Strikketøj, og hun var altid meget optaget af, hvad hun læste, selv om hun i sine sidste Aar hurtigt glemte, hvad hun havde læst.

Ligesom Fader holdt hun sig til Kirken. De gik ofte til Gudstjeneste, især om Vinteren. De holdt sig til Frue Kirke og fulgte, uden at mærke Forskellene, Stiftsprovsternes Række fra den rationalistiske H. G. Clausen gennem den spekulative Tryde til den retoriske Paulli og den venlige Rothe. Mine Forældre talte aldrig om religiøse Emner og havde neppe Rede paa dogmatiske Spørgsmaal. Da jeg paa den Dag, jeg havde taget teologisk Embedseksamen, ikke uden Ængstelse bekendte Fader, at jeg ikke vilde være Præst, sagde han: „Det Præstevæsen har jeg aldrig lagt Vægt paa.“ Han tog aabenbart, hvad han kunde bruge og lod Resten ligge. I Moders sidste Dage kom Modsætningen mellem Troende og Fritænkere stærkere og stærkere frem, og hun tog bestemt Stæde blandt de første. Men da jeg sagde, at hun saa egentlig ogsaa maatte tro paa en Djævel, erklærede hun paa det Bestemteste, at det vilde hun ikke vide af.

Moder blev 83 Aar gammel og døde ret pludseligt efter faa Dages Sygdom (11. November 1896).

Hvem skulde jeg nu gaa til for at berette, hvad der var hændet mig af Glæde eller Sorg? Især har jeg følt Tomheden, naar jeg kom fra en Rejse. Jeg var vant til allerførst at komme til hende og aflægge Beretning. Kun saa havde jeg Følelsen af, at jeg virkelig var kommen hjem.

Hun stod i sine sidste Aar som Stammoder (Moder,

Bedstemoder, Oldemoder) til en Slægt, der saa op til hende som den milde og ærværdige Patriarkinde. Hendes 70- og 80-Aars Fødselsdage bleve fejrede paa en hjertelig og festlig Maade i min ældste Broders Hus. Paa 80 Aars Dagen dansede Børn, Svigerbørn og Børnebørn en Menuet, de havde indstuderet, til Ære for hende. Det gik saa smukt, at det virkelig var en Ære.

Af en Sang, jeg skrev til hendes 70 Aars Fødselsdag hidsætter jeg et Vers, der efter min Mening karakteriserer hende ret godt.

Paa denne Dag vil Minders Flok sig hæve
om hvad dig Livet bragte, Mørkt og Lyst, —
om hvergang du i Sorgen maatte bæve,
hvergang du jublede paa Glædens Kyst.
Men gennem alle Toner vil den klinge,
den Sjælens rene, dybe Harmoni,
der adler Livet, selv det stille, ringe.
Den gjorde let din Fod og lys din Sti!

Jeg er født den 11. Marts 1843. Fra mine første Aar, før Skoletiden, erindrer jeg meget Lidet. Kun nogle enkelte Begivenheder og Situationer staar nogenlunde klart for mig. En af de første viser mig en lille nyfødt Broder liggende i Vuggen og Genstand for min Forundring og min Jubel. Sandsynligvis har jeg dengang været fire Aar. Et andet Billede er ikke saa fornøjeligt. Jeg faar nemlig en legemlig Revselse (hvis Detailler jeg ikke nærmere skal beskrive), fordi jeg endnu ikke har tilegnet mig den Renlighedssans, enhver god Verdensborger bør besidde. Denne Scene staar især tydeligt for mig, og jeg vilde kunde angive den Stue og det Sted i Stuen, hvor den fandt Sted. Ligesaa tydeligt staar det for mig, at jeg saa Jernbanen til Roskilde holde Fødselsdag; jeg stod udenfor den Bøndergaard i Valby, hvor vi laa paa Landet, og saa det blomsterkransede Lokomotiv komme. Dernæst husker jeg den Aften, da Kristian den Ottendes Lig førtes til Roskilde. Toget drog over Gammeltorv, og vi saa det fra vore Vinduer

i Huset paa Nørregade nærmest Hjørnstedet. Begivenheden fik en særlig Interesse derved, at Fader var med som Borgerofficer, i den da brugte Uniform: hvide Benklæder, rød Kjole med blaat Bryst og Chakot med lang Fjeder. Jeg var meget stolt over dette Syn. Dunkelt erindrer jeg Folketoget til Christiansborg i Marts; jeg ser for mig de mange Mennesker marchere forbi i tætte Rader. Vistnok samme Foraar var jeg med mine Forældre en Rejse til Vogns til Strandegaard og saa Soldater, der vare paa Vej til Krigen, holde Hvil ved en Landsbykro; Signalet til Opbrud mindes jeg tydeligt. Fra det første Krigsjaar erindrer jeg desuden, at min store Broder kom hjem fra Byen med en ny Vise, som alle Folk gik og sang paa Gaden; det var „den tapre Landsoldat“. Dybt indprentet er fra Aaret efter Ulykken ved Eckernførde, idet jeg da første Gang saa mine Forældre græde; det var gennem deres Sorg, at det gik op for mig, at man kan elske, glædes og sørge overfor noget, der ligger ud over Familiens Kreds. Samme Efteraar døde min ældste Broder Emil, og fra en enkelt Episode i Dødsnatten har jeg et Erindringsbillede af, hvorledes jeg fra den Seng, jeg delte med min yngre Broder, saa Uroen og Graaden, da Dødsøjeblikket var kommet.

Der dukker endnu nogle Smaatræk frem fra vore Sommerophold i Valby. Vi foretog gerne hver Sommer en Udflugt til Alleenberg for at køre i Karussel. Engang var jeg meget træt paa Hjemvejen. Meget fin var jeg, med grøn Fløjelsbluse og hvide Benklæder. Og paa Hjemvejen gennem Pilealléen undrede jeg mig meget over, at de hvide Ben dernede saaledes kunde blive ved at gaa, uagtet jeg „selv“ var saa træt. Jeg blev holdt i hver Hand af en Voxen og kunde saaledes optræde som Iagttaget. Endnu efter de mange Aars Forløb ser jeg de hvide Ben bevæge sig ufortrødent, som om de slet ikke havde hørt mig til. Ellers husker jeg Intet fra hele Turen.

Et Syn, der altid gjorde Indtryk paa mig, var Jern-

banetogets Forsvinden ud ad Glostrup til, naar det havde passeret Overskæringen i Nærheden af vor Bolig paa Bondegaarden. Toget blev efterhaanden til en mørk Prik, over hvilken den hvide Røg steg op mod Eftermiddagssolen. Jeg havde ingen Tanke om, hvor det skulde hen; det var langt, langt bort, ud i det Fjerne. Det var den første Dæmren af en Forestilling om et Uendeligt. Erindringsbilledet er ofte kommet frem for mig som et Symbol; fra først af var jeg vis paa, at „derude“ maatte Alt bo, hvad der var herligt.

Da jeg var bleven sex Aar, begyndte jeg min Skolegang. Min Indtræden paa den videnskabelige Bane gik for sig under Taarer. Det hjalp ikke, at jeg havde faaet en ny Vinterfrakke, som var syt om til mig af Faders aflagte graa Butiksfrakke. Jeg tudskraalede, da Fader gik med mig i Haanden hen i Larsbjørnstræde, hvor en gammel Student, Hr. Fenger, havde en meget anerkendt Pogeskole. Den første Dag i Skolen blev dog ikke helt bedrøvelig. I sidste Time havde de ældste Drengene Vers for, og en af dem fremsagde Oehlenschlägers „I gamle, længst forsvundne Tid, der var en dejlig Pige.“ Jeg syntes aldrig, jeg havde hørt noget saa smukt. Og saaledes trøstede Poesien mig efter den sørgelige Begyndelse af min Skolegang.

Hr. Fenger var en gammel Student, der nok i sine yngre Dage havde dyrket Billard mere end Videnskab og nu holdt en lille Skole paa omtrent 30 Drengene i Alderen fra 6 til 10 Aar. Han dimitterede særligt til Metropolitan-skolen. Vi læste i to Værelser og bleve underviste af ham i alle Fag (kun til Fransk kom der en Gang om Ugen en særlig Lærer). Medens Fenger læste med et Hold, havde de andre Aldersklasser Regning, Skrivning eller Stil. Vi lærte godt, og Skolen gav en god Forberedelse for videre Skolegang. Fenger kunde være streng, og det gjorde ikke godt, naar man blev slaet med en Lineal paa den flade Haand, en Episode, der gerne afsluttedes med et Ophold i

Skammekrogen. Men han holdt af Børn og saa gerne, at vi besøgte ham paa bestemte Dage i Ferierne, hvor saa forskelligt Legetøj stod til behagelig Afbenyttelse. Ligesom Nicolaj Holm, der var min Kammerat i Fengers Skole, erindrer jeg tydeligt det langtrukne „Go' Maaren“, hvormed vi traadte ind i den yderste Skolestue om Morgen; det blev besvaret af ham fra den inderste Stue med et ligesaa langtrukket „Go' Maaren“. Vor Hilsen var naturligvis bleven til ved Efterligning af hans.

Naar det var godt Vejr om Sommeren, vandrede han med os til Frederiksberg Have, hvor vi gerne slog os ned paa Excercerpladsen, der dengang stod aaben for Alle. Vi legede paa Græsmarken, medens Hr. Fenger hvilede sig under et Træ. Vi satte megen Pris paa disse Ture, der gav Skoletiden en uventet Anvendelse. Vestergade stod paa saadanne Dage i et festligt Skær for os. Gennem Mylret af Bondevogne og Trillebøre gik jo nu Vejen ud i det Frie.

Hr. Fenger endte sine Dage paa Sygehjemmet, hvor nogle af de Familier, hvis Børn han havde undervist, havde skaffet ham Ophold. Som Minde om ham bevarer jeg et Sølvbæger med hans Navn paa, som jeg har købt af en Kone, der som Barn havde hjulpet sin Moder med at holde hans Stuer i Orden. Hun havde faaet det af ham, og da hun i Anledning af min 70 Aars Fødselsdag havde hørt, at jeg havde været en af Fengers Elever, tilbød hun mig det for Sølvets Værdi.

Da jeg var halvtiende Aar blev jeg prøvet til Metropolitanskolen, men var for ung og maatte vente et Aar. I Aaret 1853 (Køleraaaret) blev jeg optaget og begyndte nu den otte Aars Skoletid i den gamle Skole paa Frueplads. Kort før jeg begyndte at nedskrive disse Erindringer, havde jeg den Ære at føre Ordet ved en Mindefest for Metropolitanskolens 700-aarige Bestaaen. Jeg har holdt af min gamle Skole og skylder den meget, især et godt sprogligt, historisk og matematisk Grundlag for mine følgende Studier. Og saa har jeg paa Skolebænken vundet nogle af

mine bedste Venner, grundlagt Venskaber, der have holdt Livet igennem. Det er meget underligt at tænke paa, at hvis jeg var bleven optaget første Gang, jeg prøvede, var disse Venskabsforbindelser ikke blevne til. Saaledes betinges undertiden vore mest inderlige Forhold til Mennesker ved ganske særlige Begivenheder. Dog kan man ogsaa se dette saaledes, at der i de tilsyneladende ligeegyldige Forhold, som her Opsættelsen af Optagelsen i Skolen, kan ligge Betingelser for rige Fremtidsmuligheder. Jeg har paa mine gamle Dage grundet meget over, hvorledes her i Livet det Største ofte er knyttet til det Mindste, — hvorledes maaske det, der for os giver Livet dets egentlige Værdi, kan være afhængigt af noget, vi er tilbøjelige til at kalde „tilfældigt“.

Skolen begyndte paa Grund af Koleraen sent den Sommer. Hvad jeg bedst erindrer fra den første Tid i den nye Skole, er, at jeg hver Dag efter Skoletid gik hen til Politikammeret, hvor der var slaaet op, hvor mange Syge og Døde der var i det sidste Døgn. Jeg vænnede mig hurtigt til den nye Skole og gik den igennem Klasse for Klasse, afvejlende som Nr. 1 og Nr. 2. Det var i mange Aar den senere Højesteretsassessor Grüner og jeg, der afløste hinanden paa Duxempladsen. Hvad især udmærkede Skolen, var den gode Orden, der var i Alting. I de første 4—5 Aar var Undervisningen overvejende elementær. Jeg erindrer fra disse Aar bedst Undervisningen i Naturhistorie. Vor Lærer, Carl Johan Fogh, var den fødte Skolemand. Han havde i hele sin Personlighed noget, der gjorde, at der selvfølgelig var Ro og Stilhed i Klassen. Med sine Øjne kunde han belønne og straffe uden at behøve kraftigere Midler. Det stærkeste Middel, han anvendte, var et strengt Ord, han hviskede til en Synder; de Andre hørte det ikke, men Virkningen var strax synlig. Hovedsagen var dog, at hans aandfulde Beskrivelse og Karakteristik af botaniske, zoologiske og geografiske Fænomener vakte de Flestes Inter-

esse. Han kunde ikke gøre for, at vi ikke ofte nok fik den naturhistoriske Samling at se. Der var intet særligt Værelse til den, men Genstandene vare anbragte i Skabe forskellige Steder. Vor gamle Rektor, B. Borgen, holdt vi meget af, hvad der dog ikke hindrede, at vi ofte meldte os med pludselig Hovedpine for at bede os fri fra de kedelige Timer i den kolde og støvede Gymnastiksal. Jeg tror, det har skadet mig, at jeg ikke fik god og rationel Gymnastikundervisning i mine unge Dage, saa jeg fik Lyst til at fortsætte med Legemsøvelse. Vi sad for meget stille og lærte ikke Friluftslivets Tilløkkelser at kende, saaledes som en senere Tids Ungdom har lært. Min Moder forlangte, at jeg hver Eftermiddag skulde gaa omkring tre Møller paa den gamle Vold, der endnu i min Skoletid strakte sig fra Amagerbro til Kastellet. At vandre hele Volden rundt vilde blive betragtet som en hel Fodtur. Frederik den Syvende holdt af at ride langs hele Volden med sit Følge af Adjutanter, Hestgardere og Lakajer. Men faa Fodgængere fandt paa at vandre hele Turen.

København havde dengang, ikke mindst ved at ligge bag sine Volde, en anden Karakter end nu. Det var mindre, og Forskellen mellem By og Land begyndte lige udenfor Porten. Folk laa paa Landet i Frederiksberg Allé og i Valby, flyttede ud om Foraaret og ind om Efteraaret. Vel bleve Portene ikke længere lukkede om Natten som i Frederik den Sjettes Tid. Men der var Toldeftersyn udenfor hver Port. Naar vi Drengene om Sommeren kørte til Skole paa Bondegårdens Mælkevogn, med „Fløderikke“ til Kusk, oplevede vi forskellige Mærkværdigheder. En, som nærmest kedede os, men som vi i vor Naivitet ikke tænkte over, var, at Fløderikke (jeg ser hende endnu med sort Klap over det ene Øje) stod af etsteds paa Vesterbro og tog alle sine Mælkebøtter med sig ind i et Hus. Vi mente, at det skulde nu være saadan, og tænkte ikke paa, at der nok har været en god Vandpost inde i det Hus. Men naar vi saa vare lige udenfor Byens Port, kom Toldbetjentene med deres

Jernstokke og stak i Vognens Halm for at se, om der skulde være Forsøg paa Smugleri. Kvaliteten af Mælkebøtternes Indhold var der Ingen, der undersøgte. Selve Byens Port var saa smal, at kun én Vogn kunde køre igennem ad Gangen; det kunde være en lang Historie, naar der ogsaa var Vogne, der skulde modsat Vej. Fodgængerne maatte se deres Snit til at smutte ind ved Siden, naar der var Vogne. Naar et Halmlæs var kørt fast i Porten, kunde man hverken komme ind eller ud. Engang da vor Onkel og Tante fra Strandegaard havde været i Besøg i København og skulde rejse hjemad med Toget, maatte de vende om og vente til en anden Gang, fordi Porten var spærret af et Halmlæs.

Landopholdet i Valby fra Maj til Oktober hvert Aar fik stor Betydning for os Drengene ved at gøre os fortrolige med Landliv og Landbedrift. Vi red Heste paa Marken, kørte med Møg (hvor den raske Hjemtur uden det ildelugtende Læs var Hovedsagen) og var med i Høstarbejdet eller prøvede paa det. Da var Valby en fuldstændig Bondeby; kun enkelte Landsteder fandtes. Nu er der den ene femetages Bygning ved Siden af den anden, og paa dens Marker rejser sig en hel Fabriksby. Denne Forandring var sket, da jeg paa mine gamle Dage kom til at bo paa Valbybakke.

Før og efter Valbyopholdet var Volden og den mellem Volden og Stadsgraven liggende Kirsebærgang Steder, hvor vi kunde lege og spasere. Kirsebærgangens Bastion skraanede med sine buskadsklædte Sider ned mod Stadsgravens Siv. Her var gode Skjulesteder, og her var Lejlighed til at faa Sans for Naturidyller. Blot det at ligge i det høje Græs mellem Busk og Siv var en Herlighed. Nu er alt dette forsvunden; kun Ørstedsparken og Østre Anlæg minder om fordums Tid.

Havde man Bekendte ude i Forstæderne, hvor der endnu fandtes store og gamle Haver, der strakte sig frit ud i Landet, kunde man ogsaa der færdes i det Frie. I en af

disse store Haver eller Parker var Tilholdsstedet for et „Ridderskab“, der dannedes af Drengene fra forskellige Skoler, naturligvis under Ledelse af en Stormester med hans Drost og Marsk, iøvrigt bestaaende af Riddere og Væbnere. Min Broder Valdemar, der var nogle Aar ældre end jeg, var Ridder; det var især hans Kammerater fra „Efterslægten“, der dannede Hæren. Jeg gjorde Tjeneste som Væbner og erindrere, med hvilken Blanding af Pligtfølelse og Selvfølelse jeg, væbnet med min Huggert, stod paa Vagt ved Indgangen til en befæstet Lejr, der var anlagt i Udkanten af en stor Have ude paa Vesterbro, og hvis Forskansning bestod af Vidier, der dannede et Fletværk fra Træ til Træ. Her udholdt Ridderskabet en Belejring af Valbydrengene, hvis Styrke laa i Artilleriet, idet de bombarderede med Sten, der maatte afpareres med Huggertene.

Nogle Aar senere indtog jeg en mere ophøjet Plads i et Ridderskab, der dannedes af Metropolitanere og Disciple fra en anden Skole. Jeg var Marsk og kom i denne Egenskab til at føre an i et stort Slag, der stod ude i Søndermarken paa den Bakke, der fra det store Trælysthus skraaner nedad mod Valby Mose. Vore Modstandere bestode af Elever fra nogle Realskoler. Vor Hær rykkede en Søndag Morgen ud ad Vesterbro og gjorde Holdt ved Foden af Frederiksberg Bakke. Herfra sendte jeg Forposter op paa Bakken for at se, om Fjenden var der, og det varede ikke længe, før Spejderne kom styrtende ned ad Bakken og raabte, at „de vare der“. Vi rykkede da i god Orden op ad Bakken men hvad enten det nu var det imponerende Syn af vor Skare (vi vare nogle og tyve), eller det var dybere strategiske Planer, der gjorde sig gældende, — Fjenderne trak sig ind i Søndermarken og satte sig fast ved Foden af den nys nævnte Skraaning. De vare nok saa stærke som vi og bedre bevæbnede, idet de alle havde Huggerte, medens mange af vore Folk kun havde Floretter. Vi stillede os i Slagorden øverst paa Bakken; begge

Hære marscherede frem, og Sammenstødet kom midt paa Bakken. Vi bleve haardt trængte og maatte trække os tilbage op ad Bakken; Nogle — og blandt dem Stormesteren — flygtede meget snart. Jeg har aldrig faaet saa mange Prygl som den Dag. Jeg slog vel drabeligt fra mig med min Huggert og værgede min højre Side; men min floret-bevæbnede Garde kunde ikke støtte mig, og i min venstre Side var jeg øm en hel Uge efter. Vi maa dog have gjort Indtryk paa Fjenden, ti de fleste af hans Folk foreslog os bagefter et Forbund, og Kampene fortsattes mellem nye Hære en følgende Søndag; men der var jeg ikke med. Derpaa blev det Hele forbudt baade fra Politiets og Skolernes Side. Det kunde jo ogsaa let blive en farlig Leg. — Poul Andræ, min daværende Klassekammerat, har i Noterne til sin Moders Optegnelser offentliggjort et Brudstykke af sin samtidige Dagbog, hvor han beretter om disse Kampe (dog med Forvexling af de to Slag). Jeg faar der en Ære, som jeg virkelig tror, jeg har fortjent. Der nævnes først nogle, som flygtede, og derefter fortsættes med Benyttelse af nogle nyligt lærte græske Ord: „ἀλλὰ [men] Høffding, Høvdingen in facta, kæmpede som det bør sig en στρατηγός [Anfører].“

Men mine militære Bedrifter have ført mig bort fra Skolen. — Jeg fik ved Krebs' grundige Undervisning i Latin lagt en god Grund for senere Sprogstudier. Den strenge Systematik, som vi indviedes i gennem Madvigs Grammatik, er i mange Henseender kommen mig til Gode paa min senere Løbebane. Den gav, ved Siden af Matematiken, en god formel Skole. Dog gik man vel nok dengang den forkerte Vej ved at begynde med Grammatik og Øvelsesexempler, istedetfor saa hurtigt som muligt at føre ind i sammenhængende Læsning, gennem hvilken det grammatiske System efterhaanden kunde komme til at staa som en naturlig Fornødenhed. Krebs kunde være streng og, som mange af den ældre Tids Skolemænd, blive heftig og holde

lange Straffetaler. Men han var dog gennemgaaende godt lidt, uagtet han som Skolens Inspektør ofte maatte stille sig paa tværs af Disciplenes Lyster og Ønsker.

I mit femte Metropolitaneraar kom Konfirmationsundervisningen. — I Hjemmet fik vi Børn ingen direkte religiøs Paavirkning. Vi saa vore Forældre gaa i Kirke og kom undertiden med; men det Religiøse var mere en stadig Forudsætning end noget, der gjorde sig gældende som det, der stillede sine særegne Krav. Alligevel laa det ligesom i Luften, ligefra det blev bestemt, at jeg skulde gaa i Metropolitanskolen (mine Brødre gik alle i „Efterslægten“), at jeg skulde være Præst. Man har fortalt mig, at jeg som lille Dreng vaklede mellem at blive Officer og at blive Præst; fælles for begge var, at man skulde raabe højt, og det holdt jeg nok (dengang!) meget af. Hovedgrunden til, at jeg kom i Metropolitanskolen har dog været, at jeg holdt meget af at læse, — og Præsten har da ligget nærmest. Senere hen i min Skoletid vaklede jeg mellem Filologi og Teologi. Men i Konfirmationsaaret kom jeg ret ind i religiøst Tanke- og Følelsesliv, og da blev Tanken om at gaa den kirkelige Vej levende. Den ældre Paulli var just da kommen fra Slotskirken til Frue Kirke og var en meget søgt Prædikant. Han var Biskop Mynsters Svigersøn, og hans Prædikener mindede om denne store Kirkemands, men var ikke saa aandfulde. For mig var der for megen Retorik i dem, og efterat jeg var bleven Student, hørte jeg op at være hans Tilhører. Under Konfirmationsundervisningen virkede han ofte gennem den Inderlighed, med hvilken han kunde tale om religiøse Emner. Men meget ofte var hans Undervisning rent skolemæssig.

Hvad der her var blevet grundlagt, fik dog først sin Udfoldelse, da jeg i mine Studenteraar fordybede mig i Kierkegaards Skrifter. Da kom der en Betagethed, som paa en Gang førte mig dybere ind i religiøst Liv og bort fra Teologien, og som derved blev bestemmende for min følgende Udvikling. Men foreløbigt var mit religiøse Stade

ret idyllisk og ret nøje forbundet med Fremblikket mod et Liv i en Præstegaard i en smuk Egn, hvor jeg kunde leve i Stilhed mellem mine Bøger. Naar jeg paa en Fodtur kom forbi en Præstegaard, fantaserede jeg mig ind i Livet der. (Der var dog ikke som i „Øjeblikket“ en Juliane med i Spillet). Saa blev jeg paa et bestemt Tidspunkt rykket voldsomt op af denne Idyl. —

I Skolen vare klassiske Sprog og Historie mine Yndlingsfag. Jeg dyrkede paa egen Haand Danmarkshistorie i saa stort Omfang, jeg formaaede. Skolens Historieundervisning fik især Betydning ved at indskærpe en fast kronologisk Ramme, indenfor hvilken de forskellige Udviklingsfaser i kulturel Henseende kunde finde deres bestemte Plads. Med megen Glæde benyttede jeg i de sidste Skoleaar den vundne Kundskab i Græsk til at læse Johannes-evangeliet i Grundsproget. Dette Evangelium stod fra den Tid af længe for mig som det fuldkomneste Udtryk for Kristendommen. Senere er jeg kommen til en helt anden Opfattelse af dets Stilling i den ældste kristelige Litteratur. — Om de sidste Skoleaar og deres Betydning for mig kommer jeg om lidt til at tale. Jeg maa først omtale tre Venner, som jeg vandt i Overgangsaaene, Venner for hele Livet, som det viste sig.

Jeg var fra femtenaars Alderen af Klassekammerat med Hans Skovgaard¹⁾ og Julius Petersen²⁾. I disse Aar, hvor saa meget begynder at røre sig i Sjæl og Krop, — hvor Skolen væsentligt byder paa Elementer, hvis Betydning man først siden lærer at forstaa, — hvor der er Trang til at røre de legemlige og aandelige Kræfter, — og hvor saa midt i dette Kaos religiøse Forestillinger kommer ind som Gæster fra et helt andet Land, — i disse Aar er et Tilhold hos en god Ven af største Betydning. Overfor Forældre og Søkende rører der sig ofte en Skyhed, som hindrer

¹⁾ F. 1844, d. 1920. — Cand. theol. 1866, Adjunkt i Nykøbing F., senere Præst (sidst i Kettinge paa Lolland).

²⁾ F. 1840, d. 1912. — Cand. med. 1865, praktiserende Læge, senere Professor ved Universitetet i Medicinens Historie.

Meddelelse om det Inderligste. Senere hen i Livet har jeg i min Virksomhed som Universitetslærer Gang paa Gang erfaret, at unge Mennesker snarere betro sig til en Fremmed, de af en eller anden Grund have faaet Tillid til, end til deres Nærmeste, og det har ofte paalagt mig et stort Ansvar og givet mig vanskelige Opgaver. For mig var der paa den Tid udenfor min Familie ikke nogen Ældre, jeg kunde gaa til. Maaske vilde jeg have kunnet betro mig til en ældre Søster, hvis jeg havde havt en. Min Søster var den yngste af os Søsken og paa denne Tid endnu et Barn. Hun har senere været mit Øjes Lyst og mit Hjertes Glæde, og ved hendes milde Blik og venlige Smil har jeg, især efter Moders Død, ofte vundet Ro og Hvile i Sindet. Hvad jeg ikke fandt hos Ældre, fandt jeg hos de to Kammerater, som jeg nu nærmest sluttede mig til, kun paa anden Vis. Naar de vare mig til stor Hjælp, var det ikke egentlig ved, hvad de sagde, eller hvad de gjorde for mig, men derved, at de, i samme Alder som jeg og under samme Forhold, dog toge Livet hver paa sin ejendommelige Maade, som jeg ikke altid forstod, men som netop derved indeholdt en Opfordring til mig om at lade den Ejendommelighed, jeg maatte raade over, komme til at ytre sig. Vi vare ofte meget uenige, og det kunde, baade i de unge Aar og senere, gaa varmt til imellem os. Men bag det, der kunde bringe os i Modsætning til hverandre, laa hos dem begge en inderlig Sympati, som jeg atter og atter følte mig omsluttet af. Jeg er ikke bleven forstaaet af andre Mænd som af dem. Ved saa mange Lejligheder har deres Medfølelse og deres Forstaaelse hjulpet mig, foruden at deres Kritik var en stadig Spore. De havde begge en mærkelig Evne til at karakterisere, til at finde og at udtale, hvad der var særegent for enkelte Mennesker. Skovgaard, der ikke er optraadt som Forfatter, har lagt denne Evne for Dagen som Brevskriver, den bedste Brevskriver, jeg har kendt. Hos Folk, som ikke kendte ham, kunde ofte den Evne og Lyst, han havde til at finde det Karakteristiske hos Folk, føre til, at han blev

betragtet som Ironiker, som en rent kritisk Natur. Der laa dog ikke blot stor psykologisk Interesse bagved, men ogsaa en stor Alvor, energisk Stræben efter at udvikle sin Personlighed og finde det Livsindhold, der laa for den. Julius Petersen har senere hen i Livet vist sin Evne til Karakteristik gennem de fortræffelige Biografier af nyere og ældre Tiders Læger, hvortil hans medicinsk-historiske Studier gave Anledning.

Saavidt jeg husker, var en alvorlig Sygdom, Hans Skovgaard gennemgik et Aarstid, før vi bleve Studenter, den ydre Anledning til, at vi tre sluttede os saa nøje sammen. Julius Petersen og jeg fulgtes ofte ud til Bjerregaard paa Valby Bakke for at se til vor syge Kammerat, og derved blev Forbundet stiftet. Skovgaards Fader var en velhavende Gaardejer fra Nordslesvig, fra et af de Sogne, der senere kom til Kongeriget. Han havde solgt sin Gaard derovre og købt Bjerregaard, en Avlsgaard, paa hvis Jorder et helt Villakvarter og tillige Vestrekirkegaardssiden byggedes. Min Ven stammede altsaa fra den støtte sønderjyske Bondeslægt. Mange gode Erindringer har jeg fra den hyggelige Gaard, hvor der dengang var aaben Mark rundt om, og hvor man kunde føle sig helt paa Landet.

Julius Petersens Fader havde været Urmager i Rønne, men bosatte sig i København, da han var bleven Folketingsmand. Julius havde maaske Noget af Bornholmernes stridbare, koleriske Natur, men ved Siden heraf en Inderlighed og en Trang til at give sig hen, en umiddelbar Sympati især med Lidende og Fortrykte, der senere gjorde ham til en elsket Læge, ikke mindst ude i de fattige Kvarterer paa Nørrebro. Hans Sind var stærke Svingninger underkastet, skiftede mellem Entusiasme og Nedslagenhed. Det var ikke altid let at omgaas ham. Pludseligt kunde han synke sammen som i Fortvivlelse, og da kunde han snævre ad ethvert Forsøg paa at opmuntre ham eller blot drage ham ind i Samtale. Og ligesaa pludseligt kunde saadanne mørke Stunder afløses af Trang til Fest. Og saa-

ledes gik det ogsaa med hans Arbejde. Til visse Tider arbejdede han med febrilsk Iver, men saa kunde der komme Tider med fuldstændig Ferien. Lærerne betragtede ham som en Særling, de ikke vidste, hvad de skulde gøre ved. Undertiden forsvandt han i ugevis; da havde han taget sig en Tur til Bornholm. Han var allerede i Skoleaarene forelsket i sin senere Hustru, som boede i Nexø paa Bornholm, og han benyttede enhver Lejlighed, som den mindste Ferie frembød, til en Udflugt derover, i Regelen med en af de smaa Jagter, der besørgede Fragtfarten mellem Bornholm og København. Ofte, især ved Vintertid, havde han drøje Ture. Vor gamle Rektor, som i Grunden godt kunde lide ham, og som, saalænge det nogenlunde gik an, tog ham humoristisk, tog ofte det højtidelige Løfte af ham, at han ikke vilde benytte en lille Ferie til at rejse til Bornholm: „Vil du nu love mig, Petersen, — jeg siger: *love* mig! — at du ikke vil tage til Bornholm? Vil du give mig din Haand derpaa?“ Og Petersen lovede og gav Haanden, men om Eftermiddagen gik han alligevel ned bag Børsen og søgte sig en Pæreskude til Farten over Østersøen. Det har været efter en saadan Tur, at han engang indfandt sig midt i en Skoletime. Rektor modtog ham med Citat af Schillers Piccolomini:

Spät kommt Ihr — doch Ihr kommt! der weite Weg,
Graf Isolan, entschuldigt Euer Säumen.

Henimod Afgangsexamen havde han netop en Slappelsesperiode, men han samlede sig sammen i de sidste Maaneder og bestod med Udmærkelse. Uroen i Sindet forlod ham aldrig.

Den tredie af de Venner, jeg ovenfor hentydede til, gjorde jeg Bekendtskab med paa Bjerregaard. Det var den senere berømte Fysiker Christian Christiansen. (Paa denne Tid hed han Christian Madsen, fordi han var en Søn af Gaardmand Mads Christiansen paa Holmsland ved Ringkøbing. Men saa kom den Bestemmelse, at Efternavnene

ogsaa paa Landet skulde være faste, og saa fik han Navnet Christiansen; det var dog længe en staaende Vittighed at føje til: født Madsen). Han var i Huset hos Skovgaard's paa Bjerregaard og læste privat til Studenterexamen. Ogsaa ham kom jeg, især i senere Aar, til at staa nær, og ogsaa her kom mig en ejendommelig Natur imøde, en ung Kraft, der tidligt fandt sit bestemte Virkeomraade, men tillige et Sind, som led af Tynge og trængte til et absolut Tilhold i den Tro, han var voxet op i, dog med aaben Sans opsøgt det Menneskelige under alle Former og til alle Tider. Han havde Jydens ejendommelige indirekte Maade at sige sin Mening paa, og der var dem, der ikke rigtigt kunde blive kloge paa, hvor man i Grunden havde ham. Saa meget des større Virkning gjorde det, naar han ret aabnede sig og udtalte sig med Varme om en Sag eller et Menneske, eller maaske med Inderlighed gav Udtryk for sit Ven-skab.

Til mine Klassekamerater hørte Peter Jerndorff, som jeg paa mine gamle Dage er kommen i nærmere Forhold til. I Studenteraarene kom han undertiden i mine Forældres Hus, men senere skiltes vore Veje. Han studerede Medicin og gik siden til Teatret. Da jeg langt senere kom i nærmere Forhold til ham (et Slags Svogerfætterskab), saa jeg, hvor herligt han havde bevaret det lyse Blik og den elastiske Gang, i god Sammenhæng med den Friskhed og Ungdommelighed, der stadigt viser sig i hans Kunst. I Skolen var han meget afholdt, og han beundredes for sin Sang og sit dramatiske Talent; men jeg hørte dengang ikke til hans Kreds.

Endnu en Kammerat er at nævne, og det en, som blev en fremtrædende Skikkelse i vort politiske Liv, Viggo Hørup. Han var noget ældre end os andre og følte sig som Søn af en Landsbyskolelærer noget fremmed iblandt os, hvad der senere har givet Anledning til den Legende, at vi som rette Bourgeoisønner skulde have set ned paa ham som Almuesmand. Om Sligt var der aldeles ikke Tale. Og

hvis han selv har ytret noget, der kunde bestyrke denne Legende, saa maa hans Mistænksomhed bære Skylden. I Virkeligheden beundrede vi hans Begavelse. Den viste sig i Skolen som senere i Livet overvejende som Kritik. Han kunde rette skarpe Angreb paa anerkendte Storheder i Historien og i Literaturen. Jeg erindrer en Debat, hvor han angreb og jeg forsvarede Luther. Det var vist ved denne Lejlighed, at jeg i Hidsighed kaldte ham for en Tersites, hvad jeg senere ofte maatte høre for. Jeg kunde i Grunden godt lide ham, og der laa bag hans Kritik og Oppositionslyst en kammeratlig Følelse, som aldrig ganske fornægtede sig. Der var ikke saa lidt Flegma i hans Karakter, noget, som meget ofte er Tilfældet hos kritiske Begavelser, hvad der er let forstaaeligt, ti de sættes ikke i Bevægelse, naar ingen Genstand for Kritik frembyder sig. Men dermed forbandt sig igen et Hang til Drømmeri, næret af Utilfredsstillelse ved, hvad de virkelige Forhold frembød. Han var i en vis Forstand den mest Modne af os alle, den, der saa selvstændigst paa det Overleverede, selv om han ikke altid kunde eller ikke brød sig om („gad“) forme sin Opposition i bestemte Tanker. Senere kastede han sig ind i Politik, og da baade mødtes og skiltes vi.

De to sidste Aar i Skolen var meget betydningsfulde for mig. Et Hovedpunkt herved var Græsklæsningen, der leddes med Energi af Carl Berg, den senere Rektor ved Frederiksborg Skole. Han var ikke nogen aandfuld Mand, og hans Oversættelser vare ikke smagfulde; desuden stod hans jydsk-københavnske Udtale i en besynderlig Modsætning til det græske Indhold. Men han var utrættelig, og han fik os til at arbejde selv. Han lod os udarbejde Foredrag over Emner af græsk og latinsk Kultur. Han laante os Værker til at sætte os ind i Stoffet. Foredragene lod han siden indbinde og henlægge i Klassens Katederskuffe. Jeg holdt to Foredrag, et om Graccherne (vi læste Plutarchs Biografier af dem) og et om Sokrates. Dette sidste var udarbejdet paa

Grundlag af et Bind af Grote's Grækenlandshistorie, som han havde laant mig i tysk Oversættelse. Det blev et to Timers Foredrag og holdtes for begge Afdelinger af øverste Klasse. Derved var for mig Grunden lagt til Beskæftigelse med en af det meneskelige Aandslivs største Skikkelser, en Beskæftigelse, der har fulgt mig mit hele Liv igennem til de seneste Aar, og som har været af største Betydning for mig baade som Filosof og som Menneske. Vi læste en hel Række betydelige græske Værker i de to sidste Skoleaar, af Homer, Herodot og Plutark, af Antologien, Sofokles' Kong Ødip og Platons Symposium. Især dette sidste Skrift betog mig og førte mig ind i filosofisk Eftertanke. I mine Studenteraar fortsatte jeg Læsningen af græske Forfattere, og der var saaledes lagt en god Grund for mine Studier af græsk Filosofi. Hele denne Syslen blev af stor Betydning for mig, idet den lod Tanken om en rent menneskelig Maade at tage Livet paa, en Tro paa Muligheden af et selvstændigt Personlighedsliv paa menneskelig Grund opstaa hos mig. Men det var kun meget langsomt, at denne Tanke og denne Tro voxede sig stærke i mig. Foreløbige raadede, som allerede omtalt, positiv-religiøse Forestillinger hos mig, og disse bleve ikke blot fæstnede, men ogsaa skærpede i Løbet af mine Studenteraar, saaledes som det i det følgende vil vise sig.

Foruden den græske Undervisning var der i de to sidste Skoleaar en anden Undervisning, der blev af meget stor Betydning for mig. Vi havde i disse Aar Digteren og Literaturhistorikeren Kristian Arentzen til Lærer i Dansk. Han var større Digter i Sind og i Stemning end i sine trykte Digte. Med inderlig Beundring for det Store og de Store maatte han stadigt kæmpe med Ordene for at udtrykke, hvad han følte. Det var ofte kun i enkelte Aforismer, at han kunde udtale sig om Shakespeare og Goethe, om Lessing og Hegel, om Oehlenschläger og Baggesen. Men disse Aforismer bleve hængende i Erindringen, formedelst den Iver, med hvilken de fremførtes, og den Begejstring, hvor-

af de udsprang. Tillige havde han noget Æggende og Drilende i sit Væsen, som maaske saarede Enkelte, men virkede ansporende paa Andre. Han var den Første, der fik mig til at ane, at meget, som var gængs og fastslaaet, kunde ses og tages paa helt anden Maade. Om Lørdagafterne kunde vi i øverste Klasse besøge ham og hans Hustru i deres lille Hjem ved Peblingsøen, og jeg erindrer, hvorledes jeg her, sammen med nogle Kammerater, en hel Nat igennem kæmpede for Oehlsenschlägers Digterrang mod Arentzen, der allerede dengang, ligesom senere i sit udførlige Sammeleværk om Oehlsenschläger og Baggesen, var tilbøjelig til at tage Baggesens Parti. Det var første Gang, jeg ret følte, hvad aandelig Turnering vil sige. Ogsaa i mange andre Spørgsmaal vakte han direkte og indirekte den kritiske Evne hos mig. Og dog var han inderst inde Romantiker, om man vil Epigon fra vor Litteraturs Guldalder. Men med Romantiken som Baggrund, og med den Tryghed, som udsprang af inderlig Forvisning om, at „Ideen“ (som man dengang kaldte det) eller „Aanden“ var det Inderste i Tilværelsen, den sande Realitet, lod han sin Kritik frit spille. En virkelig Forbindelse indgik Kritik og Romantik ikke hos ham. Men det var maaske netop derfor, han kunde være saa meget for en hel Kreds af Unge. Af min Klasse var det, foruden mig, især Julius Petersen og Viggo Hørup, der kom til at staa ham nær, og de to stode ham vistnok nærmere end jeg.

Ganske særligt virkede Arentzen gennem sine Oplæsninger, især af Shakespeare, som de Fleste af os derved indførtes i for første Gang. Ligesom flere af mine gamle Kammerater mindes jeg stedse enkelte af hans Shakespeareoplæsninger som særligt betagende, og jeg kan endnu høre hans Stemme. En god Oplæser i moderne, teknisk Forstand var han sikkert ikke. Men hans Begejstring meddelte sig til os. Og der aabnede sig ogsaa her, ved Indførelse i Shakespeare's Digterverden, en Kilde, der lige op i min Alderdom har læsket mig Gang paa Gang.

Det sidste Aar i Skolen var, ved Siden af hvad der, som

nys omtalt, kunde løfte op og pege fremad, et drøjt Aar. Sex Timers Skolegang og fem eller sex Timers Hjemmearbejde kunde nok tage paa Kræfterne. Jeg mærkede allerede dengang, hvad jeg egentlig har mærket hele mit Liv igennem, at min Krop ikke egnede sig til Stillesidde. Min Læge og Ven Julius Petersen, sagde engang senere til mig: „Din Konstitution vilde være fortræffelig, dersom du skulde tærskes eller hugges Brænde istedetfor at studere.“ Med legemlig Tunghed forbandt sig Hypokondri, og begge af fødte Uomgængelighed.

Nu nærmede sig Afslutningen paa de otte Aars Skolegang i Metropolitanskolen. En Overgang dannede den sidste Maaned, i hvilken vi paa egen Haand foretog den sidste Repetition. Jeg erindrer med et vist Velbehag denne Maaned. Den var som Forsmag paa et sammenhængende Studium, uden Lektieinddeling, og der kom indre Sammenhæng mellem mange Ting, der hidtil ikke kunde ses i deres Forbindelse. Man følte sig allerede som Student, kunde inddele Tiden, som man vilde, og om Aftenen drikke et Glas Øl i det Frie. Og fjernt ude dukkede saa Ferieudflugten op. Der var Tale om en Fodtur i Jylland sammen med Hans Skovgaard. Midt under Fordybelsen i Trigonometri eller i Livius kunde som i et Syn vise sig et Udblik til en Skovvej eller til en Sti over Heden.

Selve Examen gik som en Sport. Det traf sig saa heldigt, at Opgaven i dansk Stil blev: „At udvikle Betydningen af det sokratiske „Kend dig selv!“¹⁾ Denne Opgave var jeg godt forberedt til at besvare, og den indbragte mig da ogsaa et ug. I latinsk Stil var der en Konjunktiv, jeg kom galt fra, og jeg var meget forstemt, da jeg kom hjem og opdagede Fejlen i min Kladder. Men heldigvis laa der til mig et nyt Hefte af Lembckes Shakespeareoversættelse, som netop da var begyndt at udkomme, og det slukkede Sorgen. — Den 15. Juli 1861 blev jeg Student med Udmerkelse.

¹⁾ Da Alle dengang læste Græsk, stod der i Opgaven γνῶθι σεαυτόν.

Jeg kan ikke tro andet, end at den Følelse, med hvilken man dengang forlod Skolen, har været af noget anden Natur end den, der rører sig hos vor Tids unge Studenter. Forholdene vare dengang mindre. Skolen var mere isoleret fra Livet end nu. Nutildags tager man i Skolen saa meget forlods op af Ideer, Anskuelser og Kendsgerninger, som man dengang først efter Skoletiden møjsommeligt skulde arbejde sig hen til. Og dertil kom, at der ikke var saa mange Studenter som nu, kun en Syvendedel af, hvad der nu er. Det betød mere at blive Student end nu, og Hostrups og Plougs Studentersange kunde endnu synges af fuldt Hjerter, selv om der allerede viste sig Betænelighed over Proklamationen af Herreværdigheden i Aandernes Rige.

Foreløbigt var det den vundne Frihed, som nødes. Vi Kammerater havde nogle Dage efter Afslutningen en fornøjelig Skovtur. Det var, før der var Jernbaner i Nord-sjælland, og vi lejede da en „Kaffemølle“, d. v. s. en femsædet Vogn, der fulgte os hele Dagen, gennem Dyrehaven til Ny Holte, og derfra til Eremitagen. Det var det første friske Pust efter den strenge Læsetid. Derefter kom Jyllandsturen.

Det var, som om det var et fremmed Land, jeg skulde til. Det stod helt eventyrligt for mig, saaledes som jeg kendte det fra Steen Blicher og Carit Etlar. Jeg havde været endel omkring paa Sjælland, tildels tilfods. Sommerferierne tilbragte jeg gerne hos min Morbroder paa Strandegaard; herlige Tider forresten, som endnu staa i Glans for mig! Derfra havde jeg engang med en Fætter gjort en Fodtur til Møen. Men nu gjaldt det en større Udflugt.

Skovgaard og jeg toge da med Jernbanen til Korsør og derfra med Dampskib til Vejle. Af Sparsommelighedsgrunde gik vi samme Aften videre og overnattede i en Landsbykro en Milsvej nord for Byen. Værten her betragtede os med nogen Mistænksomhed. Vi opdagede om Natten, at vi vare lukkede inde i vort Værelse, hvad der forvoldte nogen Ulejlighed, da Sovekammerudstyret ingenlunde

kunde siges at være komplet. Maaske kom Mistænksomheden af, at vi om Aftenen, da vi stode og talte med ham udenfor Kroen, havde udfoldet vor astronomiske Viden for ham, men vare stødte paa en absolut Vantro. Han mente, at Alt, hvad Astronomerne sagde om Stjernerne, var Digt og Løgn. Hvor skulde de kunne vide noget om Stjernerne deroppe? — Næste Morgen vandrede vi til Greisdalen, hvor vi hvilede os i Middagsstunden. Jeg fik her en Anelse om, hvad panisk Skræk var. Vi havde lejet os i Skoven, og min Kammerat var falden i Søvn. Medens jeg nu sad alene, paakom der mig en forunderlig Ensomhedsfølelse, og samtidigt havde jeg en Fornemmelse, som om jeg havde trængt mig ind paa et Sted, hvor jeg ikke havde Lov at være, og som om der, hvad Øjeblik det skulde være, kunde komme dæmoniske Væsener frem fra Buskene. Det var sikkert ikke blot klassiske Reminiscentser, der virkede, men ogsaa Modsætningen mellem Skovensomheden i den stille Middagsstund og det travle Liv i Byen, jeg nyligt havde forladt. Jeg kan endnu efter de mange Aars Forløb tydeligt se Scenen for mig og genkaldet noget af Stemningen. Da jeg for et Par Aar siden igen besøgte Greisdalen, søgte jeg forgæves efter det Sted, hvor Pan havde truet med at vise sig for mig. — Om Aftenen kom vi til Uldum, og her fejrede vi Mindet om Poul Møller, hvis Fødested det er. Næste Dag gik Vejen til Skanderborg. Det var en lang Dagmarsch, $5\frac{1}{2}$ Mil, og vi vare meget trætte, da vi om Aftenen saa Byen for os og troede at være ved Maalet. Uheldigvis var det en Illusion, da Vejen slog en stor Bugt udenom Skanderborgsøerne. Fødderne nægtede næsten deres Tjeneste. Men da kom vi i en heftig Dispyt, jeg tror, det var om Forholdet mellem Poesi og Religion. Det har sikkert været et af Skovgaards Paradoxer, der har irriteret mig. Under Diskussionen blev det sidste Stykke Vej tilbagelagt, uden at vi mærkede det, og vi holdt næste Dag en velfortjent Rast. Der er noget Epikuræisk ved en Rastdag paa en Fodtur. Man nyder

Hvilen som ellers aldrig, fordi man føler, man har fortjent den. Fortjenesten kan jo her bestemmes ved Vejlængden (naar denne ikke er altfor lille i Forhold til den anvendte Tid). Det er desværre ikke altid muligt at afgøre Fortjenesten paa den Maade.

Fra Skanderborg gik vi til Himmelbjerget, en prægtig Tur langs Mossø. Deroppe traf vi vor udmærkede Naturhistorielærer Fogh og havde en hyggelig Aften sammen med ham. Tillige kom Telegrafdirektør Peter Faber (Forfatteren af „Dengang jeg drog afsted“) derop med sine Assistenten; de vare paa Inspektionsrejse. Medens vi laa oppe paa „Kollen“ (hvor der heldigvis endnu ikke var rejst noget Taarn), trak et vældigt Tordenvejr op. Jeg kan endnu høre Fogh sige, at det dog ikke var værdt at udsætte os for Tordenvejr paa det mest udsatte Sted i Kongeriget. Vi vandrede da alle afsted til Ry Kro; der var dengang intet Hotel paa Himmelbjerget. Vi bleve dyngvaade og maatte ekviperes af Kromanden inden Aftensmaaltidet. Faber morede sig ved Bordet med at telegrafere til sine Assistenten ved at efterligne Lyden af et Apparat med Træskoene og gjorde telegrafisk Nar af os i vore aabne Øjne. Det blev en munter Aften. Vi oplevede vel ikke noget saa Interessant som Helten i Steen Blichers „Himmelbjerget“; men det var dog en lille Episode paa Fodturen. I de følgende Dage boede vi paa en Bondegaard i Nærheden af Himmelbjerget og strejfede derfra omkring i den herlige Egn. Over Silkeborg vandrede vi saa til Hald og derfra til Viborg, hvor vi skiltes, idet Skovgaard skulde besøge Slægtninge oppe ved Skive, medens jeg blev nogle Dage hos Slægtninge i Viborg. Viborgs gamle og skumle Domkirke virkede dengang stærkt paa mig. Den gjorde et mere karakteristisk Indtryk end ved mit næste Besøg, da den var restaureret i teoretisk-romansk Stil. Fra Viborg vandrede jeg ud til en Gaard en Milsvej derfra, hvor jeg besøgte en Familie, vi vare langt ude beslægtede med. Den yngste Datter, Emma Pape, kendte jeg fra hendes Besøg i København, og jeg havde et Par

Maaneder iforvejen havt hende til Bords ved min ældste Broders Bryllup. Hun var alene hjemme med to Brødre. Jeg blev der i nogle Dage. Ikke anede jeg, at det var min tilkommende Hustru, jeg besøgte, skønt jeg var meget optagen af min unge Værtinde.

En drøj Dampskibstur med voldsom Søsyge fra Hobro til København endte denne herlige Tur, som vakte en Kærlighed til Jylland, der aldrig siden er forsvunden. Den sidste Del af denne enestaaede Sommerferie tilbragte jeg dels i Sorøegnen hos nogle Bekendte af mine Forældre, dels hos min Morbroder paa Strandegaard. — Og derpaa begyndte mine Studenteraar —

II

Da jeg som ung Student gik op ad Universitetstrappen, var det ikke første Gang, jeg gik til Forelæsninger paa Universitetet. I mine sidste Skoleaar hørte jeg i flere Semester Carsten Hauch's æstetiske Forelæsninger. Et Semester læste han over Folkeviserne, et andet over Ewald's Adam og Eva, et tredje over en Tragedie af Shakespeare. Hans Undersøgelser gik ikke meget dybt, men naar han blev begejstret, kunde han sige udmærkede Ting, og hans Skikkelse blev da som forklaret, idet det ædle Overansigt vandt Sejr over det noget hængende Underansigt. Jeg bevarer en levende Stemningserindring fra disse Forelæsninger. — I mit sidste Skoleaar hørte jeg ogsaa den senere Biskop Fog's Forelæsninger over det teologiske Studium. De bleve ikke meget orienterende for mig som vordende Teolog. Jeg erindrer kun et Billede, der skulde anskueliggøre den strenge Videnskabs Kulde i Modsætning til Troens Varme: Atene er en høj og ædel Gudinde, men hun er ikke udsprungen af nogen Moders Skød og har ikke diæt nogen Moders Bryst. Dette Billede forfulgte mig længe, indtil jeg opdagede, at det ikke passede, fordi selve den strenge Videnskab er et Udtryk for den menneskelige Aand, undfangen og næret af den. Den har sin Moder i en menneskelig Trang, som hænger sammen med det Inderste i Personligheden. Men det kostede meget Arbejde, inden jeg kunde se Sagen paa denne Maade. Foreløbigt stode Filosofi og Teologi som to Poler, jeg følte mig udspændt imellem. Ingen af dem kunde jeg slippe; men hvorledes kunde

de bestaa sammen! Maatte der dog ikke tilsidst her kunne gives et eneste Udtryk for Personlighedens Liv? —

Det var Rasmus Nielsen og Sibbern, der bleve mine første filosofiske Lærere. Rasmus Nielsen stod dengang paa sit Højdepunkt. Han var endnu søgende, betagen af Kierkegaard og optagen af matematiske og naturvidenskabelige Studier, stræbende at finde en Vej, ad hvilken disse forskellige Tankeverdener kunde forenes. Hans propædeutiske Forelæsninger bestode i mit Aar dels i en Gennemgang af Kierkegaards „Stadier“, paa Grundlag af et lille Udvalg, han havde ladet trykke, dels i et kort erkendelsesteoretisk Omrids. Han talte med Liv og Kraft, ofte aandfuldt og vittigt, og jeg skylder disse Forelæsninger overordentligt meget. De satte en Mængde Tanker i Bevægelse hos mig, som hidtil ikke havde rørt sig. Det gik ham dog med den Forelæsning, som det saa ofte gik ham med hans Bøger; Udkastet var for stort og omfattende, eller ogsaa udarbejdede han de første Dele af det saa vidtløftigt, at der ikke blev Tid nok til de senere Dele. Af „Stadierne“ fik han saaledes kun gennemgaaet det første, det „æstetiske“. Ved enhver mulig Lejlighed polemiserede han imod Teologien som Videnskab, idet han skarpt skelnede mellem Tro og Teologi. Denne Polemik vakte til at begynde med min Modsigelse. Jeg var mødt med store Forventninger om, hvad det teologiske Studium skulde bringe; jeg haabede paa, at den Isolation, i hvilken det Religiøse hidtil havde staaet i mit Sjæleliv, ved Teologiens Hjælp vilde vige for en Harmoni mellem de forskellige Sfærer. Jeg haabede at blive ført ind i en Forening af Tankeliv og Følelsesliv, saaledes at de supplerede hinanden; jeg haabede, at Atene og Madonna kunde forenes til Et. I en Dagbog, jeg holdt i mine første Studenteraar, gav jeg da ogsaa ondt af mig om dem, der ikke vilde anerkende, at der gives en kristelig Videnskab. — Det skulde snart blive anderledes.

Medens Rasmus Nielsen læste over filosofisk Propædeutik, læste Sibbern over Psykologi og Logik. (Det filosofiske

Kursus lagde dengang Beslag paa ti Timer om Ugen. Det var maaske for meget. Men man er gaaet for vidt ved at begrænse det til fire Timer, selv om der nu ved Brug af trykte Grundlag kan udrettes ikke saa lidt i den Tid. Efter min Mening vilde sex Timer være passende). Naar Propædeutik skiltes fra Psykologi og Logik, var det, fordi den nærmest skulde give Erkendelsesteori eller almindelig Videnskabslære. Rasmus Nielsen gav forresten meget Andet foruden Erkendelsesteori under Rubriken Propædeutik; saaledes i mit Aar Oversigten over de Kierkegaardske Stadier. Der var en tredie Professor, Hans Brøchner; han dublerede skiftevis Sibbern og Nielsen; og i mit Aar læste han over Sibberns Fag. Jeg havde valgt Sibbern, da jeg gerne vilde høre ham, inden han gik af, og da jeg ventede mig meget af Forfatteren til „Gabrielis“. Han var dengang 77 Aar. Det blev en Skuffelse. Der kom vel af og til geniale Glimt, smukke Tanker og kostelige Bemærkninger; men hans Fremstilling var mat og mekanisk, og hans sløvede Sanser lod ham hverken høre, hvorledes han selv raslede med sine Nøgler, mens han talte, ej heller mærke Tilhørernes Uro og Snakken. Hans Naivitet og Særhed kunde være kostelige, saaledes naar han nævnede sin „Gabrielis“ blandt „gode poetiske Værker“, eller naar han udførligt forklarede os, hvorfor Frue Kirkes fire Ure ikke gik ens. Men naar han, fordi han havde det for varmt paa Katedret, først tog sin Kalot af, og naar det ikke hjalp, sin Paryk, kunde man ikke forlange, at unge Mennesker skulde tage det med Andagt. Han havde overlevet sig som Lærer, skønt hans indre Liv endnu rørte sig med Friskhed. Hans Bøger var drøje at lære, tilmed da han helst vilde have sine egne Ord igen. — Først langt senere, da jeg selv var bleven selvstændig i Filosofien, har jeg ret lært at paaskønne ham, og det har været mig en stor Glæde at fremdrage hans Minde og karakterisere ham¹⁾, samt bidrage til, at hans Tanker ogsaa bleve bekendte i Udlandet.

¹⁾ Se „Mindre Arbejder“, Første Række, og „Danske Filosofer“.

Jeg begyndte i mit første Studenteraar ogsaa paa mit teologiske Studium, især Exegese og Kirkehistorie. Det exegetiske Studium er vel det, jeg har havt mest Gavn af indenfor Teologien. Det vænnede til Analyse af, hvad man læste, til nøjagtig og indgaaende Forstaaelse, og det gav Anledning til interessante Sammenligninger mellem de nytestamentlige Forfattere. Og det at blive hjemme i et saa stort Aandsværk som det nye Testamente, at kunne vandre gennem det paa Kryds og Tvers og føle Tankernes Sammenhæng med den sproglige Form, var allerede et stort Udbytte, og det er især dette, der har gjort, at jeg aldrig har fortrudt at have studeret Teologi, saa langt jeg end er kommen bort fra teologisk Tankegang. Ganske vist, de vidtløftige tyske Kommentarer, vi studerede, vare ikke lystelige at faa Forstand af. Man gennempløjede en hel Række af Fortolkninger, der i Forfatterens Øjne vare urigtige, og naaede saa tilsidst Forfatterens egen Tydning, der naturligvis var den højeste Visdom. Der var et Pedanteri heri, som kunde give Afsmag for Studiet. Og naar man ret besindede sig paa, at de Ord, som var Genstand for den megen Lærdom, gik ud paa at stille dem, der læste dem, overfor Livets største Spørgsmaal, Spørgsmaalet om aandeligt Liv eller andelig Død, saa kunde man ofte harmes over den hele Behandlingsmaade, tilmed naar man lige havde læst en Bog som Kierkegaard „Til Selvprøvelse“. Jeg har flere Gange kastet Kommentarerne henad Gulvet — men jeg gik siden hen og tog dem op. Jeg vilde dog fuldføre, hvad jeg havde begyndt. —

Under alt dette levede jeg dog foreløbigt som en glad Student og havde mange fornøjelige Aftener i den gamle Studenterforeningsbygning i Boldhusgade trods dens Uappetitlighed. Lørdag Aften var der ofte „Sold paa Salen“. Man sad med sin Pibe ved Punchebollen; Visebogen med Plougs og Hostrups Sange sloges op, og mellem Sangene blev der holdt mere eller mindre patetiske eller vittige Taler. Diskussioner holdtes ikke, uden paa Generalforsamlin-

ger, hvor der kæmpedes for at styrte eller hævde Senioratet. Ogsaa om Formiddagen kunde man vente at træffe Kammerater deroppe, og det gode Bibliotek havde jeg megen Nytte af.

Da der ikke var saa mange Studenter som nu, og da de havde flere Forelæsninger fælles, var der megen Anledning til at gøre Bekendtskaber. Jeg kom hurtigt til at kende Studenterne fra Aalborg Skole, af hvilke flere bleve mine gode Venner. Der var ikke gaaet mange Dage efter Forelæsningens Begyndelse, før jeg kom paa fortrolig Fod med Andreas Faartoft¹⁾, ret en Type paa en ung Student fra den Tid, aaben og glad og med stort Mod paa Livet. Han havde en smuk Sangstemme, som ofte var til Glæde i mit Hjem, hvor han snart blev en velset Gæst. En anden Aalborgenser, Søren Svendsen²⁾, gjorde jeg ogsaa hurtigt Bekendtskab med, og han og hans Violoncel bleve ogsaa snart velsete Gæster i mit Hjem. Mine to unge Kammerater betragtedes af mine Forældre og Søkende som hørende til hjemme hos os, naar der skulde være en fornøjelig og hyggelig Aften. Jeg skylder dem meget, ikke mindst i de følgende Aar, hvor jeg ikke var noget oplivende Element i mit Hjem, og hvor jeg dog selv trængte til Oplivelse. Faartoft blev senere en anset Læge i sin Fødeby, Nykøbing paa Mors, og Svendsen, der havde studeret Fysik, blev Navigationsskolebestyrer paa Bogø. — En tredie Aalborgenser, Poul Kierkegaard³⁾, kom jeg noget senere i nærmere Forhold til og vil i en anden Sammenhæng fortælle om ham og hans Skæbne. —

Samme Dag, jeg havde været oppe til Filosofikum, ankom norske og svenske Studenter. Det var det sidste skandinaviske Studentermøde, der blev holdt i København (1862). Der var stor Begejstring i Byen og mellem Studenterne, og det blev glade og fornøjelige Dage, der fulgte, Dage, jeg

¹⁾ Senere Distriktslæge i Nykøbing paa Mors.

²⁾ Senere Forstander for Navigationsskolen paa Bogø.

³⁾ Søn af Biskop P. Chr. Kierkegaard.

endnu tænker paa som festlige Minder, skønt der snart faldt mørke Skygger hen over de Forhaabninger, som dannede Grundlaget for Feststemningen. Jeg mindes særligt Turen i Nordsjælland, da vi, efter at have overnattet i Hillerød, næste Morgen vandrede den herlige Vej fra Hillerød til Fredensborg. Her var der Lejlighed til Samtale og Tankeudvexling med de skandinaviske Brødre, og man kunde faa Oplysning om Studieforhold ved de andre nordiske Universiteter. Helt indtagen var jeg allerede den første Dag i en ung Svensker, hvis Navn var Svartling, og som jeg i flere Aar korresponderede med. Mange Aar efter hørte jeg ham beskrive som en anseelig Provst. Paa Fredensborg defilerede vi gennem Slottets Kuppelsal, fra hvis Galleri Frederik den Syvende, omgivet af Grevinde Danner, Ministre og Hofmænd, modtog vor Hyldest. Vi marcherede ned i Nordmandsdalen, hvor en Sexa var anrettet. Men neppe havde vi begyndt at tage for os af Retterne, før en voldsom Tordenbyge brød løs. Vi dukkede ned under Bordene, medtagende hvad vi kunde faa fat i af Spise- og Drikkevarer, især af de sidste. Intet Under, at Stemningen var høj, da Solen igen kom frem, og vi dukkede op igen. Lidt efter kom Kongen, og paa sin gemytlige Maade sagde han, at han haabede, vi vare bleven ligesaa vaade indvendigt som udvendigt. Turen fortsattes derefter til Helsingør.

Den Sommer boede min Familie i et Hus ved Krogerup Allé, hvorfra der var en herlig Udsigt over Markerne til Sundet og til Helsingborg. Det er en af de bedste Sommerferier, jeg har havt¹⁾. Vi strejfede om i den herlige Egn, snart til Hest og snart til Fods. Forpagteren paa Krogerup

¹⁾ Jeg ser af mine Breve til Hans Skovgaard fra Sommerferien 1862, at jeg har beskæftiget mig meget med Aristofanes (i dansk Oversættelse), særlig for at faa Klarhed om Forholdet mellem ham og Sokrates. Om Sokrates drejede min Interesse sig allerede fra Skolen af. Desuden har jeg læst Platon's „Gorgias“ (dels paa Græsk, dels paa Dansk), Röttscher's „Aristophanes und sein Zeitalter“, Goethe's „Aus meinem Leben“ og Kierkegaards religiøse Taler. Det var Forbindelsen af disse Beskæftigelser med Udflugter i den herlige Egn, der gjorde Ferierne i Humlebæk uforglemmelige.

havde to islandske Heste, han overlod min yngre Broder og mig, og vi kunde saaledes komme langt omkring paa en fornøjelig Maade. — En Dag kørte vi til Danstrup Hegn ved Fredensborg og saa her Frederik den Syvende i Spidsen for sin Hestgarde modtage Karl den Femtende af Sverige, der kom kørende fra Helsingør og nu steg til Hest, hvorpaa begge Konger i Spidsen for et glimrende Følge rede til Fredensborg. Dette Kongemøde mentes, ligesom det forudgaaende Studentermøde, at skulle indvarsle en ny Tid for Norden. Ak, det var Sæbebobler, og der kom tunge og mørke Aar for vore ungdommelige Idealer.

Der kom nu ogsaa en tung og mørk Tid i mit indre Liv. Jeg fordybede mig i Kierkegaards Skrifter, og efter en haard Kamp maatte jeg give ham Ret i hans Opfattelse af Kristendommen. Denne stod ikke længere som den milde, trøstende Sandhedsvej, der i sig kunde optage alle menneskelige Livsveje — Familieliv, Kunst, Videnskab, Samfundsliv — og føre dem hen imod Fuldendelsen. Idyllen sprængtes. Hinsidighedens Ideal kom til at staa i sin hele ubetingede Strenghed. Kun Et var i Ordets bogstavelige Forstand fornødent, det at træde i Forhold til det store Paradox, Menneskeblivelsens Under, der lod alt Menneskeligt blegne og kun stillede én Opgave, den at opgive Alt for at faa Del i de guddommelige Kræfter, som paa ét eneste Sted i Verden og paa ét eneste Punkt i Tiden havde gennembrudt Naturens og Menneskelivets Sammenhæng og ladet Evighedens Lys skinne ind i Mørket. Ud-sagn i det nye Testamente, jeg hidtil havde skudt tilside eller tolket mildt og harmoniserende, kom nu til at staa i deres hele og absolute Idealitet. Det var ikke Kristendommens Mening at fuldende, hvad menneskelig Kultur indledede, men at bryde af og at henstille alle menneskelige Forhold som ligegyldige, forsaavidt de ikke vare Hindringer for at naa det store Maal. Det faldt mig som Skæl fra Øjnene, da jeg nu igen tog fat paa det nye Testamente,

Og det stod for mig, at det, som dér forkyndtes, var det Højeste. Jeg kan ikke henvide til noget bestemt Omvendelsesøjeblik. Det var efter haard Modstand, at jeg opgav min første Ungdoms harmoniske og idylliske Tro. At Kristendommen var og vilde være Trøst, den evige Trøst, var sandt; men denne Trøst var knyttet til én Betingelse: fuld Hengivelse til det ene Fornødne, fuld Opgivelse af Livets menneskelige Formaal. Jeg opdagede egentligt først nu, at hverken Kunst eller Videnskab eller borgerlig Virken omtales i det nye Testamente, og at der advares i strenge Ord mod Ægteskab. Det var den kristelige Etik, der nu viste sig for mig i et helt nyt Lys. Med Dogmatiken var der foreløbigt Intet ivejen.

Hvorledes skulde nu Livet føres, efterat Idealet saaledes havde vist sig at ligge højere, end jeg havde tænkt? Den Tid, som nu kom, bragte mig vel Øjeblikke af inderlig Begejstring, men især bragte den mig Tvivl, Uro og Hjemløshed. Jeg vidste ikke mine levende Raad. Mesteren, Profeten var jo gaet bort, efterat han havde sagt, at det nye Testaments Kristendom ikke var til, om den overhovedet havde været til ud over den allerførste Tid. Det var forgæves at spekulere over, hvorledes han vilde have stillet sig, hvis han ikke saa tidligt var bleven bortreven. Og desuden havde han jo selv lært mig, at hver Enkelt maa løse Livsproblemet ad sin egen Vej, — at man i Grunden ikke kan lære af Andre.

Og nu mit teologiske Studium! Jeg arbejdede med Iver i de forskellige teologiske Fag, men fortsatte ogsaa de filosofiske Studier, hørte stadigt Rasmus Nielsens Aftenforelæsninger, og nu ogsaa Brøchners over Filosofiens Historie. Jeg deltog i et Privatissimum, Brøchner holdt over Kant's Kritik der Urtheilskraft. Men fra rent filosofisk Side blev det stedse mere hævdet, at en videnskabelig Harmoni mellem Tro og Viden var umulig, — at der i Grunden ingen teologisk Videnskab gaves. Saa vandrede jeg da frem og tilbage mellem Teologi og Filosofi — ogsaa

bogstaveligt talt, idet de havde deres Auditorier hver i sin Ende af den lange Universitetsgang ovenpaa. Der gjorde sig en stadig intellektuel Splid gældende hos mig, foruden den personlige, som fremkaldtes ved den nye Opfattelse af Kristendommen.

Det var de tungeste og mørkeste Aar i mit Liv. Jeg lukkede mig inde med mine Tvivl og blev uomgængelig og til-lukket overfor mine Nærmeste. Hvor meget jeg end holdt af dem, var jeg ikke noget godt Familiemedlem. Livet paa mit Kammer og Livet i Dagligstuen kom til at staa for mig som to Verdener, og jeg formaaede kun altfor slet at gøre Overgangen mellem dem. Den lyse og harmoniske Maade, hvorpaa de dernede toge Alt, opirrede mig. Der kom netop i de Aar forøget Velstand i Huset, og man nød paa sin Vis, hvad den nu kunde aabne Adgang til. Jeg forholdt mig afvisende og kold. Mange Synder har jeg paa min Samvittighed fra disse Aar, og først senere hen har jeg forstaaet, i hvor høj Grad man har maattet bære over med mig. Mine Forældre vare, som jeg senere har erfaret, bekymrede for mig og spurgte mine Venner tilraads.

Under alt dette virkede ogsaa et Hang til Hypokondri, som hænger sammen med mine legemlige Konstitution og har fulgt mig Livet igennem, helt op i de gamle Aar. Kun mine Nærmeste have haft Lejlighed til at mærke dette Hang, som det overfor Fremmede i Regelen falder mig let at trænge tilbage. I min Bog „Den store Humor“ er det Stykke, der handler om Hypokondri (acedia), et af de Af-snit, der mest ere byggede paa Selverfaring. Tunghed og Mørke kunde uden paaviselig Aarsag brede sig over Sin-det og give Alt et mat og taaget Udseende. I lang Tid kom der ofte en Fornemmelse op, som om jeg hang i et Haar, der hvad Øjeblik det skulde være kunde briste. Utilfreds med mig selv og over, at jeg intet udrettede i Verden, syn-tes jeg ofte, at Alt var haabløst for mig. Dette Hang maatte naturligvis saa meget des lettere faa Overvægt, som Sindet stod tvivlende og uroligt overfor de største Spørgs-

maal. Hvorledes Styrkeforholdet var mellem de to Strømninger, den ene, der kom fra den legemlige Tyngde, og den anden, der kom fra de intellektuelle og de personlige Problemers Tyngde, kan jeg naturligvis ikke udrede, og kunde det endnu mindre dengang.

Men det forholdt sig naturligvis ikke saaledes, at jeg stadig gik omkring som en Fortabt. Mine Studier optog mig meget. Foruden mit Fagstudium fik den Interesse for Hebraisk, der allerede var vakt i Skolen, mig til at læse Arabisk hos Professor van Mehren. Jeg kom saa vidt, at jeg fik læst et Par Fortællinger af „Tusind og een Nat“ paa Grundsproget, og jeg tænkte endog en Stund paa at blive Orientalist, hvad der vel vilde have virket afledende paa min Betagethed af filosofiske og religiøse Problemer. Jeg læste endnu adskillig Filosofi, særligt forfulgte jeg Udviklingen fra Kant til Hegel, en Periode, der især paa den Tid stod med særegen Glans. Ikke blot havde jo Kierkegaard været stærkt paavirket af Hegel, men baade Rasmus Nielsen og Brøchner betegnede Nuancer af Hegelianismen. Jeg læste ogsaa nogle Dialoger af Platon paa Grundsproget. Kort sagt, min Tid var godt besat.

Systematisk Teologi læste jeg sammen med Hans Skovgaard, i Regelen ude i hans Hjem paa Valby Bakke. Vor Læsning strakte sig ofte langt ud paa Natten, og jeg havde da en Vandring for mig i Bælgmørke fra Bakken ned gennem den snævre Smøge, der førte fra Langgade til Rahbeks Allé, og lignede til Vesterbrogade, hvor Civilisationen med sine Lygter begyndte. Vejen var ikke ufarlig, da der ofte forekom Overfald udenfor Byen, og da der i Landstedet lige for Pilealleen (nu Ny Carlsbergs Hovedbygning) gik nogle store Hunde løse, som fore ud mod den natlige Vandrer, uden at han kunde se dem. Men det var en forfriskende Vandring, jeg havde derud om Eftermiddagen. Jeg erindrer en Sommereftermiddag, da jeg som sædvanligt kom for at læse et aftalt Afsnit igennem. Jeg traf Skovgaards næst yngste Søster i Havestuen, og hun — som altid

var elskværdig — viste mig den Dag en ganske særlig Venlighed og fik mig indviklet i en lang og livlig Samtale. Bagefter kom det for Dagen, at hun agerede efter Aftale med Broderen, der ikke var bleven færdig med sit Pensum. Hun maatte ofte høre for den Komædie, hun havde spillet. Hun var en sund og frejdig ung Pige, og jeg tænker tit paa hende, naar jeg gaar forbi det gamle Bjerregaard. For nogle Aar siden havde jeg hendes Datterdatter, som i høj Grad lignede hende, blandt mine Tilhørere ved Universitetet. — Det var baade fornøjeligt og lærerigt at læse sammen med Hans Skovgaard. Han var meget interesseret, men tillige meget skeptisk og oppositionel. Jeg var dengang i Grunden ivrigere Teolog end han; senere er det blevet omvendt. Han var især ikke saa ivrig som jeg til at finde Mening i Professor I. A. Bornemann's ofte dunkle Ord. Det er efter min Erfaring noget, der ikke noksom kan tilraades unge Studerende, at læse sammen med Kammerater. Derved udvikles Selvtænkning og Kritik mere end ved Læsning med Manuduktør, der, naar Manuduktøren ikke er særligt pædagogisk anlagt, let faar en mekanisk Karakter.

Foruden Valby var der et andet Sted, til hvilket jeg ofte vandrede ud, og hvor jeg fandt Hvile og Forstaaelse. En gammel Onkel af mig boede i et Landsted i Frederiksberg Smallegade, og hans Hus blev bestyret af en fjern Slægtning af mine Forældre, Sofie Pape, Søster til den unge Pige, jeg havde gæstet mod Slutningen af min jyske Rejse¹⁾. I hende fandt jeg en ældre Søster, som jeg ofte havde ønsket mig. Hun forstod min Interesse for Kierkegaard, idet hun dog væsentligt holdt sig til hans religiøse Taler. Og nu kom i Vinteren 1863—64 hendes yngre Søster Emma i Besøg hos hende. Vi tre kom til at danne en lille Klike. Men det blev snart for den yngres Skyld, jeg kom der. Vi læste sammen og vi spadserede sammen. Og jeg mente nu,

¹⁾ De to Søstre var Døtre af Proprietær H. C. Pape til Gaarden Heiselt i Vendsyssel. En Tid havde han tillige en Forpagtning i Nærheden af Viborg. (Se ovenfor p. 36).

at jeg havde faaet en jævnaldrende Søster. At det var en Følelse af anden Art, der rørte sig hos mig, blev mig først klart efter hendes Bortrejse. Jeg trængte foreløbigt Alt, hvad der rørte sig i den Retning, tilbage under Indflydelse af den strenge religiøse Tugt, jeg havde givet mig ind under. Og dog var, langt mere end jeg vilde være ved overfor mig selv, Tanken om hende i disse mørke Aar et Lysskær, som holdt Mod og Haab oppe. Der laa desuden her Spiren til noget, der senere virkede til at bringe mig i et levende Forhold til Livet igen.

Vinteren 63—64 var mørk og tung for mit Fædreland. Med Spænding fulgte man Begivenhederne, som de udfoldede sig efter Frederik den Syvendes Død, den truende Forbundseksekution, Oprøret i Holsten og Preussens og Østerrigs Indgriben. Saa i Februar Kampene ved Dannevirke og Hærens pludselige Tilbagetog. Sorg og Harme betog Alle, og efter Dybbøls Fald stod Nederlaget som uafvendeligt. Det var bitre og mørke Tider. Men jeg skammer mig ved at tænke paa, hvor meget jeg under alt dette alligevel gik op i mine indre Brydninger og Grublerier og lod mig beherske af den Afmagtsfølelse, der var Følgen, uden at Landets Ulykke kunde vække mig til Handling. I Forsommeren bestemte jeg mig dog, sammen med min Ven Skovgaard, til at melde mig til Udskrivning. I nogen Tid stod det saaledes for mig, at nu skulde Alt lægges tilside, og det stod saa ogsaa klart for mig, at hvis jeg kom tilbage fra Krigen, vilde jeg ikke vende tilbage til Teologien. — Da der ikke blev antaget flere Soldater, vendte jeg dog tilbage til Studerekammeret.

Jeg havde ikke opgivet Kristendommen, men jeg gjorde overfor mig selv den Indrømmelse, som Kierkegaard (i „Indøvelse i Kristendom“) havde forlangt af Kirkens Repræsentanter. Jeg anerkendte, at jeg ikke levede under den Etik, Urkristendommen forudsætter eller medfører. Jeg erkendte min Afstand fra det urkristelige Ideal, skønt jeg fastholdt, at det var Idealet. Jeg følte mig som en Katolik,

der ikke gaar i Kloster, skønt han indrømmer, at det er Idealet. Jeg mente, at jeg paa disse Vilkaar havde Ret til at anse mig selv for Kristen, skønt jeg ikke kunde tænke paa at blive Præst.

Kirken som Kirke kunde — det har jeg siden forstaaet — ikke gøre den Indrømmelse, Kierkegaard forlangte. Det vilde have været det samme som at indrømme, at den repræsenterede en helt anden Religion end den urkristelige, naar en Religion og dens Etik overhovedet erkendes at høre saa nøje sammen, at de staa og falde med hinanden. Men ogsaa den Enkelte, der gør Indrømmelsen, vedkender sig jo egentligt — det saa jeg heller ikke klart dengang — at han ikke har den Religion, Kirken paastod at repræsentere. Det betegnede i Virkeligheden et Brud med Kirken i Kraft af egen Livserfaring og Tænkning, og jeg stillede mig derved ind under Personlighedsprincippet. Rækkevidden heraf gik kun sent og langsomt op for mig i Sammenhæng med min fortsatte Livserfaring og mine fortsatte Studier. Paa dette Punkt peger Kierkegaard selv, i Kraft af det Princip, at Subjektiviteten er Sandheden, langt ud over sig selv. Min Kærlighed til Kierkegaard og min Beundring for ham har derfor kunnet følge mig længe efter, at jeg var kommen bort fra alle Dogmer. Det er dog, i Anledning af min Bog om Kierkegaard, blevet sagt om mig paa Tysk af en letbenet Teolog, at jeg mangler Kærlighed til Kierkegaard og Fordybelse i ham. Men Sagen er, at der er Mennesker, som ikke forstaaer en Kærlighed og en Beundring, der ikke giver sig Luft i sentimentale Udtryk, men i at tage et stille Problem op og trofast arbejde med det paa den Maade, der stemmer med den Enkeltes Personlighed. Kierkegaards Problem har fulgt mig fra min Ungdom, bestemt mit Livs Retning, atter og atter ført mig til en inderligere Opfattelse af mangfoldige Forhold, til en strengere Prøvelse af mig selv, til en Sky for, hvad ikke har personlig Sandhed. Og medens Teologer og Halvteologer i Hundredaaret efter hans Fødsel kalkede Profetens Grav, holdt jeg

mig til det store Princip om Subjektiviteten som Sandhed og søgte at anvende det paa den Maade, der stemte med min Personlighed og mine Studier.

Rent filosofisk har Studiet af Kierkegaard ledet mig til en Tanke, mit senere filosofiske Studium førte til at uddybe og anvende i det Enkelte, den Tanke nemlig, at det aandelige Livs formale Ejendommelighed ligger i den Enhed, den Koncentration, hvormed Livsindholdet sammenfattes, og at Maalestokken for et Aandslivs Værdi ligger i Forholdet mellem Indholdets Fylde og Koncentrationens Energi. Denne Tanke, der i Filosofiens Historie er kommen frem før Kierkegaard, ligger til Grund for Kierkegaards filosofiske Karakteristik af de forskellige Stadier eller Livstyper. Dette Punkt stod naturligvis heller ikke klart for mig. Det gik først op for mig gennem et kritisk Studium af engelsk Filosofi og gennem Forarbejderne til min Psykologi.

Der var et andet Synspunkt, fra hvilket jeg i hine Aar heller ikke endnu kunde bedømme Kierkegaards Opfattelse af Urkristendommen. Teologerne pleje at betragte den Tanke, der bærer hele den urkristelige Etik, nemlig Forventningen om det snarlige Indtræden af „Himmeriges Rige,“ som en uvæsentlig Illusion hos den ældste Menighed, eller de bortforklare de Steder, hvor den omtales med særlig Styrke. Og til min store Forundring saa jeg, da Kierkegaards efterladte Papirer bleve trykte, at han selv betragtede Forventningen som en Illusion — kun at han vendte Forholdet om: der kunde efter hans Mening ikke leves paa en Etik som den urkristelige uden hin Illusion: „Det er i den Grad kvalfuldt at være den sande Kristne, at det ikke var til at holde ud, hvis man ikke bestandigt ventede Kristi Genkomst netop nu.“ (Efterladte Papirer. 1849, p. 248). Ved at kalde Forventningen en Illusion stiller Kierkegaard sig i fuldstændig Modsætning til Urkristendommen. Fra et historisk Standpunkt er Forventningen et Faktum og er den stadige positive Forudsætning,

uden hvilken den nytestamentlige Etik ikke forstaaes. Det saa jeg klart, da jeg senere hen begyndte min Læsning af det nye Testamente forfra. Dog har jeg allerede tidligere havt en Anelse om denne Sammenhæng, idet jeg allerede i mine Studenteraar nærrede Sympati for Irwingianismen, der netop forsøgte at bygge paa den aktuelle Forventning („netop nu“). Religionshistorisk har jeg siden lært at se den nytestamentlige Forventnings Plads i en hel Række af Apokalypser eller Profetier indenfor den jødiske Verden. — Men jeg vender tilbage til mit Stade i Efteraaret 1864.

Foruden den ovenfor anførte Grund til, at jeg ikke vilde være Præst, var der dog ogsaa en anden Grund, der nu, da jeg ser tilbage, staar for mig som nok saa væsentlig. Jeg kunde ikke tænke mig at skulle staa frem til bestemt Tid og Time (Søndag Kl. 10!) og tale om det, der var mig det Inderligste og det Højeste af Alt. De Øjeblikke, i hvilke noget Saadant rørte sig hos mig, kom som Gaver, jeg ikke kunde regne med forud og ikke vilkaarligt fremkalde. Jeg var heller ikke Herre over mine hypokondre Tilstande, i hvilke pludseligt det, der i de gode Tider havde staaet klart og sandt, formørkedes og syntes Intet at være. Dertil kom en Skyhed, jeg kunde gerne sige en Kyskhed, der gjorde (og gør), at jeg ikke gerne talte om det, der inderst bevæger mig. Jeg har ogsaa siden hen altfor ofte erfaret, at hvad der i en stille Forberedelsestid bevægede mig paa det Stærkeste, ikke gjorde nogen Virkning, naar jeg kom frem med det paa en Talerstol.

Hvad nu end Grunden var, min Beslutning stod fast. Men da der ikke blev noget af Kirketjenesten, besluttede jeg at fuldende mit teologiske Studium i Løbet af et Aar.

Det blev et strengt Aar. Det staar stadigt for mig i et Mørke. Dog gjorde jeg den Erfaring, jeg allerede havde gjort ved Examenslæsningen til Artium, at det har sin Tilfredsstillelse at naa den Samling og Sammenhæng, som

bliver mulig ved i kort Tid at gennemgaa det hele Stof, der er studeret Skridt for Skridt. Nu stod ogsaa, efter det Forhold, i hvilket jeg nu personligt havde stillet mig til Teologien, det hele Indhold mere objektivt for mig. Min egen Tankegang og mit eget Stemningsliv udfoldede sig nu paa egen Haand. Jeg havde faaet af Teologien, hvad den kunde bringe mig, og i Stilhed saa jeg mig om efter nye Muligheder.

Blandt mine teologiske Lærere skylder jeg, især for dette Aars Vedkommende, Hermansen mest. Det var forlængst gaaet op for mig, at hans hyperortodoxe Fortolkning af det gamle Testamente var uholdbar, og at hans Forsøg paa at afvise, hvad han kaldte „den nyere Kritiks Overgreb“, vare mislykkede. Men jeg interesserede mig stadigt for at læse det gamle Testamente i Grundsproget. Jeg underviste selv i Hebraisk og havde, som allerede omtalt, ogsaa læst lidt Arabisk. Og hvad det sidste Studieaar angaar, skylder jeg Hermansen meget for hans lærde og grundige Gennemgang af de Afhandlinger, vi skrev ved de Øvelser, han afholdt. Det var det syttende Aarhundredes Teologi, der afgav Forudsætningerne for hans Redegørelser angaaende de Emner, vi behandlede; men netop derfor var der en Fasthed og en Konsekvens i Tankegangen, som moderne Teologer af Clausens og Martensens Retning ikke frembød. Og saa gjorde det godt selv at udarbejde noget, at være lidt aktiv efter den megen Receptivitet. Jeg tænker endnu med en vis Fornøjelse paa de Lørdag Eftermiddage, da jeg sad i Auditoriet Nr. 6 og udarbejdede mine Øvelsesafhandlinger. Hermansen selv var en solid Jyde, naiv og lun, venlig og hjælpsom.

Ud paa Foraaret kom der lysere Stemninger op. Jeg følte mig nogenlunde Herre over Stoffet og imødesaa Afslutningen med Frejdighed. Min Levevis undergik paa denne Tid en Forandring. Medens jeg før betragtede Spadsereture som Luxus, begyndte jeg nu min Dag med en Spadseretur i Frederiksberg Have, og den brede Gang

tilvenstre for Indgangen gaar jeg sjældent igennem uden at tænke paa den Foraarsstemning, jeg paa disse Morgenture kom i, naar dens prægtige Træer hvælvede sig over mig. — En Morgen bragte Spadsereturen mig en særlig Glæde. Af en Kammerat, jeg mødte, fik jeg at vide, at det var Carsten Hauch's 75 Aars Fødselsdag, og at endel ældre og yngre Studenter i den Anledning vilde bringe ham en Hyldest ved hans Bolig paa Frederiksberg Slot. Jeg sluttede mig til dem, og vi gik saa i Procession ind i Slotgaarden, hvor der blev afsunget en Sang, og Ploug saa holdt en Tale til den gamle Digter, der viste sig i sit Vindu og bevæget takkede for vor Hyldest. Jeg har altid elsket Hauch som Digter. Nogle af hans „Digte og Romancer“ høre til min Yndlingspoesi, og hans Sans for det Store og Høje, hans ædle Begejstring for sin Kunst har gjort hans Skikkelse kær for mig.

Fra dette Foraar skriver sig en Reform i mine Vaner af ikke ringe Betydning. Jeg havde været aldeles forfalden til Tobak. Det var mig umuligt at læse i en Bog uden at have en Pibe i Munden, og gik jeg ud, afløste Cigaren Piben. Men nu begyndte jeg at føle Lede derved. Det var vist en lille Nikotinforgiftning, der var i Anmarsch. Fra dette Tidspunkt af faldt Trangen til Tobak efterhaanden bort. Fra Tid til anden kunde den komme igen; men jeg, der hidtil havde kunnet taale den stærkeste Tobak og gerne tog til den, kunde nu slet ikke taale Tobak. En lille Reaktion kom, da Cigaretterne fremstod; men den varede kort. Medens forhen den, der traadte ind i mit Værelse, kunde have Vanskelighed ved at finde mig paa Grund af Tobaksrøgen, saa havde jeg nu ren og god Luft i mit Arbejds-værelse. Det var egentlig ingen Sejr over en Drift, jeg her kan melde, ti Driften faldt bort, da det atter og atter viste sig, at dens Tilfredsstillelse affødte Ubehag. Den døde af Mangel paa Næring. Jeg har ikke behøvet at anvende den Selvopdrægelse, som en tysk Ven og Kollega, Friedrich Paulsen, har fortalt mig, var nødvendig for hans Ved-

kommende. Han stillede et Bundt Cigarer paa sit Bord og bestemte, at det skulde være de sidste, han røg. Denne sidste Nydelse opsatte han saa Dag for Dag, og i Løbet af et Aar var saa Trangen forsvunden.—

Examenstiden gik som Sport, og den 19. Juni 1865 vandrede jeg som candidatus theologiæ ned ad Universitetstrappen. Om Eftermiddagen havde jeg den tidligere omtalte Samtale med min Fader om min Fremtid. Mit Ønske var at slaa ind paa Skolevirksomhed og at fortsætte mine Studier. Jeg fik, endnu inden jeg var taget ud til min Familie, som laa paa Landet i Skodsborg, Tilbud om Timer i „Mariboës Skole“ (ved Frederiksholms Kanal) i Historie og Dansk, som jeg særligt havde tænkt mig som mine Undervisningsfag. Ved denne Skole virkede jeg som Lærer i 17 Aar, lige til jeg blev Professor, og det er mange gode Minder, jeg har fra den Tid. Foreløbigt holdt jeg Ferie i Skodsborg, og senere paa Sommeren foretog jeg en Rejse til Stockholm, hvorfra jeg ad Kanalvejen vendte hjem over Gøteborg.

Det var svære Problemer, jeg tog med mig fra den Periode i mit Liv, som nu var sluttet. Jeg havde bevaret min personlige Tro, med det Forbehold, jeg før har beskrevet. Men i hvilket Forhold skulde og kunde nu denne Tro staa til, hvad der ellers optog mig i Livet? Det var det Hovedspørgsmaal, som fulgte mig. Og til at besvare det, var filosofisk Tænkning nødvendig. Filosofien, der hidtil havde været et Bifag for mig, blev nu et Hovedfag. Ti hint Spørgsmaals Besvarelse krævede en Undersøgelse af, hvad menneskelig Erkendelse er og formaar, og i hvilket Forhold den staaer til det personlige Liv. Jeg maatte lære, hvad det menneskelige Aandsliv formaar at naa paa egen Haand, for saa at kunne se, hvorvidt en Forbindelse mellem det og den religiøse Tro var mulig, og paa hvilke Vilkaar. Det var det Problem, Kierkegaardstudierne havde stillet mig overfor, men ikke havde løst. Jeg maatte forfølge dette Spørgsmaal videre. Min Fremtid tænkte jeg

mig foreløbigt saaledes, at Lærervirksomheden blev min Gerning udadtil, og at der til den knyttedes de Studier, den krævede, — men at jeg saa vilde stræbe at have et Lønkammer, hvor det, der laa mig personligt paa Sinde, kunde dyrkes. At min Filosoferen skulde kunne faa nogen-
somhelst Betydning for Andre, faldt mig ikke ind.

Og saa begyndte jeg da efter Sommerferien min Lærergerning. Jeg havde ligefra min Skoletid interesseret mig for historisk Læsning, og nu planlagde jeg et Studium af de vigtigste historiske Værker, ligefra Herodot og Thukydid til Macaulay og Ranke. Jeg tænkte ogsaa et Øjeblik paa at besvare en Prisopgave, Universitetet havde udsat om et Emne fra den danske Middelalder; men det blev ikke til noget. Filosofien pressede paa, og som Kontrast til den megen Teologi, jeg havde gennemgaaet, følte jeg Trang til at fordybe mig i græsk Filosofi. Som jeg nogle Aar senere skrev i mit Doktorvita: „Den antike Oldtid traadte frem for mig i et friskere og klarere Lys netop ved Modsætningen til den skolastiske Periode, jeg forekom mig at have gennemlevet; jeg glædede mig ret ved at læse dens Historieskrivere, dens Digtere, og snart især ogsaa dens Filosofer. Jeg vandt derved en dyb Overbevisning om Videnskabens og det humane Livs selvstændige Betydning.“ Ogsaa her virkede stadigt Kierkegaards Vejledning. Han havde klart fremholdt den sokratisk-platoniske Opfattelse af Tanke og Liv som en Aandsmagt, man maatte gøre sig Rede for, inden man med fuld Ret og med klar Bevidsthed kunde komme til et Stade, der virkeligt var højere. Jeg læste nu de græske filosofiske Værker i Sammenhæng, og det blev i de følgende Aar mit Hovedstudium. I min Lærervirksomhed ombyttede jeg nogle Aar senere Historie og Dansk med Latin (i Mellemklasserne) og Græsk (i de øverste Klasser), og der kom saaledes en vis Sammenhæng mellem mit Liv paa Skolen og i Studerekammeret. Foruden i „Maribos Skole“ underviste jeg ogsaa i „Lyceum“ og en kort Tid i „Bohrs Skole“. Jeg holdt

meget af at undervise, især i de øverste Klasser, og har her vundet Venner, der ogsaa efter deres Skoleaar have vist mig trofast Hengivenhed.

I Efteraaret 1865 kom den unge Pige, Emma Pape, der for et Aar siden var rejst bort som min „Søster“, igen til Byen for at tilbringe Vinteren der. Strax da jeg hørte, at hun skulde komme, stod det klart for mig, at der nu maatte komme en Afgørelse, da hun i Virkeligheden var andet og mere for mig end en Søster. Jeg var bange for en Afgørelse, ikke blot som enhver ung Mand vel er det, naar han ser et Enten-Eller nærme sig, men ogsaa af Grunde, der hang sammen med mit religiøse Stade. Jeg havde for mit Vedkommende gjort den „Indrømmelse“, Kierkegaard forlangte, og som hindrede mig i at blive Præst. Men denne Indrømmelse udelukkede ikke Uro overfor det Spørgsmaal, hvorvidt fuld Deltagelse i det naturlige Menneskelivs Interesser og Opgaver var forenelig med en strengt kristelig Livsførelse. De stærke Steder i det nye Testamente angaaende Ægteskab, og mod Ægteskab, kunde jeg ikke komme fra. Og der stod nu, fremkaldt ved det Enten-Eller, der nærmede sig, en sidste Kamp i mit Indre. Det syvende Kapitel i første Korintherbrev mødte op i hele sin Vælde, og Kierkegaards „Øjeblikke“ laa paa min Pult. Jeg var ikke „søgende“ i samme Forstand, som Kierkegaards „cand. theol. Ludvig From“, men jeg søgte rent personligt at klare mig, hvad Konsekvensen var af, hvad jeg holdt fast paa som det Højeste. Det var det mest afgørende Vendepunkt i mit Liv, jeg stod ved. Den naturlige, menneskelige Trang sejrede, og dermed blev i Virkeligheden Grunden lagt til hele min senere Maade at tage Livet paa. Som jeg tidligere havde slængt de teologiske Kommentarer hen ad Gulvet, saaledes slængte jeg nu Kierkegaards „Øjeblikke“. Ogsaa dem tog jeg op igen, men fra nu af gik min Beskæftigelse med Kierkegaard ud paa at finde de psykologiske og historiske

Forudsætninger for hans Optræden og paa at hente rent menneskelig Styrkelse for mit Liv ved at drage Konsekvensen af, at Subjektiviteten er Sandheden. —

Og saa var det en Eftermiddag i Efteraaret, medens jeg stod bøjet over min Thukydid, at det kom til at staa for mig: nu eller aldrig. Uden at give mig Tid til at lukke Bogen ilede jeg ud til min Onkels Landsted paa Frederiksberg, og her blev i den stjerneklare Oktober-aften den Pagt sluttet, som indledte den korte huslige Lykke, der skulde falde i min Lod [i mine unge Dage].

Min Forlovede blev Vinteren over i København. I de følgende fem Aar, der gik, inden vi kunde gifte os, var hun omtrent hvert andet Aar i København, nu i mine Forældres Hus; de andre Aar tilbragte jeg mine Ferier enten i hendes Onkels, Provst Wulffs Præstegaard i Gunderup ved Aalborg, eller hos hendes Forældre paa deres Gaard i Vendsyssel.

Først ved, mange Aar efter hendes Død, igen at læse hendes Breve fra Forlovelsestiden, er det ret gaaet op for mig, hvor uheldigt hun var stillet i disse Aar, naar hun ikke var i København. Hendes Onkel og Tante i Gunderup var brave og velmenende Mennesker. Men Provstinden var af den gamle Skole. Hele Dagen optoges af Husgerning og Syarbejde. Spadsereture vare Luxus, og ligesaa det at læse eller skrive Breve. Hjemme hos sine Forældre havde Emma mere Frihed til at skrive, læse og spasere; men hendes Moder var meget vanskelig at omgaaes, og der var mange pinlige Tider. Flere Gange ønskede Emma at tage en Plads som ung Pige i et fremmed Hus, men jeg var altid imod det. Jeg har dengang ikke rigtigt gjort mig levende, hvor vanskelig hendes Stilling var. Gode Tider havde vi dog, dels i København, dels i Sommerferier paa hendes Forældres Gaard i en karakteristisk vendsysselsk Egn, med vid Udsigt over de kraftige og bakkede Omgivelser.

I Vinteren 1865—66 førtes der i Pressen en Diskussion om Rasmus Nielsens Lære om Tro og Viden, som to helt forskellige Principer, der netop paa Grund af deres Forskellighed skulde kunne være praktisk og personligt forenelige. Jeg var ført til at dele denne Opfattelse gennem min egen personlige Udvikling i religiøs Henseende, saavel som gennem mine filosofiske Studier. Dette Sidste trænger til en kort Forklaring.

Herhjemme blev endnu omkring 1860 Hegel's Filosofi betragtet som et Højdepunkt af Tænkning. Der var dér gjort et storartet Forsøg paa at vise, at ligesom i den menneskelige Aand den ene Tanke kun forstaas ved dens Forhold til andre Tanker, saaledes er i Naturen, i Historien, i Erfaringens Verden idethele, intet Fænomen, ingen Begivenhed isoleret, men Alt paa den inderligste Maade forbundet indbyrdes. Som den ene Tanke fremgaar af den anden, saaledes det ene Erfaringsfænomen af det andet. Og Hegel mente, at det var muligt at udvikle den indbyrdes Sammenhæng mellem Tankerne saaledes, at den tillige kom til at udtrykke Sammenhængen mellem Tingene. Deraf udsprang hans store Tillid til den rene Spekulation. Den menneskelige Tanke kunde ikke være noget Enestaaende i Verden; dens Love maatte være Verdenslove.

Herhjemme havde denne Lære været Genstand for indgaaende Kritik af Sibbern og Kierkegaard. De Antydninger, som disse Tænkere gav af en mere kritisk og erfaringsmæssig Filosofi, blev ikke paaagtede. Foreløbigt stod det nu saaledes, at baade Videnskaben og Religionen, hver for sig, gjorde Fordring paa at give en absolut Løsning af Tilværelsens Gaader. Her stod det for Hegel saaledes, at de religiøse Forestillinger i Billedets Form indeholdt det Samme, som Filosofien fremstillede i Tankens rene Form. I Tillid til denne Opfattelse mente mange Hegelianere at være i god Overensstemmelse med Kirkelæren, og Rasmus Nielsens hørte en Tidlang til deres Tal. Men der kom et stort Omslag i hans Opfattelse under Ind-

flydelse af Kierkegaards Skrifter. Han brød med sine tidligere Meningsfæller, navnlig Martensen, og hævdede nu Religionens absolute Selvstændighed overfor Videnskaben. De kom nu til at staa som to forskellige Verdener, og Mennesket maatte leve i dem begge. Denne Opfattelse blev angreben fra to Sider. Teologien krævede stadigt at være Videnskab og saa en Fare i, at Religionen blev henvist til det rent Personliges og Subjektives Verden. Fra modsat Side optraadte især Georg Brandes i forskellige Bladartikler og senere i et lille Skrift „Dualismen i vor nyeste Filosofi“. Jeg tog Del i Striden i et meget ubehjælpeligt formet Skrift „Filosofi og Teologi“ (1866), der i Hovedsagen var et Referat af den Diskussion, der efter Fremkomsten af Martensens Dogmatik (1849) var bleven ført om Forholdet mellem Filosofi og Teologi. Mit Forhold til hele Sagen udtrykte jeg nogle Aar efter i mit Doktorvita saaledes: „Jeg har altid opfattet denne Anskuelse [Rasmus Nielsens Opfattelse af Tro og Viden] mere fra den skeptiske og negative Side, mere som et Middel til en personlig Løsning af Vanskelighederne, end som en egen positiv Lære.“ Det vil sige, jeg var mere Kierkegaardianer end Nielsenianer. Brøchner gjorde senere udtrykkeligt opmærksom paa Modsætningen mellem Kierkegaards og Nielsens Standpunkt. Og denne Modsætning blev (som jeg har paavist i „Danske Filosofer“) mere og mere udpræget under Nielsens fortsatte Udvikling af sine Tanker, indtil han tilsidst (i sit Skrift „Om Aandsdannelse“ 1877) helt fornegtede Kierkegaard og i Grunden gav dennes teologiske Modstandere Ret.

For mit Vedkommende forholdt det sig saaledes, at jeg var paa Vejen bort fra Teologien, og at det nu gjaldt om, hvilken Opfattelse af Videnskab og af personlig Livsopfattelse jeg kunde naa til. Der begyndte nu en ny Læreperiode for mig. Det gjaldt at faa et Grundlag for min videre Udvikling baade i videnskabelig og i rent personlig Henseende. Dette var jeg mig naturligvis ikke bevidst dengang,

men naar jeg ser tilbage finder jeg en uvilkaarlig Stræben efter et Fodfæste. Der gik omtrent otte Aar, inden et saadant Fodfæste blev naaet. Jeg maatte lære de forskellige Hovedproblemers Ejendommelighed at kende og derved forstaa baade deres Sammenhæng og deres Selvstændighed. I et kort Udkast til en Forelæsning i Efteraaret 1874 over „Indledning til Filosofien“ indeholdtes Grundtrækkene for Alt, hvad jeg senere mere eller mindre udførligt har fremstillet.

Men jeg foregriber. — Mine Studier af græsk Filosofi samlede sig paa det Tidspunkt, jeg her staar ved, mere og mere om en bestemt Opgave, som jeg behandlede i et Skrift „Den antike Opfattelse af den menneskelige Villie“, jeg i Aaret 1870 forsvarede for den filosofiske Doktorgrad. Nogle Aar forud havde jeg besvaret Universitetets filosofiske Prisopgave (for 1867—68) og vundet Guldmedaillen. Ogsaa denne Opgave angik den menneskelige Villie, idet den krævede en Undersøgelse af den Strid om Villiens Frihed, der i sin Tid (1824 o. f.) blev ført i vor Litteratur mellem Retslægen Howitz, Sibbern, A. S. Ørsted o. fl. Jeg er ikke tilfreds med den Løsning, jeg antydede, og Afhandlingen havde efter Censorerens (Nielsens og Brøchners) Dom sin væsentlige Betydning ved den indgaaende Karakteristik af de forskellige Standpunkter, der havde gjort sig gældende, og af hvilke Howitz' og Sibberns især havde interesseret mig.

Jeg kom fra denne Tid af i nærmere Forhold til Brøchner. Han raadede mig, da jeg havde vundet Guldmedaillen, til at rejse udenlands, og min Fader forærede mig da en Rejse. Jeg vaklede noget med Hensyn til, hvor jeg skulde rejse hen. Jeg havde ved Siden af mit andet Arbejde søgt at orientere mig med Hensyn til Filosofiens Udvikling efter Hegels Tid i Tyskland, og her havde Göttingerfilosofen Hermann Lotze især tildraget sig min Opmærksomhed. Jeg fik mig Muligheden af at studere hos ham i Göttingen. Men jeg skønnede, at jeg kunde lære denne fine Tænkere og

aandrige Forfatter nok saa godt at kende gennem hans Bøger som gennem hans Forelæsninger, og et Ophold i en lille tysk Universitetsby vilde ikke kunne berige mig paa andre Omraader end det rent videnskabelige. Jeg mente, at jeg vilde have et mere alsidigt Udbytte af at tilbringe en Vinter i Paris, hvor der ikke blot kunde studeres, men hvor Kunst og Literatur og et pulserende Hovedstadsliv afgav Muligheder for mere alsidig Uddannelse. Jeg tilbragte en meget indholdsrig Vinter i Paris (1868—69), hørte Forelæsninger (bl. a. af Taine), skrev paa min Disputats, var en stadig Gæst paa Musæer og i Teatre og brugte mine Øjne til at iagttage Livet i dette Verdenscentrum. Her lærte jeg andre Tankeretninger at kende end dem, der stammede fra Tyskland, og som hidtil havde havt størst Indflydelse paa dem, der herhjemme gav sig af med Filosofi. Jeg blev især opmærksom paa den positivistiske Retning, repræsenteret dels ved Comte's store Skikkelse, ved Siden af, og som Modsætning til, Hegel, den største systematiske Tænker i det nittende Aarhundrede, dels ved Herbert Spencers dristige, men storartede Generalisation af Udviklingsbegrebet. Det varede dog nogen Tid, før denne Retning fik en mere afgørende Betydning for mig. Jeg har stedse været langsom i Vendingen. Tankerne maatte stille modnes hos mig, før jeg kunde arbejde med dem.

Jeg har hidtil i denne Selvbiografi væsentligt støttet mig til min Erindring. Men for at give et mere umiddelbart og kildemæssigt Indtryk af den Periode i mit Liv, der i dette Afsnit er Tale om, vil jeg indskyde nogle Brudstykker af Breve til min Forlovede i Aarene 1866 til 1870, Breve, jeg fandt i hendes Gemmer efter hendes Død, og som — i Forbindelse med de Breve fra hende, jeg havde opbevaret — nu i mit 74ende Aar havde gjort mig det muligt at sætte mig tilbage i mine indre og ydre Kaar i hine Dage. Jeg forbigaar Familieforhold og Andet, som ikke er af Inter-

esse for den Opgave, jeg har sat mig i dette Skrift. Brevstederne anføres i kronologisk Orden.

30. Septbr. 1866. — Prøver man paa at holde Livet gaaende paa idyllisk, beskuende Harmoni, saa vil man nok støde an paa Virkeligheden og erfare, at Forsoningen kun var i Tanken eller i Fantasien ... Det er derfor, jeg er bleven en Discipel af Rasmus Nielsen, fordi han saa stærkt fremhæver Modsætningen mellem Tro og Viden. Det er jo to helt forskellige Sjælstilstande. Troen er et „uforandret Sind“, men Viden hører til Beskuelsens Rige.

25. Novbr. 1866. — Hvor mildt og roligt udbreder Livet sig ikke for os, naar vi tænke paa dem, i hvis Lod de store Kampe og Anfægtelser faldt ... „Alle de, som leve gude ligt i Jesu Christo, skulle forfølges.“ (Andet Brev til Timotheus) ... For at vort Livsvilkaar skal være vort Livs Sandhed, maa vi jo forstaa os selv overfor de store Forbilleder og ikke i Uklarhed lade, som om den hellige Grav var vel forvaret. Hvad der fordres, er Ydmyghed og Oprigtighed ... Saa vil Oprejsningen og den inderlige Selvbekræftelse ikke udeblive.

1866 (Datoen mangler). Naar jeg sjældent gaar i Kirke, er det tildels, fordi jeg ngen Præst véd, der er oprigtig overfor den egentlige Kristendom. Der er Steder i det nye Testamente, man aldrig hører nogen Præst tale om. Det er ingenlunde, fordi jeg tror at kunne være mig selv nok, at jeg aldrig gaar i Kirke.

9. Decbr. 1866. — Du sagde nyligt, at jeg sjældent omtalte dem derhjemme. Det kommer ikke af, at jeg ikke har levet med dem, jeg mener ikke blot i ydre Berørelse, men virkelig, indre Samleven. Tværtimod har jeg stedse følt en inderlig Glæde ved dem, og jeg tror, jeg forstaa dem langt bedre end tidligere. For et Par Aar siden var det egentligt lidt trangt for mig i den Henseende, som du nok véd og vel selv saa. Jeg følte mig ofte saa isoleret og forladt, saa forskellig fra de Andre. Men nu er jeg vis paa, at

Skylden maa have ligget hos mig. At der er en Forskellighed, er sikkert nok; men hvad gør ogsaa det egentlig, naar bare det rette Øje er der til at se den? — Jeg kunde være bleven en slem En, hvis jeg havde faaet Lov at gaa saadan som for et Par Aar siden. Men der var En, som hindrede det, som gjorde mit Væsen mere aabent og mildt og forjog den Kulde, som i lange Tider kunde hvile saa tungt over mig. Det er Dig, jeg skylder, at jeg igen med et frit og glad Sind kan gaa herhjemme mellem Forældre og Søskende, for hvem det dog vist ofte har været en Plage at se paa saadan en Dødbider, som jeg dengang var. Jeg mener slet ikke, at jeg er ganske udskreven fra Hospitalet, — det bliver jeg vel aldrig, og det er vel i sin Orden; men vist er det, at jeg bliver bange for mig selv, naar jeg tænker paa, hvorledes jeg var for tre Aar siden ...

Jeg har i dette Efteraar lært Marie (min Søster) at kende. Sagen er vel den, at jeg har trængt mere til hende, da jeg ikke havde Dig. Hvor det dog er en ægte, uforfalsket, barnlig Sjæl! Der er Guld i hende, og det vil staa sin Prøve. Og Prøven vil maaske blive haard; hun kender jo kun til Medgang — men ogsaa den er et Slags Prøve.

1. Marts 1867. — Du sagde engang i Julen, at jeg aldrig skrev Noget om mine Studeringer ... Saavidt jeg kan komme til Klarhed med mig selv, er jeg overbevist om, at det er det ene Rigtige, jeg gør, naar jeg stræber efter en mere omfattende og dybere gaaende Erkendelse og Forstaaelse i filosofisk Henseende. Det *maa* lede til et Maal, som for mig personlig vil være af stor Vigtighed; jeg føler saa sikkert, at mit Liv vilde blive holdningsløst og vakkende, naar jeg afviste disse Spørgsmaal og lod dem staa hen i en ubestemt Taage. I den Henseende nærer jeg ingen Tvivl, uagtet Maalet naturligvis ofte synes at skjule sig for mig, og jeg forekommer mig selv saa afmægtig og saa kummerlig. Et andet Spørgsmaal er det derimod, om det vil lykkes mig at komme til et saadant Resultat, at det ogsaa udadtil fik nogen Betydning. Man kan jo ikke komme længere, end Evnen strækker til. Men er Du ikke enig med mig i, at det

første Hensyn er det vigtigste? (Derefter omtaltes de praktiske Udsigter; jeg tænker mig at tage Doktorgraden, virke som Lærer ved en Skole, og engang overtage en af de private Latinskoler her i Byen.) At blive Universitetslærer er noget, der i vort lille Land jo er et ligefremt Held, ganske uafset de Fordringer, det stiller til Begavelse og Personlighed.

7. April 1867. — Nu skal jeg miste Skovgaard. Det kan du tro vil blive et stort Savn for mig. Han skal være Huslærer hos en Grev Juel-Vind-Frijs paa Lolland . . . Saa skal jeg ikke høre hans kraftige Skridt paa Trappen og stærke Dundren paa Døren, som nu i saa mange Aar har bebudet mig et kært Besøg. Det er ingen liden Gavn at have En, man ret kan kalde sin Ven i Ordets fulde Betydning, med hvem man kan tale ud af Hjertet og føle, at man bliver ganske forstaaet.

16. Juni 1867. — Du kalder mig „sand“. Jeg tror, at denne Sandhed hos mig kan blive til en Banghed, der maa ske slapper mig ikke saa lidt . . . Sand vilde jeg rigtignok fremfor Alt være. Denne Sandhed, som er Et med Inderlighed, er jo dog den eneste Betingelse for, at vi virkelig kunne kalde noget vort . . . Især er Usandheden saa vanskelig at komme efter, naar den skjuler sig bag et begejstrende Forsæt.

8. Septbr. 1867. — Undertiden har jeg en Fornemmelse af, at jeg er paa en rigtig Vej — det vil sige paa en Vej, som kan føre mig til, hvad jeg tror, jeg nærmest skulde opnaa.

15. Septbr. 1867. — Det daglige Liv har sine Højdepunkter og sine store Fald i Henseende til Idealitet. Kunde man blot holde den Overbevisning fast, at det er efter Højdepunkterne, man skal dømme, og at det Skær, som fra dem falder hen over Livet, er det sande Lys, hvori dette skal ses.

22. Septbr. 1867. — (Om Julius Petersen). Hvad jeg ofte har beundret som Energi og Villieskraft hos ham, tror jeg egentligt mere er en rastløs Higen, som formaar meget,

naar Maalet synes at ligge nær ved Haanden, men som synker sammen i sig selv, naar det gælder taalmodig Udholdenhed. (Formedelst Skuffelse over at være forbigaaet ved Besættelse af en Reservelægepost, tænkte han paa at opgive at fortsætte sine Studier og at nedsætte sig i Provin- sen.) Det vilde være smerteligt for mig at se En, til hvem jeg har havt saa mangen Fortrøstning, som jeg har havt til ham, give efter for Livets Tryk og Hindringer.

13. Oktbr. 1867. — Hvad jeg stræber efter, hvad der mere og mere bliver mig en aandelig Velfærdssag, det er at arbejde mig frem til en fast Verdensanskuelse. Derpaa skal der naturligvis arbejdes gennem hele Livet, men jeg vilde dog gerne i min Ungdom have gennemført et saadant videnskabeligt Arbejde, at jeg deri kunde have et godt Grundlag ... Det er det, der staar for mig som *mit* Livs Ger- ning.

27. Oktbr. 1867. — Jeg tror altid, at det er en Idyl, der skal opføres i Livet, og derfor gaar det mig ofte saa ilde.

7. Novbr. 1867. — Det kan maaske interessere dig at høre, i hvilken Retning min Læsning hovedsagelig gaar. Da Spørgsmaalet om Tro og Viden, som pinte mig, da jeg studerede Teologi, og som siden stedse fremstiller sig for mig paany, førte mig til nærmere Beskæftigelse med Filo- sofien Historie, blev jeg efterhaanden overtødet om, at uden at have opfattet den græske Tænkning i dens ejendom- melige Hovedformer, vilde man ikke have den rette Fore- stilling om, hvad det egentligt drejer sig om. Grækerne hav- de nemlig naaet den højeste Fuldendelse af aandelig Ud- vikling, som kunde naas under rent menneskelige Vilkaar. Med Kristendommen kom Troen ind i Verden, og nye Kræfter sattes i Bevægelse, men Alt, hvad vi have af menneskelige *Kulturformer*, det viser i sine Hovedtræk tilbage til Grækerne. Jeg har derfor allerede i et halvt Aars Tid beskæftiget mig med Platon og Aristoteles, og hvis det lykkes mig at gennemføre min Plan, vil jeg engang benytte et Emne herfra til en Doktordisputats. Ved Siden heraf

sysler jeg med Historie og Islandsk, som jeg faar Brug for ved min Undervisning.

14. Novbr. 1867. — I den sidste Tid har jeg læst endel højt af Shakespeare, især Søndag Aften, og ogsaa — hvad der er en stor Nydelse — hørt Poul Kierkegaard læse. For en 14 Dages Tid siden sade han, Troels Lund og jeg her en Aften og læste Shakespeare lige til Klokken blev næsten Et, uden at vi vidste af det.

24. Novbr. 1867. — En Forandring, der er foregaaet med mig i dette Efteraar, bestaar i, at jeg ikke længere kan stemme med Rasmus Nielsen, til hvem jeg, som du véd, før idethele havde sluttet mig. Dels en Vaklen hos ham selv, dels en slaaende Kritik af Professor Brøchner, dels og fremfor Alt en fornyet Prøvelse af Sagen selv (ikke mindst i Samtaler med Poul Kierkegaard) har vist mig det Uholdbare i hans Anskuelse. Dog er jeg derved ikke ført nærmere til det Kirkelige ... Tværtimod er det med det samme gaaet op for mig, at jeg paa flere Punkter havde Meninger, som ikke havde nogen sand Rod hos mig, men hang fast som noget Udvortes og Overleveret. Kristendommen vil — det er jeg fuldt og fast overbevist om — altid være mig den højeste Sandhed, den, i hvilken jeg ene kan finde Livsgaaderne løste. Men kun hvad jeg personligt kan erfare og tilegne mig, kan være Sandhed for mig; og den Overbevisning er jeg kommen til, at hvad man mener sig at besidde, som gaar ud over det, beror paa ubevidst Hykleri. Den Anskuelse, hvis Uholdbarhed jeg nu er kommen til at indse, har naturligvis ikke været uden Betydning; det var et Udviklingstrin, som maatte gennemgaaes.

18. Januar 1868. — Jeg har næsten i hele det nye Aar været saa sløv og hypokonder, at jeg ofte hverken har vidst ud eller ind ... Det er aldrig noget udenfor mig, jeg trænger til i de Tilstande; det er Samling og Klaring, og navnlig Kraft til at holde mig selv under den tilbørlige Tugt, det skorter paa.

(Fra Aaret 1868 er der ikke mange Breve, da vi vare

sammen i København fra Marts af, indtil jeg i Begyndelsen af December rejste til Udlandet.)

19. Juni 1869. — (Om „den Periode, der ligger forud for min Forlovelsestid og endog tildels strakte sig ind i denne“). Jeg har undertiden kaldt denne Periode min sentimentale Periode, og med en vis Ret men rigtigere tror jeg dog, den betegnes ved at kaldes den asketiske Periode. Lykken og Glæden stode dengang for mig som uberettigede eller idetmindste mistænkelige Gæster ved Livets Bord. Bod og Forsagelse vare de Hovedtanker, hvorpaa Livsanskuelsen hvilede. Jeg siger ikke, at jeg dengang i Et og Alt levede som en Asket; men den tilsvarende Ængstelse var dog tilstede ... Havde jeg levet i et katolsk Land, da havde jeg, i hvert Tilfælde til enkelte Tider, ikke været langt fra Klosteret ... Er jeg bleven mere fri, uhildet og selvstændig, saa er jeg ogsaa bleven mere ydmyg end dengang.

11. Juli 1869. — Den Dag idag har været mig god. Jeg har ret erfaret, hvilken Glæde det er at sysle med et Arbejde, som lægger Beslag paa Ens Interesse. Det er en aandrig Livsfornødenhed. Er det, man udretter, end nok saa beskedent, saa kommer der dog Øjeblikke, hvor man kan have den Bevidsthed: ogsaa jeg har følt de store Tanker, paa hvilke Tilværelsen hviler, og af hvilke den føres frem imod sit Maal. Er jeg end ikke blandt dem, hvem det er givet at gribe disse Tanker og stille dem frem i en ny og vækkende Form, saa har dog min Begejstring ikke været mindre. O, blot man engang ret kunde samle sig, ret koncentrere alle sine Kræfter og trænge enhver hæmmende Magt tilside! Maaske der dog var en Sten, som det kunde blive min Lod at føje til den store Bygning.

18. August 1869. — Vi have begge, hver paa sin Maade, arbejdet os frem til større Klarhed og Fasthed ... Jeg har ofte med Forundring mærket, hvorledes Du saa Tingene paa samme Maade som jeg, og jeg tænker da især paa de friere religiøse Anskuelser, der vinde mere og mere Betydning og Sandhed for mig.

26. Juni 1870. — Vi staa nu ved Enden af vor Forlovelsestid. Hvor meget er der dog ikke oplevet og gennemlevet i den Tid. Jeg tror egentligt, det er først nu, jeg er bleven ret selvstændig og altsaa en virkelig Mand . . . Selvstændigheden bestaar i, at Tingene ikke længere oprulle sig for Tanken som et Panorama, men at man selv griber ind for at drage det Sande og Evige frem.

Ifølge min Plan om at gaa ind i Skolevirksomhed søgte jeg gentagne Gange Adjunktpladser, og det var mig en Skuffelse, at det ikke lykkedes mig at faa en saadan Stilling, da jeg nu gerne vilde sætte Bo. Imidlertid vilde det vel da være gaaget saaledes, at jeg havde maattet opgive at fortsætte mine Studier i det Omfang, jeg havde tænkt mig. Og efter at jeg i Februar 1870 havde disputeret for Doktorgraden, søgte og fik jeg det Smith'ske Stipendium, som jeg kunde have Udsigt til at beholde nogle Aar, naar jeg fortsatte mine Studier. Paa det og paa Indtægten af min Skoleundervisning, samt et Tilskud fra min Fader, giftede jeg mig i Efteraaret 1870.

I Foraarssemestret 1871 begyndte jeg at læse som Privatdocent paa Universitetet. Min Bestræbelse for at orientere mig indenfor Samtidens Filosofi førte til Udgivelsen af to Bøger, „Filosofien i Tyskland efter Hegel“ (1872) og „Den engelske Filosofi i vore Dage“ (1874). Gennem kritisk Prøvelse af den engelske Filosofi, især som den repræsenteredes af Mill og Spencer, blev jeg ledet til at se Betydningen af en Tanke, der havde ligget bag ved Kierkegaards Filosoferen og endnu tidligere var bleven bevidst fremdragen af Kant, nemlig Tanken om det menneskelige Bevidsthedslivs samlende og enhedssøgende Karakter. Senere hentede jeg herfra den Hypotese, jeg lagde til Grund i min Psykologi. I Efteraaret 1874 holdt jeg en Forelæsning over „Indledning til Filosofien“, i hvilken jeg fra det saaledes vundne Synspunkt karakteriserede de forskellige filosofiske Problemer. Det blev fra denne Tid af efterhaan-

den klart for mig, at det er Filosofiens Hovedopgave at vise, hvorledes hin Grundejendommelighed ved det menneskelige Sjæleliv lægger sig for Dagen paa de forskellige Omraader for menneskelig Tænkning. Min Filosofi, om jeg kan bruge dette Ord, blev en Lære om Problemer, det vil sige, Opgaver, der ere bestemte ved Vexelvirkning mellem Iagttagelsernes Mangfoldighed og den enhedssøgende Trang og Evne. Et afsluttet System kunde der ikke komme ud heraf. Tværtimod maa det gennem nye Iagttagelser og ny Tankénergi stedse fremstille sig nye Opgaver. Det gælder kun om at vise, at Alt, hvad der bliver Problem for den menneskelige Aand, bærer dens Præg og bestemmes ved dens Natur, hvad enten Problemet kan løses eller ikke en Gang for alle. Det har for mig været en frugtbar Arbejdshypotese, og jeg har i over 40 Aar søgt at anvende den paa en Række af Spørgsmaal. Jeg har fundet, at det ikke blot var i intellektuel Henseende, at dette Synspunkt var tilfredsstillende (skønt man undertiden har fundet det for skeptisk eller for subjektivt), men at der her ogsaa var Mulighed for den Harmoni mellem Videnskab og Personlighed, jeg saa længe havde søgt. Ti ogsaa rent personligt gælder det jo at bringe en Helhed ud af den Mangfoldighed af Oplevelser, Tilskyndelser og Tanker, der udgør vort indre Livs Indhold. Den skarpe Modsætning mellem Videnskab og Personlighed falder herved bort. Videnskab er selv et personligt Arbejde, udsprungen af Personlighedens inderste Trang. Og paa den anden Side er der intet i det personlige Liv, som ikke skulde kunne gøres til Genstand for videnskabelig Betragtning, i hvert Tilfælde for historisk og psykologisk Undersøgelse.

Ved dette Forhold mellem Videnskab og Personlighed bliver det baade unødvendigt og umuligt at nære Frygt for, at Videnskaben skulde føre til Resultater, der ere skadelige for det personlige Liv. Og ligesaa lidt er der Grund til lyriske Proklamationer om, at der staar Intet over og Intet ved Siden af Videnskaben. Videnskaben lader sig ikke kyse,

men den er for alvorlig en Sag til at være Genstand for en Lyrik, der ikke Punkt for Punkt belægges med Arbejde.

For mit Vedkommende blev det fra denne Tid af mere og mere klart, at hvad der skulde støtte mig i Livet, ikke kunde være noget udenfor mig, men maatte være noget, der kundgjorde sig i mig, i selve de bedste og klareste Tanker, jeg kunde vinde, i selve den bedste og reneste Stræben, der kunde lægge Beslag paa mig. Det gjaldt ikke om et Syn, men om et Øje, der kunde se, — om en central Magt i mit Indre, bygget paa Livserfaring og tankemæssig Prøvelse, — om et indre Hjem, et Kapel, opbygget af Alt, hvad der kunde give Livet Værdi. Maalestokken for Sandhed og for Værdi maatte hentes fra vort eget inderste Væsen, og det er i Virkeligheden derfra, at Videnskaben henter den, uden altid at være sig det bevidst. Ethvert Billede, enhver Form, ethvert Begreb, ved hvis Hjælp vi formaa at tyde dette Inderste, der tillige er det Højeste, og hvorved vi forsøge at gøre det til et Objekt for os, kan kun have symbolsk Betydning, og her ligger Grænsen mellem videnskabelig Tænkning og poetisk Analogiseren.

I Sommeren 1872 rejste min Hustru og vor lille Søn op til hendes Hjem i Vendsyssel, og jeg skulde følge efter, saasnart Skoleferien var begyndt. Medens jeg saaledes havde det i min Ensomhed, indtraf der en Katastrofe med en af mine Venner, som jeg i de yngre Dage havde set hen til med stor Forventning.

Poul Kierkegaard, Søn af Biskop Kierkegaard og Brodersøn af Søren Kierkegaard, er enkelte Gange bleven nævnt i det Foregaaende. Vi var Studenter fra samme Aar, og vore teologiske Studier bragte os ogsaa sammen, især efter at jeg var begyndt at komme i hans Onkels, Troels Lunds Faders Hus. Han var ganske sikkert usædvanligt begavet, selv om det vilde være vanskeligt at sige, i hvilken Retning hans Begavelse egentligt laa. I et Brev fra Foraaret 1867 skriver jeg til min Forlovede om ham, at hans Udvik-

ling gaar frem med kraftige og sikre Skridt, og at han aabenbart har Anlæg til at blive en stor Tænker. Han boede dengang hos sine Forældre i Aalborg, og de Breve, jeg fik fra ham, viser Selvstændighed og Oprindelighed. Selv mener han dog, at det vilde ligge ham nærmere at udvikle sine Ideer i poetisk Form. Men jeg synes, at han har mere Stemning og stemningsfuld Reflexion end Fantasi.

Ak, det skulde gaa ganske anderledes end jeg havde tænkt. — Poul Kierkegaard var bleven strengt opdraget. Moderens Nervesvækkelse og Faderens tunge Sind gjorde hans Barndom glædeløs og kuet. I sine Studieaar var han stærkt aandeligt bevæget, dels religiøst, dels poetisk, og tillige var hans Reflexion skarp og indtrængende. Det gav stort Udbytte at omgaas ham, og jeg skylder ham meget fra denne Tid. Den Fabel, at det skulde være Farbroderens Berømmelse, der trykkede ham, kan jeg bestemt afvise. Hovedgrunden til hans Undergang som Menneske finder jeg dels i den voldsomme Reaktion, hvormed Frihedstrang, Sanselighed og Lidenskabelighed trængte sig frem efter Barneaarenes Tvang, dels i det, jeg allerede har antydnet i det citerede Brev af 1867, nemlig det Ubestemte i hans Begavelse. Han kunde ikke gaa ind i taalmodigt Tankearbejde, og han havde ikke Fantasi nok til at blive Digter. Han kastedes frem og tilbage, kom ikke ind i et Arbejde, der kunde blive et aandeligt Hjem for ham. Bedst havde han egnet sig til Præst, ti retorisk Sans og Interesse havde han. Han holdt af at deklamere, og Virgil, som var en af hans Yndlingsdigtere, kunde han med Begejstring læse lange Stykker op af. Men Præst kunde han uheldigvis ikke blive, da hans Anskuelse bleve mere og mere kætterske, og anden Brug for Retorik er der jo under vore Forhold ikke, afset fra Politik og Sagførervirksomhed.

Han blev teologisk Kandidat Aaret efter mig, og efter sin Faders Ønske tog han saa hjem til Aalborg. Her besøgte jeg ham flere Gange, naar jeg i Ferierne kom til Gunderup Præstegaard, to Mil fra Aalborg, eller til mine Svi-

gerforældres Gaard i Vendsyssel. I den gamle Bispegaard levede man som i et Kloster. Bispinden kom aldrig udenfor sine Værelser og sendte kun sine Hilsener, ledsagede af Buketter, ned til Gæsten. Dagen igennem hørte man den gamle Biskop gaa med tunge Skridt op og ned i sit Værelse. Ved Maaltiderne yndede han at sige og høre Vittigheder og pudsige Historier. Denne Slaaen sig løs dækkede over den dybe Melankoli og over den gammeltestamentlige Tankegang, der raadede hos ham. Mellem Fader og Søn kom der en Fjernhed, saasomt Sønnens Kætterier og vel ogsaa hans Mangel paa Selvbeherskelse begyndte at ytre sig. Biskoppen erklærede til mig, at han ikke kunde have at gøre med et Menneske, der i den Grad manglede Selvbeherskelse. Jeg var da i lang Tid Mellemed mellem Fader og Søn, ingen let Sag mellem to saadanne Naturer. Jeg tænker mig iøvrigt, at Biskoppen i Sønnens Frafald har ment at se Virkningen af den Forbandelse, der, efter hans og hans Broders Tro, hvilede over deres Slægt. Det blev en Ulykke for Sønnen, ti han elskede og beundrede sin Fader, og havde denne kunnet aabne sig for Poul og vise ham den Kærlighed, som trods Alt levede i Faderhjertet, vilde maa-ske meget være blevet anderledes.

Jeg erindrer en Sommerdag, da Poul og jeg sadde nede ved Limfjorden, lidt udenfor Byen. Da spurgte han mig, om jeg vilde raade ham til at fri til en ung Dame i Aalborg, som han troede, holdt af ham. Jeg svarede ham naturligvis, at allerede det, at han spurgte mig tilraads, viste, at han ikke selv var vis paa sin Følelse. Om han i hende har set Muligheden af en Redning for sig, véd jeg ikke. Men efter hvad jeg kendte til hans Natur og Tendenser, turde jeg ikke tage det Ansvar paa mig at gribe ind her. Hans Nærmeste saa en Redningshjælp i den unge Pige. Det blev engang, efter at Poul var rejst paa en lille Udflugt, indrettet saaledes, at jeg fik hende tilbords ved et Selskab i Bispegaarden, for at jeg kunde danne mig et Skøn om hende. Hun var frisk og sund, barnlig og munter, og jeg syntes ud-

mærket om hende. Men jeg saa den store Modsætning i Sind og i Trang, og jeg kunde ikke give noget Raad. Et Aars Tid efter, da Poul levede i København og var kommen ind i alskens Vildskab, kom den unge Pige med sine Forældre til København. Hun var, efter hvad der blev skrevet til mig af en Dame i Biskoppens Hus, rejst derover i glad Forventning, men kom tilbage skuffet og bedrøvet. — Hun levede endnu for faa Aar siden ugift i Aalborg.

Mod sin Faders Ønske tog Poul over til København og vilde skaffe sig en Existens der ved Undervisning. Nogen Tid efter kom han ind paa Borchs Kollegium. I de første Aar omgikkes vi meget. Han, Troels Lund og jeg læste Platon sammen, og vore Timer endte gerne med, at Poul læste for os i Shakespeare, især yndede han Falstaffscenerne. Han kunde være glimrende og aandfuld, naar han ret var oppe. Men snart gik hans Tid mest med Svir og Sværm. Sine Penge brugte han op i Begyndelsen af Maanednen og sultede saa for Resten. Han kunde komme med Ulvehunger til mine Forældres Aftensbord, eller senere i mit eget Hjem, og det var da Masser af Mad og Drikke, han kunde sætte til Livs. Min Hustru kunde godt lide ham, og hun syntes, det var Synd, naar jeg vilde sætte Grænse for de Toddy'er, hun maatte give ham. Han kunde ogsaa være storartet i Vid og Humor, naar han med lange Skridt gik op og ned ad Gulvet, dampende af al Kraft paa sin Cigar (og samtidigt stadigt bankende paa Cigaren, saa fin Aske blev strøet over hele Værelset). Men han var paa et Skraaplan. En Sommersøndag 1872 kom han op paa Formiddagen hjem til Borchs Kollegium uden Hat, efter at have været borte et helt Døgn. Kollegiets Inspektør greb ind. Lægen erklærede, at han maatte paa en Sindssygeanstalt, og et Par Dage efter fulgte jeg ham ned til Oringe. Det var et uhyggeligt Øjeblik, da vi kørte ind ad Hospitalsporten, og da Poul udbrød: „I, som indtræde, lader Haabet fare!“ Overlægen erklærede, at han længe havde ventet ham efter, hvad han havde hørt om hans Færd, der

tydede paa akut Sløvsind. Jeg tror, det trøstede Poul, at han kunde blive betragtet som syg. Han blev paa Oringe et Par Aar. Derefter vegeterede han i Aalborg. Han havde nogle Smaabeskæftigelser, men egentligt Arbejde kom han ikke ind paa. Med rørende Omhu blev han paa sine gamle Dage plejet af en Dame, der havde bestyret hans Faders Hus i dennes sidste Aar. De sidste Gange, jeg besøgte ham, havde han havt Slagtilfælde, men var dog ved fuld Klarhed og kunde huske mangt og meget fra gamle Dage. Der var Vemod over ham, som der var Vemod hos den gamle Ven, der stod ved hans Leje. Med ham uddøde den mandlige Linie af den mærkelige, i dansk Aandsliv saa dybt indgribende Slægt. — Stakkels Poul! —

Jeg vender tilbage til Sommeren 1872. Da jeg var kommen tilbage fra Oringe, begav jeg mig paa Rejse til Jylland for at støde til min Familie der. Jeg ønskede at benytte Lejligheden til at se det af Nordjylland, jeg endnu ikke kendte. Jeg sejlede til Aalborg og tog derfra ned ad Fjorden til Aggersund og begyndte herfra en lille Fodtur. Jeg vandrede gennem Hanherred op til Vesterhavet. Jeg kørte et Stykke Vej med en Mand, der havde hentet nogle Børn ved Dampskibet. De unge Heste, der vare for Vognen, bleve sky over de raslende Kæder paa nogle Høstvogne og satte i Firspring hen over den Dæmning, Vejen gik henad, og ned i en Kartoffelmark, hvor alle vi Passagerer spredtes ad mellem Kartoffelbuskene. Det gik som i et Nu, og da jeg kom til mig selv og rejste mig op, saa jeg de forskellige Børn og Voxne kravle op rundt omkring paa Marken. Heldigvis var Ingen kommen til Skade, heller ikke Heste og Vogn, og vi fortsatte Kørselen et Stykke endnu, til vore Veje skiltes. Jeg bedede i Fjerritslev Kro, og læste, medens jeg holdt Hvil, i Spinoza's Breve, som jeg havde med i en Lommeudgave. Gentagne Gange havde jeg fordybet mig i den dybsindige Tænkter; men det var først nu, det Hele ligesom krystalliserede sig for mig. Selvføl-

geligt er jeg ikke bleven Spinozist i bogstavelig Forstand; det kan man ikke være nutildags; men jeg har fra denne Tid af ofte gentaget Lessings Ord om Spinoza: skal jeg kalde mig efter Nogen, saa kalder jeg mig efter ham! — Til ret at nyde en Fodtur hører ogsaa det at kunne lade Tanken eller Fantasien dvæle ved betydelige Emner. I mange Aar førte jeg en lille Bog med mig, i hvilken jeg havde afskrevet Reflexioner og Digte, jeg særligt holdt af. Men ogsaa koncentreret Læsning af en Side eller to i en dybtgaaende Bog er en god Anvendelse af en Del af den Tid, der holdes Rast. Saa lader man senere, naar Marchen igen er begyndt, med saa meget des større Liv og Friskhed Egnen med sine Kornmarker, Skove og Bakker, og med Skyerne foroven, virke paa sig. Min Vej gik op imod Bulbjerg og Skarreklit, som jeg naaede i den tidlige Aftenstund. Vesterhavet kastede sine Bølger op mod den enlige Klippe derude, og bag det silkeblaa, skummende Hav heldede Solen mod sin Nedgang. Jeg fortsatte Vandringsen langs Kysten til Torup Strand, hvor jeg nød Gæstfrihed og fik Nattely hos Strandfogden. Det var endnu i den Tid, da man kunde tage sin Tilflugt til Fremmedes Gæstfrihed i disse ensomme Egne. Næste Dag brød jeg op Kl. 6 og vandrede hele Dagen langs Jammerbugten, i pragtfuldt Solskin og kraftig Blæst, der lod Bølgerne slaa højt over de Vrag, der stode i Strandkanten. Hele Dagen igennem gentog sig en og samme Sanseillusion: en Vragstump, der ragede op af Sandet, tog jeg stadigt for et Menneske, uagtet jeg atter og atter saa, at det var fejl. Jeg har brugt dette Exempel i min Psykologi. Om Aftenen kom jeg træet og sulten til Blokhus, efter paa Vejen at have gjort en Afstikker ind i den skønne Fokkedal, hvis Skygge og frodige Grønvæxt dannede en Kontrast til den solbelyste Strand, jeg hele Dagen havde vandret ad. Aldrig har et Aftensmaaltid og en Nats Søvn gjort mig saa godt. Næste Dag holdt jeg Rast, og om Eftermiddagen fik jeg en Enspændervogn til at køre mig til Brønderslev, hvor jeg overnat-

tede, for derefter næste Dag at vandre til mine Svigerforældres Gaard, hvor jeg traf Hustru og Barn i bedste Velgaaende.

Enhver saadan Fodvandring, jeg har foretaget, har ladet mig leve mig inderligere ind i vort Lands Natur, føle mig Et med det, baade paa dets sandede Kyster, i de frodige Skove og mellem dets Bakker. Før og efter den Tid, jeg her taler om, har jeg gennemvandret Nord-, Syd- og Vestsjælland, Møen, Bornholm, det sydlige Fyn og store Strækninger i Jylland. Især den jyske Natur har jeg, som jeg allerede har udtalt, Kærlighed til, og en Sommerferie forekommer mig ikke normal, naar jeg ikke har fornyet Bekendtskabet med den. Vendsyssel med dets vide Udsigter, dets Bakker, Enge og Aaer, Midtjylland med Heder og Skove, Lyng og Moser, Vestjylland med Klitter og Bølgebrus, Østjylland med Aarhusbugtens og Vejle fjords Herligheder — alt dette glæder mig ikke blot, mens jeg færdes der, men Erindringsbilleder fra disse Egne kommer ofte igen i mine Fantasier. I Steen Blichers Noveller er det ikke mindst hans prægtige Naturskildringer, der have gjort ham til en af mine Yndlingsdigtere.

Naar jeg efter denne jyske Udflugt vender tilbage til mit Liv i København, er der en Skikkelse, der rager frem for mig i Erindringen om Aarene omkring 1870. Det er Hans Brøchner. Jeg var kommen i Forbindelse med ham i Sommeren 1867, idet han, efter at have hørt mig tale som Opponent ved en Disputats, sendte mig en venlig og opmuntrende Hilsen. Fra denne Tid af besøgte jeg ham ofte. Jeg fik Raad af ham med Hensyn til mit Studium af Filosofiens Historie, og da jeg havde skrevet en kritisk Anmeldelse af en af hans Bøger, sendte han mig sine Modbemærkninger og bad mig komme en Aften og drøfte dem med ham. I de følgende Aar, indtil hans Død (1875), besøgte jeg ham regelmæssigt en Gang om Maaneden i hans ensomme Hjem, hvor han levede som Enkemand med sine

to Børn. Han omgikkes Ingen af sine Samtidige, med Undtagelse af sin Ungdomsven Geheimeraad Vedel. Af Yngre kom foruden mig kun Georg Brandes til ham, efterat hans nærmeste Discipel, den elskværdige og begavede Kristian Møller var død. Naar man besøgte ham, var det som Regel ikke filosofiske Emner, der kom paa Tale. Han følte i sin Ensomhed Lyst til at høre Nyt fra den akademiske Verden og fra den øvrige Verden. Jeg ser ham endnu sidde i sin Gyngestol eller gaa op og ned ad Gulvet med sine karakteristiske lange og bestemte Skridt. Det usædvanligt smukke Ansigt kunde da lyse af Velvillie og Interesse. Ofte fortalte han om sine Rejser eller om sine unge, tidligt afdøde Hustru. Om Costanza, den unge Italienerinde, han havde været forelsket i i sin Ungdom, har han aldrig talt til mig; det var først, da jeg udgav hans Breve, at jeg lærte denne Episode af hans Liv at kende. I Brevene fremtræder den, saaledes som han skildrer den, som en stemningsfuld Roman. Det synes at have været en Skriftefaders Indgriben, der hindrede, at han kom til at føre Costanza op til Norden. Det havde vist ogsaa været et voveligt Forsøg. — Naar man rejste sig op og vilde tage Afsked, blev han særligt livlig og havde mange Ting at spørge og tale om; det var, som om han nødigt slap de faa Mellemlid, der forbandt ham med Omverdenen.

Han var en filosofisk Eneboer. Den Kreds af Tanker, han havde tilegnet sig, var hans aandelige Hjem. Han havde ikke megen Evne til at meddele sig i fri Form, skiftende sine Udtryk efter Situationer og Personligheder, og han havde en Gang for alle sammenfattet sine Ideer i bestemte, meget abstrakte Former. Men baade paa Forelæsninger og i Samtale kunde der komme en Vibreren i Stemme og Ansigtstudtryk, et Tegn paa den dybe Stemning, der laa bagved og vidnede om Tankens Sammenhæng med hele Personligheden. Han var en Tankens Ridder, den sidste Repræsentant iblandt os for den Idealisme, der i Tilid til, at Tilværelsens Inderste kunde finde og havde fun-

det Udtryk i Tankens Form, tillige i denne Form fandt Udtryk for det personlige Livs højeste Higen. Problemerne ere for dem, der fulgte efter ham paa Filosofiens Omraade, blevne mere sammensatte og mangfoldige. Paa en af sine sidste Forelæsninger erklærede Brøchner sig for Tilhænger af „den idealistiske Filosofi, som Tyskland har Æren af at have frembragt“, og der har neppe været mange, hos hvem denne Filosofis Hovedtænker i den Grad gennemtrængte og adlede Personligheden som hos ham. Billedet af „den stille Professor“, som han er bleven kaldt, har fulgt mig paa min Vej og mindet mig om, hvilken Værdi Tankelivet kan have, ogsaa ud over det rent intellektuelle Omraade, naar der er Alvor i Tankens Arbejde. Hans Venskab var mig en Ære og en Opmuntring, og det var med dyb Bevægelse, jeg tog Afsked med ham paa hans Dødsleje. Det var Dagen, før han døde, jeg saa ham sidste Gang. Han talte med fuldstændig Ro om sin Bortgang, og aftalte med mig Ordningen af forskellige Sager. Da han bød mig Farvel og takkede mig for mit Venskab, var jeg mere betagen end han. Hans Husbestyrerinde fortalte senere, at han havde sagt ganske roligt, da jeg var gaaet: „Tag det Glas bort, ti Dr. Høffdings Taarer ere deri.“

En lille Myte dannede der sig, da han var død, om hans sidste Øjeblikke. Han døde den 17. December (1875) henad Eftermiddagen, altsaa i den mørkeste Tid. Noget af det sidste, han sagde, var: „Vi maa have Lys herind.“ I den nærmeste Tid efter hans Død hørte jeg fra flere Sider, at han skulde have raabt paa Lys, og der var dem, der føjede til, at det nok ikke var saa underligt, at den Mand raabte paa Lys! — Myten synes dog at være død en naturlig Død. Den fik en Tid nogen Næring ved, hvad der skete ved hans Begravelse. Der var dengang ingen rent borgerlig Begravelse mulig. Han havde ønsket at blive begravet fra Universitetet, og at en Kollega skulde tale; men hvis det ikke kunde lade sig gøre, havde han nævnt en bestemt Præst, som havde talt over hans unge Ven Kristian Møl-

ler og ved den Lejlighed vist megen Takt. Men vedkommende Præst synes at have misforstaaet Forholdet og lagde mere ind i den Afdødes meget betingede Ønske, end berettiget var. Jeg tænkte paa at berigtige Misforstaaelsen, men opgav det, da Brøchners ældste Ven, Geheimeraad Vedel, bestemt fraraadede det.

I Fortalen til min Udgave af Brøchners og Molbechs Brevvexling og i „Danske Filosofer“ har jeg givet en Karakteristik af Brøchner som Personlighed og som Tænkter, og mit Værk „Den nyere Filosofis Historie“ har jeg tilengnet „Mindet om min Lærer og Ven“.

Hvis jeg vilde prøve at skildre mit Hjemliv, efterat jeg havde sat Bo, vilde jeg staa overfor den samme Vanskelighed, som jeg tidligere har omtalt, hvad det angaar at danne sig et tydeligt Billede af sine Nærmeste. De faa Aar, i hvilke dette Hjemliv bestod, staa for mig som en Enklave i Forhold til mit øvrige Liv. Ikke som om det var en ren Idyl. Ved at se tilbage drager jeg mig selv til Regnskab for mangan Time, hvor Mismod og Forstemthed, der ikke altid havde dybtliggende Aarsager, gik ud over den, jeg allermindst vilde bedrøve. Men der blev baaret over med mig, her, som i mit gamle Hjem. Og vi udviklede os jevn-sides, som det allerede var begyndt i Forlovelsesaarene. Min Hustru var naturligvis ikke inde i det, som optog mig. Men naar det lykkedes mig at finde et Udtryk for den menneskelige og personlige Side ved de Emner, mine Studier angik, blev det grebet med Glæde og Forstaaelse. Jeg har altid fundet det komisk, naar Hustruer uden videre havde deres Mænds Meninger, især naar de, som ikke sjeldent ses, optræder mere dogmatisk og docerende end deres mandlige Halvdele. Og jeg tør sige, at min Hustru havde en saadan Sans for det Ægte og Selverhvervede, og tillige en saadan Takt, at hun kun gik med til det, som hun ad sin egen Erfarings og Eftertankes Vej kunde tilegne sig. Og i Poesiens Land kunde vi mødes som i en fælles Ver-

den. Jeg læste for eller med hende Homer og Platon, Shakespeare og Molière, foruden Samtidens Forfattere, i første Linie Bjørnson og Ibsen. Jeg erindrer særligt, hvor optagen hun var af Homer. Mangen Aften, naar Spørgsmaalet var, hvad vi skulde tage frem, sagde hun: „Lad os faa noget om de gudlignende Helte!“ Vor Husandagt blev nu Poesi. I Forlovelsesaarene havde det været Bibelen i Egenskab af dogmatisk Autoritet. Haand i Haand vare vi vandrede over fra Dogmernes til Symbolernes og Poesiens Land. Ogsaa nu læste vi Bibelen, men som stor Livsposi.

Herlige Sommerrejser gjorde vi sammen, til Møen, til Aarhus og Silkeborgengen, eller vi mødtes paa hendes Forældres Gaard i Vendsyssel, idet hun rejste forud, og jeg gerne gjorde en lille Udflugt, tildels tilfods, og endte hos hende og hendes Familie. Jeg har omtalt Turen langs Jammerbugten. En anden Gang tog jeg til Skagen. Det var i Sommeren 1875. Skagen var dengang lige bleven opdaget af Drachmann. Ingen Hoteller og Villaer førte endnu Krig med den frie Natur. Man kørte med Postvogn fra Frederikshavn, tildels lige i Strandkanten, og fra Poststationen maatte man vade i dybt Sand hen til den straataekte Kro. Her boede jeg næsten som eneste Gæst; en Indremissionær boede der ogsaa. Sandets og Havets Verden kunde jeg saaledes uforstyrret færdes i. Tilbageturen gjorde jeg tilvogns til Frederikshavn, og derfra vandrede jeg den herlige Vej langs Stranden, med Bangsbo Bakker paa højre Haand, ad Sæby til. Den lyse Sommereftermiddag staar endnu klart i mit Minde, og ikke mindst det Øjeblik, da jeg lidt udenfor Sæby mødte min Hustru, der var kørt mig imøde. —

Vi omgikkes i København først og fremmest Julius Petersen og hans Hustru Oliva, f. Munch. Han praktiserede nu paa Nørrebro og fik hurtigt en stor Praxis, ikke mindst i Fattigkvartererne. Han var rastløst virksom, og begyndte allerede nu sine Studier over Lægekunstens Historie. Naar han kom hjem fra Sygebesøg i fattige Hjem, kunde han forarges over den Luxus, han mente at se i de-

res meget tarvelige Hjem, og han kunde sidde hensunken i Forstemthed og Misfornøjelse. Men pludseligt kunde saa en helt anden Stemning komme op, og ofte, naar vi troede, at Barometret stod lavt, kunde der komme Indbydelse til at deltage i et lille Lag. Overfor hans Rastløshed og hans mange Svingninger var der god Brug for Olivas Besindighed, klare Forstand og faste Villie. Da Børneflokket hurtigt voxede, var der nok at gøre for hende. Og stedse holdt hun sit Hus i god Gang, saa det endog blev et Samlingssted for hans Venner. Her mødtes vi med Kristian Arentzen, Viggo Hørup og Holger Drachmann og deres Hustruer, og i mange og lange Taler ved det festlige Aftensbord drøftedes Tidens mange Spørgsmaal. — Troels Lund havde jeg gjort Bekendtskab med i Studenteraarene. Fra Filologien var han gaaet over til Teologien, og efter sin Examen gav han sig, ligesom jeg, af med Studier over græsk Filosofi og disputerede (1871) med en interessant Afhandling om Sokrates. Senere gik han over til historiske Studier, foranlediget ved en Ansættelse i Rigsarkivet (Geheimearchivet, som det dengang hed). Troels Lunds fine, harmoniske Personlighed var det velgørende at omgaas, og hans livlige Hustru gjorde sammen med ham deres Hjem til et Sted, hvor vi gerne kom. Og paa den Tid kunde man ogsaa have den Fornøjelse at blive overrasket ved et Besøg; det var saa hyggeligt, naar Lund og hans Hustru kom og slog sig ned for Aftenen, tagende til Takke med, hvad Huset formaaede. — Ogsaa Heegaards Hjem viste mange gode Erindringer tilbage til. Ved min Doktordisputats var han Opponent, og fra den Tid af kom vi til at staa hinanden nær. Efterat have brudt med Rasmus Nielsen forholdt han sig søgende, optagen af ivrigt Studium af Kant og de nyere engelske Filosofer; tillige beskæftigede han sig meget med Matematik. Da hans økonomiske Forhold vare trange, maatte han paatage sig opslidende Bierhverv. Bl. A. skrev han anonymt en Række Romaner, i hvilke han var stærkt paavirket af Dickens. De fandt i nogle Aar

en ret stor Læsekreds. Ogsaa Kontorarbejde hos et Forlag paatog han sig en Tid. Heegaard var, i sin kraftige Periode, aaben og jovial, fuld af Spot over alskens Dogmatikere; Præsterne kaldte han gerne for Bonzer. Han deklamerede maaske lidt for meget mod Dogmatismen istedetfor at fordybe sig selvvirksomt i positivt Arbejde. Men det var frugtbart og opmuntrende at omgaas ham. Og i hans Hjem virkede hans Hustru forfriskende ved sin klare og frejdige Optræden under de forskellige Forhold.

Udenfor denne snevrere, personlige Vennekreds spillede i disse Aar det kollegiale Samliv mellem Lærerne ved Maribo's Skole en stor Rolle for mig. Bestyreren, gamle Neve, som han gerne kaldtes, var en Mand af, hvad man dengang kaldte den gamle Skole. Han var et Gemytsmenneske, og der herskede et patriarkalsk Forhold mellem ham og hans Lærere, der end ikke opløstes, da Tidens radikale Diskussionslyst ogsaa kom til Orde paa vore Læremøder. En ung Radikaler opkastede saaledes for Alvor det Spørgsmaal, hvorfor man i Grunden skulde møde præcis til sine Timer. Da Vedkommende blev ved at gøre Vanskeligheder og Indvendinger, sagde Neve bagefter til En af Lærerne: „N. N. lider vist af et Tryk; hvis det er Penge, han behøver, vil jeg gerne hjælpe ham; men vil De ikke udspørge ham — gør jeg det selv, bliver han fornærmet.“ Han samlede ofte sine Lærere i sit Hjem til hyggelige Sammenkomster. Han holdt af et godt Glas, og der var Feststemning ved saadanne Lejligheder, saavel som naar vi Lærere holdt et Sammenskudsgilde og indbød ham. Det var et nyt Studenterliv, jeg nød i disse Aar. Til Lærerpersonalet hørte Schandorph, Otto Borchsenius, Carl Michelsen, Kaper (senere Overlærer ved Metropolitanskolen), Frederik Nielsen (senere Professor og Biskop), Arkivar Feilberg o. fl. Den urolige Tids Spørgsmaal kunde paa vore Læremøder give Anledning til stærke Sammenstød. Især mindes jeg et Møde, som Neve havde sammenkaldt for at tale med os om, hvorledes Lærerne skulde stille sig overfor de religiøse og

socialle Spørgsmaal, der saa stærkt vare komne op i Begyndelsen af Halvfjerserne. Det blev fra de Ortodoxes (Fr. Nielsens og Kapers) Side hævdedet, at en Lærers Tro eller Vantro maatte lægge sig for Dagen i hans Undervisning, selv om denne angik Skrivning eller tysk Grammatik. Det var at give os andre Valget mellem Hykleri og Agitation. De Ortodoxe mente at have gamle Neve paa deres Side, fordi han hævdede, at den kristelige Aand skulde gennemtrænge Skolen. Men da der fra den anden Side ønskedes en nærmere Forklaring af, hvad den kristelige Aand var, svarede han, at han nærmest tænkte paa Monoteisme og Moralitet — hvorved han tillige fik besvaret det Spørgsmaal, hvorledes Skolen skulde stille sig overfor Jøderne, der udgjorde omtrent en Trediedel af Skolens Disciple. De Ortodoxe bleve noget lange i Ansigtet ved denne Forklaring. Iøvrigt fandt det hele Spørgsmaal sin naturlige Afgørelse ved den simple pædagogiske Regel, som vistnok fulgtes af os alle, at man ikke i Skolen skulde drage Problemer frem, der endnu ikke er Modenhed til at behandle. Der er desuden i selve Skolefagene Anledning nok til at dvæle ved det rent Menneskelige og dets Betydning; saa maa det overlades til de Unges senere personlige Udvikling, om de kunne komme gennem Livet ved at holde sig til det, eller om de behøve Noget, der siger sig at gaa ud over det. —

Den Kreds, jeg færdedes i i Maribos Skole, faldt for en Del sammen med den, der samlede sig om Kr. Arentzen. Emnerne fra Diskussionen i Arentzens Kreds, — til hvilken, foruden Julius Petersen, Hørup og mig, ogsaa Schandorph, Borchsenius, Carl Michelsen, Drachmann og Schwanenflügel hørte, — hang direkte eller indirekte sammen med Arentzens egen Personlighed, idet de drejede sig om Forholdet mellem Romantik og Kritik, hvortil nu ogsaa kom Forholdet mellem Romantik og Realisme. Arentzen havde virket saa stærkt paa os dels ved sin æggende Kritik, dels ved den Baggrund af noget Stort og Uende-

ligt, der syntes at staa bag ved ham. Det var denne For-
 ening, der betingede hans vækkende Indflydelse. Da han i
 Aaret 1872 skulde rejse til Udlandet for at blive borte et
 Aar, holdt vi et Afskedsgilde for ham, der staar i et lysende
 Minde for mig. Drachmann havde skrevet en prægtig Sang
 og læste et smukt Digt op. Vi kappedes i at udtale vor Tak
 for Alt, hvad vi skyldte Hædersgæsten. Kaalund, Arent-
 zens gamle Ven, var tilstede og oplæste et udmærket Digt,
 som er trykt i hans Digtsamling „En Eftervaar“ under
 Titel „Ved en Vens Afrejse til Udlandet“, og i hvilket han
 træffende karakteriserer Arentzen, især i følgende Linier:

Den Hyldest, jeg bringer dig her idag,
 er en Gæld, jeg har skyldt dig saalænge.
 Saalænge — ja, fra de unge Aar —
 jeg tror fra vort første Møde,
 ti Ingen saa godt som du forstaar
 at hjælpe andre at føde.

Vi véd det, som kender din lyse Aand:
 paa den Fane, som du har hævet,
 som fra ung du kæk har holdt i din Haand,
 der staar „Excelsior“ skrevet:
 Opad og fremad og altid op! —
 Dit Sigte er højt som Maalet!
 Det vinker dig som en Alpetop
 over Døgnets Taage og Skraalet!

Arentzen var bleven træt af Skolelivet og benyttede den
 Anledning, nogle Klassers Nedlæggelse gav, til at tage sin
 Afsked paa Ventepenge, og derefter rejste han og hans
 Hustru bort for at tilbringe et Aarstid i Sydtykland. For-
 inden var der gjort et Forsøg paa at bringe ham i Forbin-
 delse med Georg Brandes, om hvem der, efter hans Hjem-
 komst fra en stor Udenlandsrejse, begyndte at samle sig en
 Kreds. Forsøget mislykkedes. Ved en Sammenkomst, der
 foranstaltedes, holdt Arentzen en Tale, der var noget bred;
 — at holde Tale var idethele ikke hans Sag. Han indskær-
 pede, at man, selv om man slog ind paa nye Baner, ikke

maatte opgive Pieteten mod det Gamle, end sige haane det. Talen var uheldig i sin Form og mødte kun Spot fra den anden Side. Man maatte kende Arentzen godt for at forstaa hans Optræden, og det var i og for sig ikke underligt, at man var ilde tilfreds med at blive formanet til Hensynsfuldhed, naar der ved saa mange Lejligheder blev gaaet saa hensynsløst frem fra dem, der optraadte paa det Gamles Vegne.

Da Arentzen kom hjem fra Udlandet, var det mere og mere en romantisk Konservatisme, der fik Overtaget hos ham. Og han ærgrede sig over, at saa mange af hans yngre Venner vare saa optagne af Georg Brandes. Overhovedet syntes det, som om han ikke kunde vænne sig til den Tanke, at de, der havde været hans Elever og havde nydt saa meget Godt af hans omfattende literære Viden saavel som af hans Begejstring, nu optraadte mere eller mindre selvstændigt og gik ad andre Veje end hans, maaske endog rettede Kritiken mod ham selv. Han havde i deres yngre Dage saa ofte sat dem til Vægs under Diskussionen, og nu var der dem, der prøvede det Samme overfor ham. Tiltagende Tunghørighed gjorde Sit til at isolere ham og førte ham ofte til at misforstaa, hvad der blev sagt. Sine senere Aar tilbragte han, tro mod sin gamle Kærlighed til det Store og de Store, med at læse Homer og Dante i Grundsprogene. Desværre førte hans Mistanke og hans Uvillie mod de nye Bevægelser til, at flere af hans yngre Venner (Drachmann, Schandorph o. fl.) ligefrem brød med ham. Jeg tror ikke, at Uretten helt var paa deres Side. Jeg har havt Lejlighed til at læse Drachmanns Breve til Arentzen lige op til Bruddet, og disse Breve gøre Drachmann Ære ved deres Hjertelighed og Oprigtighed, og ved Forsøget paa trods Alt at fastholde Forbindelsen med sin ældre Ven. For mit Vedkommende kunde jeg godt mærke en Misstemning hos ham. Hvergang jeg traf ham, fik jeg gerne en Spydighed. Men det var først længe efter, at jeg erfarede, at Grunden var noget, jeg havde sagt en Aften hos Schan-

dorphs under en af de sædvanlige Diskussioner om Gamelt og Nyt. Arentzen gik som sædvanligt voldsomt løs paa de Yngre. Jeg havde da sagt, at naar han forkastede de nye Guder, de troede paa, var det i hvert Tilfælde ikke, fordi han selv troede paa de gamle Guder. Ytringen maa være refereret for ham i fordrejet Form; ti den sagde kun, hvad sandt var, og hvad han i tidligere Tid vilde have vedkendt sig. Men nu ledte hans Romantik, der tidligere for en Yngre kunde oprulle en anelsesfuld Baggrund, ham til at forsvare Ortodoxi og Reaktion. Det gjorde mig, ligesom de Andre, ondt at fjernes fra ham. Hos os alle ere dog de gode Minder vedblevne at raade. I det sidste Aar, Drachmann levede, havde han og jeg den Plan at udgive en Skildring af ham med Bidrag fra en Række af hans tidligere Venner. Drachmann vilde skrive et stort Indledningsdigt. Planen viste sig af forskellige Grunde uigennemførlig. Jeg maa lade mig nøje med i disse Erindringer at udtale min store Taknemmelighed overfor min Ungdoms Lærer og min Manddoms Ven. —

Min Ungdom faldt i litterær og poetisk Henseende mellem en Periode, der kan betegnes som Guldalderens Slutning, og en ny Periode, hvis Signatur jeg ikke i Korthed formaar at give. Naar jeg tænker tilbage paa litterære Begivenheder, der gjorde Indtryk paa mig under min Skoletid, er det „Hjortens Flugt“, Bjørnson's Noveller og Kaa-lund's „Et Foraar“, der især dukke op for mig. „Hjortens Flugt“ kom som en frisk Hilsen fra Poesiens Land, lærte os, at Poesi ikke var Noget, der blot var Overlevering fra Fortiden, men at den stadig kan aabne nye Kilder. Den fik en særegen Interesse for mig ved, at jeg fra min Barn-dom af færdedes i den Del af Sydsjælland, hvor Handlingen foregik. Jeg kunde belægge de friske Naturbilleder med mine Erindringer, og omvendt kom der forøget poetisk Glans over Sommeropholdet dernede, naar jeg kunde

befolke Egnen med Digtets Skikkelser og Begivenheder. Det gjorde et vemodigt Indtryk paa mig, da jeg endel Aar senere traf Christian Winther i Paris under mit Ophold der. Han var gammel og affældig, og paa Café de la Régence morede Opvarterne sig over ham, naar han kom sjokkende og forlangte sit Sukkervand. Det var nok ikke med hans gode Villie, at han gjorde denne Pariserrejse; det var hans Hustru og Datter, der vilde ud at more sig. Der kom kun Liv og Begejstring over ham, naar han fortalte om, hvorledes han havde været ved at blive blind, men var bleven reddet ved en Operation, og hvorledes nu Verdens Herlighed i Farver og Former igen var bleven tilgængelig for ham. Jeg lovede, da min Hjemrejse nærmede sig, at besørge noget for ham i København og gik derfor op i det Hus, hvor han boede. Udenfor hans og hans Families Værelser var der en aaben Forstue, og da jeg kom ind i den, hørte jeg, før jeg bankede paa, hans Stemme indenfor. Han talte meget bevæget til en Person derinde, og jeg hørte ham sige: „Jeg synes, at naar jeg nu viser dig, at jeg har Tillid til dig, saa“ . . . . Der foregik aabenbart en Familiescene derindenfor, og jeg vilde helst liste mig bort. Men hos Portnerkonen havde jeg spurgt efter dem, saa det let vilde kunne erfares, at der havde været nogen ved Døren. Jeg gjorde da nogle faste Skridt og bankede paa. Lidt efter kom han ud i Slobrok og Tøfler og med Taarer i Øjnene og førte mig over i et Værelse paa den anden Side af Gangen, hvor vi talte sammen, og hvor jeg fik Besked paa, hvad jeg skulde udrette for ham. — Den stakkels Folmer Sanger var bleven stækket og kunde nu ikke selv følge det Raad, han havde givet til „den, der har Sorg i Sinde“. —

Kaalund's „Foraar“ laante jeg i mit sidste Skoleaar hos Kr. Arentzen og afskrev mange af Digtene. Jeg plejede dengang at afskrive Digte, jeg holdt af, og lærte dem der ved ofte udenad. Det morede mig paa Spasereture at prøve, om jeg kunde faa dem frem hos mig. Kaalund's Naturdigte holdt jeg især af og læser dem endnu med Glæde. Ham selv

lærte jeg at kende gennem Arentzen og Schandorph. Mere end det Frejdige og Friske traadte i hans Personlighed det Begejstrede, Patetiske, tildels Sentimentale frem. Jeg har haft gode Samtaler med ham og var glad ved et Besøg han og hans Hustru en Sommerdag gjorde mig i Øverrød. Han gjorde her et Forsøg paa at omvende mig til sin Religion, som var en poetisk Teisme; men han fik ikke Bugt med min Spinozisme. Det var paa den Tid, da han havde sin poetiske Turnering med Schandorph, og jeg glemmer ikke en Dag, jeg mødte ham, som han kom ligefra Bane-gaarden og skulde i Trykkeriet med et nyt Indlæg. Hans høje, magre Skikkelse med et Ansigt, der kunde minde om Don Quiqote, maatte vække Opmærksomhed, afset fra den store Slængkappe, han var iført. Han omfavnede mig paa staaende Fod, førte mig ind i en Kafé, bestilte to Glas Portvin og deklamerede nu for mig (og det hele Publikum) med megen Patos sit nye Digt, medens Slængkappen flagrede under hans voldsomme Armbevægelser. — Bedre end hans Digte til Schandorph, synes jeg, hans Digt til Drachmann er.

Med større Digterevne end Arentzen manglede han dennes Kundskabsfyldte og kritiske Skarphed. Men ligesom Arentzen betegner han et Stade, hvor Romantiken levede i Sindet, efter at dens Blomstringstid var forbi, og hvor der ofte gjorde sig en polemisk Holdning gældende overfor det Nye, der vilde træde i det Gamles Sted. —

Bjørnson lærte jeg først paa et senere Tidspunkt personligt at kende og opsætter derfor Omtalen af mit Forhold til ham.

Om mit Forhold til, hvad man plejer at kalde „Bevægelsen i Halvfjerserne“, har jeg haft Lejlighed til at tale i et „Tilbageblik“, jeg skrev i „Tilskueren“ (1913) i Anledning af min 70 Aars Fødselsdag. Jeg har intet Væsentligt at føje til denne Udtalelse. Jeg fastholder endnu, at „Bevægelsen“ var overvejende litterær, — at den videnskabeligt,

filosofisk set var meget overfladisk, — og at den havde mere Blik for det, der maatte falde for Kritiken, end for det, der bevarer sin Betydning, og for de nye Muligheder af positivt Værd. For mit Vedkommende var Hovedsagen, at jeg havde nok at gøre med at skaffe mig fast Grund under Fødderne paa det Omraade, hvor jeg personligt skulde arbejde. I Midten af 70'erne var jeg naat til, hvad man kunde kalde en kritisk Positivism (og hvad jeg etsteds fra et andet Synspunkt har kaldt en kritisk Monisme). Den stillede mig stadigt nye Opgaver, som jeg ikke paa Forhaand havde kunnet se, men som gave mig stadigt Arbejde. Jeg havde, som jeg har sagt i „Tilbageblikket“, en Traad at spinde videre paa, hvad enten Tidsstrømningen gik i den ene eller den anden Retning. Litteraturens Svingninger, som moderne Litteraturhistorikere tro at kunne følge fra Tiaar til Tiaar, saaledes at hvert Tiaar faar sin Karakteristik, har jeg ikke gjort med, og jeg har heller ikke hos den unge Slægt, jeg har havt med at gøre, ret kunnet spore disse Rytmer. Men jeg er vel heller ikke fin nok i mine Sanser.

Georg Brandes og jeg havde været Modstandere i Striden om Tro og Viden. Senere traf vi ofte sammen i Troels Lund's Faders Hus. Da han sammen med sin Broder havde grundlagt Tidsskriftet „det nittende Aarhundrede“, blev jeg Medarbejder og kom derved i en nærmere og for mig meget gavnlig Forbindelse med ham.

Han indbød mig en Aften, da han var bleven gift, og han og hans Hustru besøgte ogsaa mit Hjem. Jeg har altid fulgt ham med Beundring i hans litteraturkritiske Arbejder. Han har for mig som for saa mange Andre aabnet nye poetiske og litterære Verdener, og ved sin Evne til indgaaende Karakteristik og Analyse har han kastet Lys over saa mange af Litteraturens store Skikkelser. Jeg følte mig i Naturel meget forskellig fra ham. Jeg tog tungere og mere ubehjælpsomt paa Alting, og jeg manglede den Selvtillid, der er Betingelsen for dristig Optræden. Hvad jeg

har kunnet udrette, skyldes langt og ufortrødent Arbejde, og mine Opgaver laa den store Offentlighed fjernere. Desuden har jeg gennemgaaende havt den Opfattelse, at hvad der er at ændre eller skaffe afvejen i Tankens eller i Samfundets Verden, først kan erkendes, naar det Rette findes. Det er vanskeligt at finde det Rette, men naar det findes, bliver det klart, hvad det Falske er. Og de Former, i hvilke Menneskers Trang til Støtte og Tiihold i Livet finder Hvile, kunne kun ændres, naar selve denne Trang ændres; men saadan Ændring foregaar meget langsomt, naar den skal være grundig. Ogsaa her er det Sandheden, der viser, hvad der er falsk, Positiviteten, der begrunder Negativiteten. Som Spinoza siger: Sandheden vidner baade om sig selv og om Usandheden (*verum est index sui et falsi*). Og Comte har hævdet, at man kun fortrænger det, som man erstatte. Denne Betragtningssmaaede gjorde, at jeg stod anderledes overfor religiøs og moralsk Polemik end Brandes. Men hans Kritik er paa mange Maader kommen min Virksomhed til Gode, idet den hos mange vakte Trang til videregaaende Orientering paa Tankens Omraade. Jeg har ganske vist i ikke faa Tilfælde set, hvorledes den Opfattelse kom op, at det var nok at have raske og forsorne Meninger, uden at man behøvede at bryde sig om, at Filosofien forlangte en indtrængende Undersøgelse.

Hvad jeg fra den Tid, jeg her taler om, Halvfjerserne, ikke mindst er Brandes taknemlig for, er de Raad, han gav mig i Anledning af de Bidrag, jeg sendte til hans Tidsskrift. Saaledes skrev han til mig den 7. Juni 1875: „Tillad mig, ej saa meget som Redaktør som i Egenskab af sympatetisk Medstrøbende at rette et Par Spørgsmaal til Dem. Har De nogensinde gjort det Experiment at læse, hvad De giver i Trykken, op for en eller anden Mand, der ikke har gaaet i en lærd Skole? Har De læst det højt for en Dame, der ikke var særligt filosofisk dannet? Har De sat et Mærke ved de Steder, han eller hun ikke forstod, og forsøgt at omskrive dem med andre Ord? Jeg tør sige, at De ikke har

gjort dette Forsøg. Men hvorfor ikke?“ Og derpaa anker særligt over et Sted i en Artikel, jeg havde indsendt til Tidsskriftet, og som unegteligt var meget lidet populært udtrykt. Jeg fandt Anken rigtig; desværre rammer den vel ogsaa meget af, hvad jeg senere har skrevet, uagtet jeg virkelig satte mig for at skrive saa almentilgængeligt som muligt. Men der er nu engang Forskel paa Filosofi og Litteraturhistorie, og desuden har det været min Lod at udvikle mig langsomt og sent komme til Klarhed. Jeg havde kunnet vente med at skrive, til alt kunde udtrykkes klart (om end ikke for dem, der slet ingen Forudsætninger have); det havde maaske ikke været til Skade for Literaturen. Men jeg har altid selv lært meget ved at forsøge paa at fremstille mine Tanker og min hidtil erhvervede Kundskab. Og jeg havde i Brøchner et Exempel paa, hvad det kan føre til at vente for længe med at skrive; han beklagede ofte, at han havde villet vente med sine Udarbejdelser, til han fuldkomment havde gennemarbejdet alle sine Emner, og da den Tid syntes ham at være kommen, var han henvend de Halvtreds, og han havde levet sig helt ind i de abstrakte Udtryk, der vare overleverede fra den hegelske Filosofi, og som i og for sig kunde have gjort god Tjeneste som korte Formler under hans ensomme Tænken. — Jeg har dog senere hen ofte været overrasket over, i hvor store Kredse mange af mine Bøger er naaede ud.

Da jeg i Aaret 1876 havde udgivet min lille Bog „Om Grundlaget for den humane Etik“, som jeg i anden Sammenhæng skal komme tilbage til, skrev Brandes til mig (24. Oktbr. 1876): „De er, skønt paa et andet Grundlag, den „forklarede“ Brøchner, og det vilde visseligt have været Brøchner en stor Glæde, om han havde oplevet denne Bog af Dem. . . . Jeg gratulerer Dem ogsaa til Formen i Deres Bog. De har her vundet overordentlig i Frihed og Bevægelighed. De sagde engang et mismodigt Ord til mig om Tørhed i Deres Sprogform, hvor De var altfor streng imod Dem selv . . . Der er efter min Mening endnu for lidt

Temperament i Deres Stil; De skriver endnu ikke tilstrækkeligt med Deres hele Personlighed, det hele Menneske. Men De er paa Vej til at gøre det.“ — Iøvrigt minder Brandes i dette Brev om Indskriften paa Velfærdskomiteens Papirer: „Liberté, Egalité, Fraternité, ou la mort!“ — og han mener, at jeg neppe nogensinde har været saa ung, at jeg har kunnet sige dette. Deri har han ganske Ret. Dog skurrede det lidt i mine Øren, naar han tilføjede: „De maa være født til en vis Grad gammel.“ Om sig selv siger han saa: „Jeg er bange for, at jeg engang har været meget ung.“ —

Det Forhold, hvori jeg var kommen til Brandes, var mig til megen Glæde og Opmuntring. Efter Brøchners Død følte jeg mig ensom, og da Brandes med sin store kunstneriske Sans forenede Forstaaelse af filosofiske Undersøgelser, var hans Breve mig stedse kærkomne. Nogle Aar efter skrev han til mig fra Berlin: „Jeg glæder mig meget ved at staa paa saa venskabelig Fod med Dem; der er Intet, jeg hellere vilde end leve i broderlig Forstaaelse med alle Jevnaldrende i Norden, der forske ærligt.“ Hvad der her udtaltes saa varmt, vandt fuldstændig Genklang fra min Side. Og denne Stemning forsvandt end ikke hos mig, da den endel Aar senere blev sat paa Prøve ved en alvorlig og skarp Modsætning mellem vore Anskuelser paa et væsentligt Punkt.

III

I Efteraaret 1874 holdt jeg en Forelæsning over „Indledning til Filosofien“, i hvilken jeg i al Korthed fremstillede den Opfattelse af de filosofiske Problemer og af Forholdet mellem dem, som nu havde fæstnet sig hos mig. Og derefter begyndte min egentlige Forfattervirksomhed, idet jeg nu satte mig til Opgave at behandle de enkelte Problemer hvert for sig. Det korte Program, jeg havde givet i den nævnte Forelæsning, maatte naturligvis undergaa mange Forandringer ved Udarbejdelsen i det Enkelte, og der var stort Arbejde at gøre paa de enkelte Omraader. I tre Perioder kan jeg inddele mit Arbejde, i de følgende 40 Aar. Fra 1875 til 1887 drejede sig om Psykologi og Etik i første Linie, fra 1887—1895 om Filosofiens Historie, og efter 1895 er det Religionsfilosofi og Erkendelsesteori, der især lægger Beslag paa mig. Saaledes som Filosofiens Stilling endnu er, er det af nogen Betydning, at disse forskellige Omraader, der paa saa mange Maader gribe over i hverandre, kunne behandles af den Samme. Det er ikke sagt, at det altid vil være muligt, og Filosofiens Problemer ville da stille sig i vanskeligere Former. Vort Arbejde maa vi til enhver Tid tage op, som Spørgsmaalene stille sig for os; vi maa blot ikke glemme, at Spørgsmaal saavel som Svar kan antage forskellig Karakter til forskellige Tider. Jeg kan dog ikke tænke mig Filosofi uden en Stræben efter at sammenfatte det menneskelige Tankearbejde under visse almene Synspunkter. Og denne Stræben forberedes indenfor de enkelte Videnskaber, jo mere disse selv søge at blive

sig deres ledende Tanker bevidst. Der er da stedse en Opgave for Filosofi som komparativ Videnskab.

De første Opgaver, der stillede sig for mig, vare: at skrive en Etik ud fra rent menneskelige Forudsætninger, og at udarbejde en Psykologi, ved hvilken Studiet af det menneskelige Sjæleliv, der siden Sibberns Tid ikke havde været dyrket herhjemme, kunde genoptages. Jeg følte fra denne Tid af mere og mere min Virksomhed som en Fortsættelse af Sibberns, eller rettere, jeg ønskede, at den kunde betragtes saaledes. Saa meget jeg end skyldte Rasmus Nielsen og Brøchner, saa jeg dog, at man maatte gaa andre Veje, Veje, som „gamle Sibbern“ paa mange Strækninger havde befaret, skønt en romantisk-spekulativ Baggrund paa mange Punkter havde bestemt det Lys, i hvilket han saa Spørgsmaalene.

I Efteraaret 1876 udgav jeg et lille Skrift „Om Grundlaget for den humane Etik“. Jeg søgte her at vise, at der gives et rent menneskeligt Grundlag for Livsførelse, som er givet med Muligheden af, at Mennesket kan bøje sig for en Lov, der peger ud over de enkelte Øjeblikke og ud over de enkelte Individuer. Skønt jeg tror, at jeg naaede et Stykke frem i Klarhed med det Skrift, og at særligt Analysen af Begrebet Autoritet endnu kan have nogen Interesse, var der endnu en Ubestemthed tilbage, som hang sammen med, at jeg endnu ikke skelnede mellem det Motiv, der fører os til at kalde Handlinger gode eller onde, og som jeg senere har kaldt Vurderingsmotivet, og det Motiv, som i de enkelte specielle Tilfælde faar os til at fyldestgøre Vurderingsmotivets Krav, og som jeg senere har kaldt Handlingsmotivet. Da jeg fik fuld Klarhed over denne Forskel, der saa ofte overses, kunde jeg skride til Udarbejdelsen af en udførlig Etik. Men det skete først adskillige Aar senere.

Foreløbigt gik jeg op i psykologiske Studier og behandlede fra Efteraaret 1876 af hvert Aar et eller andet Afsnit af Psykologien paa mine Forelæsninger som Privatdocent. Efterhaanden samlede der sig en anseelig Tilhørerkreds om

disse Forelæsninger, saa at jeg fra det lille Lokale, i hvilket jeg var begyndt, maatte flytte til de større, og tilsidst til de største Lokaler paa Universitetet. Af og til læste jeg til Afvevling over Emner af Filosofiens Historie, saaledes over Spinoza, i Anledning af Tohundredaaret efter hans Død. Denne Forelæsning bearbejdede jeg til et lille populært Skrift, der udkom i Efteraaret 1877.

Vinteren 1876—77 erindrer jeg som en særligt god Arbejdstid. Men der knytter sig Vemod til denne Erindring, ti det var sidste Vinter, min Hustru oplevede. Mindelser af Blegsot fra hendes unge Dage kom atter og atter frem, og der viste sig, som Lægen, min Ven Julius Petersen, senere har sagt mig, Symptomer paa Anæmi. Jeg tror, at hun allerede om Efteraaret har haft Anelser om, hvad der forestod. Vi vare en smuk Otkoberdag tagne ud til Øverrød for at leje en lille Sommerlejlighed for næste Sommer. Efterat det var besørget, spadserede vi i Geel Skov, og Udtrykket i hendes Ansigt, da hun, siddende paa en Træstub, saa ned over Søllerød Sø over mod det lille Hus, vi skulde bo i, stod senere for mig som Tegn paa en vemodig Tanke om, at hun maaske ikke kom til at bo der. Det er især dette Erindringsbillede, jeg har bevaret fra hendes senere Aar, det, jeg mest vender tilbage til. Ved Nytaarstid fødte hun en Søn, og derefter kom der en slem Aarebetændelse, som dog helbrededes, saa at hun havde en god Tid i det tidlige Foraar. Men saa begyndte Nedgangen, med stigende Mæthed og Afkræftelse. Og saa kom den Dag, da Lægen sagde mig, at der intet Haab var. Der havde udviklet sig en ondartet Anæmi.

Vi boede i et lille Hus ved St. Jørgens Sø. Foran Huset var der en lille Have; saa kom en Dæmning, over hvilken man saa den klare Sø og i Baggrunden Københavns Taarne. Scenen staar tydeligt for mig i de lyse Nætters Skær, med den forunderlige Modsætning mellem den herlige Natur udenfor og den Kamp med Døden, der stredes indenfor. Dag og Nat glede ikke blot derude over i hinanden, men

gik ogsaa i Et derinde under den angstfulde Spænding. Og paa samme Maade skiftede hos den Syge klar Bevidsthed og Hensynken i Ubevidsthed. I et af de klare Øjeblikke fremkom jeg med en Antydning af, at jeg var mig bevidst, hvad der forestod, og det viste sig, at hun ogsaa var klar over det. Jeg forsøgte at sige hende Alt, hvad hun havde været for mig, og hvor ringe Gengæld jeg havde ydet. Hun var ikke bange for at dø — „men det er dog saa tidligt!“ — Jeg spurgte hende, og hun ikke vilde tale med en Præst, men hun vilde hellere blive ved, hvad vi saa ofte havde talt om, og hvad der laa til Grund for den Poesi, vi begge havde sat højest. Hun bad mig fremsige Paludan-Müllers „Nattevagt“, et af vore Yndlingsdigte, og jeg hviskede det da ind i hendes Øre. Og saa gled hun bort, bort fra mig og mine to Smaadrenge. I de sidste Dage laa hun i Fantasier, der ikke syntes at være uhyggelige. Et af hendes sidste Udbrud var: „Rejs mig op i Baaden!“ — Og Baaden gled langsomt bort, ud i det store Hav. En tidlig Morgen (den 12. Juni 1877) lukkede jeg hendes Øjne. —

Nogle Dage efter flyttede jeg ud i det lille Hus ved Søllerød Sø. Sommeren gik med Arbejde paa Psykologien, et Arbejde, som i de nu følgende Aar var mig til stor Hjælp. Det er godt i Tider som de, der nu vare komne over mig, at der stadigt ligger et Arbejde og venter. Ellers truer Tomheden. Desuden var det mig en Vederkvælgelse at strejfe om i Rude Skov, som jeg først nu ret lærte at kende. Her tilbragte jeg Eftermiddagen. Ofte gik jeg til Hørsholm og spiste til Aften og vandrede saa hjem gennem Skoven.

Det Tilhold, jeg havde hos min Moder og mine Søsken-
de, gjorde, at jeg kunde leve med mine to Smaadrenge uden at have nogen „Dame i Huset“, hvad jeg altid har gruet for. Det har maaske ikke i alle Henseender været godt for Sønnerne, at der manglede den Hygge, kun en Kvinde kan bibringe et Hjem. Men det kunde nu ikke være anderledes.

I de følgende Aar havde jeg særlig Grund til at skønne

paa mine Venner, og jeg vandt nye. Skovgaard var bleven Adjunkt i Nykøbing paa Falster, og jeg besøgte ham gerne en Gang om Aaret. Julius Petersen og hans Hustru var jeg endnu mere sammen med end før. Jeg har altid, ikke mindst i Sorgens Tider, hos dem fundet en hjertelig Sympati og har selv ogsaa taget Del i deres Skæbner. Det var ikke altid let at omgaas Julius. Netop fordi han holdt saa meget af mig, var det ham en Sorg, han ofte kunde give et heftigt og udæskende Udtryk, naar der var Uoverensstemmelse mellem os, f. Ex. i litterære eller politiske Spørgsmaal. Maaske har det ogsaa irriteret ham, at der i mit Væsen var Stræben efter Kontinuitet og Harmoni, som han ikke forstod, fordi han heller ikke forstod, hvor meget det kunde koste mig at holde denne Stræben oppe trods Tyngde og Sløvhed. Jeg tror, at jeg forstod ham bedre, end han forstod mig. Hans Hustru Oliva havde været min Hustrus Veninde, og det var mig en Trøst at tale med hende om Fortiden. Naar der, hvad der kunde hænde, kom en Kurre paa Traaden mellem Julius og mig, optraadte hun som Mægler. Det kunde træffe sig, at jeg mødte hende paa Vej til mig, naar jeg selv var paa Vej til Julius efter et lille Sammenstød, der kunde true med at lade Græs gro paa Vejen. Hun forstod sin Mand som ingen Anden og holdt fast ved ham under alle Svingninger, selv de voldsomste. Sindig og trofast var hun i sin Færd, og han vendte stedse tilbage til hende, stedse bedre forstaaende, hvad hun var for ham. Hun saa klart, at foruden hans Praxis, der tilfredsstillede hans humane Sind, men ofte kunde slide for haardt paa ham, var det en Livsfor nødighed for ham at arbejde videnskabeligt og litterært, og det hjalp ham ikke at stride imod, han maatte stedse paany til Skrivebordet og fortsætte sine Arbejder over Lægekunstens Historie, Arbejder, der førte til hans Ansættelse i dette Fag ved Universitetet og gav ham fortjent Anseelse. Efter Olivas Død faldt han sammen.

Hvad disse to Mennesker have været for mig, bevarer

jeg i taknemmelig Erindring. Og deres Børn, en Række af dygtige og fremadstræbende Mennesker, holde paa den smukkeste Maade denne Erindring levende hos mig ved den Venlighed, de ved enhver Lejlighed vise deres gamle Onkel, som de have kaldt mig, fra de vare smaa.

Ogsaa hos Troels Lund og hos Heegaard havde jeg godt Tilhold i disse Aar, og til de to Hjem søgte jeg ofte, naar jeg trængte til en hyggelig og interessant Aften.

Ved at mindes Aarene efter min Hustrus Død tænker jeg ogsaa med Taknemmelighed paa, at Herman og Anna Trier paa denne Tid aabnede deres Hjem for mig. Hans støtte og rolige Væsen og hans pædagogiske Interesse, der ogsaa førte ham til Interesse og Forstaaelse for Filosofi, gjorde Omgangen med ham velgørende og bestyrkende. Og Anna Triers livfulde, begejstrede og trofaste Natur bragte mig en Forfriskelse og en Opmuntring, jeg i de Aar vel kunde trænge til. Hun var udgaaet fra en grundtvigsk Kreds, men levede sig nu med aaben Sans ind i Kredse, hvor helt andre Tanker gjorde sig gældende end de, hun var opvoxen med, og hun mistede ikke sin Oprindelighed og Frejdighed. Det kom for hende kun an paa, at hun følte sig overfor noget sandt Menneskeligt. Sygdom knækkede tidligt hendes Kraft, og hendes pludselige Død (i Sommeren 1888) var en Hjertesorg for mig. Det var igen noget Skønt og Lyst, der var gaaet ud af min Verden. —

Mine psykologiske Studier gik under alt dette deres Gang. I Tidsskriftet „Nær og Fjern“ offentliggjorde jeg (Februar 1878) en Afhandling „Om Erindring“, i hvilken nogle af Grundtankerne i min senere (1882) udkomne Psykologi udtaltes i populær Form. Den Opfattelse af det menneskelige Sjæleliv, mine Studier førte mig til, var tildels fremkommen gennem Kritik af Forudsætningerne for den engelske „Associationspsykologi“. Denne Retning har store Fortjenester af Psykologien ved at kræve nøjagtig Analyse af hvert enkelt sjæleligt Fænomen og ved at afvise den spi-

ritualistiske Appel til „Sjælens Væsen“ paa ethvert vanskeligt Punkt. Men den saa ikke Skoven for lutter Træer, og saa navnlig ikke, at der i al Erindring kundgør sig en indre Sammenhæng, en Sammenhøren af alle sjælelige Elementer indbyrdes. Jeg forsøgte at forfølge denne Sammenhæng ligefra de simpleste Sansninger til de højeste Tanker og Beslutninger. Desuden fremtræder i den nævnte Afhandling et Hovedpunkt i min psykologiske Forsken, nemlig den Maade, hvorpaa Studiet af sygelige Tilstande belyser Sjælelivets almindelige Natur, idet Opløsningstilstande afgive Vidnesbyrd om den Betydning, Samling og Koncentration kan have for Sjælelivets Bestaaen.

I samme Tidsskrift udgav jeg samme Aar en Række Anmeldelser, i hvilken min etiske Opfattelse blev belyst gennem Kritik af forskellige Værker. I første Linie staa her en gennem flere Numre løbende Kritik af Biskop Martensen's Etik (Juli 1878). Det var et Opgør med den teologiske Etik, især med den „moderne Kristendom“, som jeg efter meget indre Arbejde var kommen til Klarhed over for mit eget Vedkommende. Martensen var en karakteristisk Repræsentant for denne moderne Kristendom, idet han under al sin Kombination af Spekulation, Æstetiseringen og Opbyggelighed dog hævdede at staa i kontinuerlig Sammenhæng med den oprindelige Kristendom. Kierkegaard havde protesteret mod hans Forsøg paa at opstille Biskop Mynster som kristeligt Sandhedsvidne, et Forsøg, der oversaa Modsætningen mellem den urkristelige og den moderne-kristelige Etik. Da en af mine Hovedopgaver var at drøfte Muligheden af en paa rent menneskelig Grund bygget Etik, maatte det være af Interesse for mig, at der forelaa en aandfuld Fremstilling fra et modsat Standpunkt. Martensens Forsøg paa at sammenarbejde Kristendom og Humanitet fremtræder paa karakteristisk Maade i hans Kritik af Augustinus' berømte Sætning om Hedningernes Dyder som glimrende Laster. Han belærer den gamle Kirkefader om, at de hedenske Dyder ikke vare Laster, men

glimrende Fragmenter, der først ved Kristendommen kunde faa harmonisk S sammensætning. Ikke blot en Kirkefader, ogsaa en Apostel irettesætter Biskoppen. Naar Paulus raader fra Ægteskab, fordi det ene Fornødne er at leve i Forventningen om Kristi Genkomst, saa faar han nu at vide, at ganske vist skal man fastholde denne Forventning, men man maa derfor ikke opgive at leve et sundt og frodigt Menneskeliv med Nydelse af alle Kulturens Goder. Den himmelske Existens er først Afslutningen paa en stor Udviklingsproces. Det er i Tillid til denne Opfattelse, at den „kristelige Etiks“ Forfatter gennemgaar alle menneskelige Forhold i Samfund og Stat, i Teater og Skole (f. Ex. Retskrivningen!) for at ordne dem ind under, hvad der for ham er den kristelige Grundbetragtning. Det følger af sig selv, at han herved kommer langt udenfor det Omraade, der kan belyses ud fra det nye Testamente, hvis Etik helt igennem er baaren af den store Forventning, hvis Opfyldelse Martensen egentligt ikke maatte ønske for snart, da der ellers ikke vilde blive Tid til den Kulturudvikling, der skulde krones med „Genkomsten“. — Trods sit Forsvar for Hedningerne erklærer Martensen dog, at naar Mænd som Kant, Lessing og Schiller ikke vare troende Kristne, kom det af ond Villie og Afsky for det Hellege! — Her brød det gamle teologiske Barbari igennem.

Denne Kritik af Martensen vandt megen Tilslutning rundt omkring. Der var mange ældre Videnskabsmænd, Forfattere og Politikere, som havde ærgret sig over Biskoppens Forsøg paa at lade teologiske Synspunkter beherske Videnskab og Kunst, Statsliv og Samfundsliv, og som nu — i al Stilhed — udtrykte deres Sympati. Blandt dem vare f. Ex. Madvig og Bille.

Nogle Aar efter anmeldte jeg (i „Ude og Hjemme“ 1882) igen en Bog af Martensen, hans „Jacob Böhme“. Det var Emnet, der interesserede mig. Det morede mig at godtgøre, hvor lidt den dybsindige og selvtænkende Mystiker vilde have fundet sig i at indespærres indenfor de

Skranker, Bskoppen vilde sætte mellem „kristelig“ og „hensk“ Tænkning. — Jeg traf paa den Tid ofte Historikeren Caspar Paludan-Müller paa Universitetet, da vi læste paa samme Tid. Da jeg efter hans Ønske havde sendt ham min Anmeldelse, sagde han paa sin ejendommelige bestemte Maade: „Ja, Deres Mening er jo egentligt, at hele Bogen er noget Sludder. Jeg holder mig til, hvad min Fader sagde, at Troen er en Villiessag, og at man ikke skal spekulere over den.“ Og lidt efter føjede han til: „I øvrigt vil jeg raade Dem fra at angribe Martensen saa ofte; han kunde hviske Kongen Noget i Øret, og saa bliver De ikke Professor!“ — Denne Advarsel var ikke fornøden, da jeg nu havde faaet sagt, hvad jeg vilde, og jeg var nu helt optagen af at udvikle og begrunde mine egne Synsmaader. — I sit „Levned“ omtaler Martensen, at hans senere Skrifter bleve angrebne fra den „rent negative Retnings“ Side. Jeg antager, at jeg ogsaa her er kommen ind under Begrebet „det rent Negative“. Jeg selv følte mig mere og mere positiv, jo mere det Menneskelige i dets mangfoldige Typer og Former gik op for mig. —

Men jeg er kommen bort fra Aaret 1878. — I „Nær og Fjern“ (August 1878) skrev jeg en Anmeldelse af Heegaards Bog „Om Intolerance“. Denne Bog gik, under øjensynlig og stærk Indflydelse af Kierkegaard, ud paa at vise, at en Tro eller Livsanskuelse kun kan fremtræde i personlig Overbevisnings Form. Videnskabelig Afgørelse af de højeste Spørgsmaal er umulig, og det nytter ikke at be- raabe sig paa Autoritet, ti ogsaa Tro paa en Autoritet er subjektiv Overbevisning. Personlighedernes Forskelligheder umuliggøre fælles Formler, som skulde kunne passe for Alle. Hele Livet igennem har den Enkelte kun med sig selv at gøre. Samfundslivet angaar kun de ydre Forhold og staar som en tvingende, fjendtlig Magt. Angaaende de religiøse Spørgsmaal, af hvilke især Udødeligheden ligger Forfatteren paa Hjerte, udtales, at vi ikke komme ud over blotte Muligheder. Vi leve paa Muligheder! Og i Mulig-

hedernes strenge Skole vil netop det Bedste i vor Natur kunne udvikles: Adel i Tænkemaade, og Forsonlighed overfor anderledes Tænkende.

Overfor denne Betragtningmaade gjorde jeg gældende, at hvis der slet ikke er nogen fælles Grund at bygge paa, er al Forhandling mellem forskellige Livsanskuelser umulig. Og den fælles Grund maa tilsidst være Videnskaben. Vi forlange af enhver Livsanskuelse, vi skulle respektere, at den stemmer overens med sig selv, frembyder indre Konsekvens. Allerede her, i den rene Logik, er der en fælles Grund. Men desuden kunne vi ikke have Respekt for en Livsanskuelse, naar den ikke vidner om en ærlig Bestræbelse for at anvende og gennemtænke den Viden, der staar til Raadighed. En Livsanskuelse, der slet ikke bryder sig om Naturvidenskab og historisk Kritik, kan ikke faa Betydning ud over en ganske bestemt Kreds. — Jeg fremhævede ikke, hvad jeg nu vilde gøre, at enhver Livsanskuelse bliver til under bestemt indre og ydre Betingelser og derfor maa blive Genstand for psykologisk og historisk Undersøgelse. Men jeg paaviste Umuligheden for den, der vil udvikle sig til virkelig Personlighed, af at isolere sig fra Samfundet, ogsaa fra at virke paa Samfundet. „Hvis Forfatteren,“ sagde jeg, „endog kun havde gjort sig det klart, hvad det var for en Følelse, der bragte ham til at nedskrive de smukke og energiske Udtalelser i hans Bog, saa vilde han af personlig Erfaring vide, at den etiske Fordring til Personligheden omfatter Bestræbelsen for en højere og ædlere Udvikling af Livet i Samfundet.“

Det personlige Venskabsforhold til Heegaard satte jeg megen Pris paa. Han var En af de Faa, med hvem jeg dengang kunde drøfte filosofiske Emner, og det var en Fornøjelse at omgaas ham i de gode Arbejdsaar, han fik, efter at han var bleven Professor. Hans Horizont udvidedes, og hans Sans for Problemer skærpedes. Det Bedste, han ydede paa Universitetet, var vistnok det Kursus, han i Slutningen af 70'erne holdt for de unge Studenter. Han

behandlede her Udviklingsbegrebet og dets Historie og hengav sig desuden paa sine Forelæsninger ofte til personlige Udtalelser om Betydningen og Nødvendigheden af selvstændig Overbevisning. Mange af hans Tilhørere fra disse Aar have bevaret et smukt og ejendommeligt Minde om ham. Desværre skulde hans gode Arbejdsaar ikke vare længe ved. —

Endnu en Anmeldelse skrev jeg samme Aar og i samme Tidsskrift („Nær og Fjern“. Septbr. 1878). Efter Sibberns Død (1872) var hans Moralfilosofi bleven udgiven, og jeg benyttede da Lejligheden til at give en Karakteristik af min gamle Lærer, som jeg i Aarenes Løb var kommen til at sætte megen Pris paa. Denne Anmeldelse var et Forarbejde til en udførligere Karakteristik af Sibbern, som jeg skrev i „Tilskueren“ (1885) i Anledning af Hundredaaret efter hans Fødsel, og som er optrykt i første Bind af mine mindre Arbejder.

Naar jeg endnu har nævnt en Afhandling om Filosofien i Sverige, i Form af en Anmeldelse af Axel Nyblæus' Værk „Den filosofiska Forskningen i Sverige“ (Nordisk Tidsskrift, utg. af Letterstedtske föreningen 1879), har jeg nævnt de vigtigste litterære Arbejder fra min Haand i Slutningen af 70'erne. —

I Slutningen af 1879 indgav jeg efter Opfordring af Madvig og Heegaard en Ansøgning om en Docentur, som ogsaa blev anbefalet af Fakultetet. Det var ikke blot ved denne Lejlighed, at Madvig viste mig Interesse. Jeg havde først truffet ham, da han som Undervisningsinspektør visiterede i en Skole, jeg underviste i, og jeg har ogsaa haft ham til Censor, da jeg examinerede i Græsk til Artium. Madvig interesserede sig meget for Filosofi, og ved en festlig Sammenkomst i Anledning af, at han havde været Medlem af Videnskabernes Selskab i 50 Aar, har han givet et Overblik over sin egen Filosofi, som jeg dog, da jeg dengang ikke selv var Medlem, kun kender gennem et af Fausbøll nedskrevet Referat. Hans Tanker gik gennem-

gaaende i den kritiske Filosofis Retning, med Afslutning ad Analogiens Vej i en stemningsfuld „Panteisme“, under bestemt Fastholden af Aarsagslæren, ogsaa paa Villiens Omraade. Han sympatiserede med Udviklingslæren, og da jeg (1874) havde holdt et Foredrag i Studenterforeningen om „Darwinismen og Filosofien“ (trykt i „Nær og Fjern“), udtalte han sig meget hjerteligt om det og sagde, at det forekom ham, at Tanken om en opstigende Udvikling var ganske anderledes tiltalende end Læren om et Fald. Han tilføjede med et lunt Smil: „Men jeg tør ikke sige det til mine Døtre!“ Disse fortræffelige Damer vare nemlig meget ortodoxe, og den lærde Fader var meget hensynsfuld. Nogle Aar efter foreslog jeg ham at være Medindbyder til en Indsamling af Bidrag til en Statue af Spinoza i Haag, i Anledning af Tohundredaaret efter Spinoza's Død. Madvig havde først Betænkeligheder, ogsaa af „Hensyn til sit Hjem“, men overvandt dem, og han skaffede en anseelig Sum, saa at Bidraget fra Danmark til det internationale Foretagende blev forholdsvis betydeligt. Med min Kritik af Martensens Etik sympatiserede han i høj Grad, og han udtalte i varme Ord til mig sin Interesse ved den Maade, paa hvilken jeg havde belyst Teologiens Forsøg paa at beherske hele Livet. Af disse (og flere) forskellige Samtaler med den store Filolog havde jeg dannet mig en Forestilling om hans Forhold til Religion og Kirke. Men da mange Aar efter hans Død hans Optegnelser om filosofiske og religiøse Emner bleve udgivne, blev jeg dog forundret over den Skarphed, hvormed han udtalte sig om Dogmerne og Kirken. I den Tale, der blev holdt over ham af Paulli d. Y. i Frue Kirke, blev han hædret som stadig Kirkegænger („Søndag efter Søndag sad han her i Kirken“ o. s. v.); men i sin stille Eftertankes Timer havde han skrevet, at Prædikenen med sine Uklarheder og skæve Slutninger fordærvede for ham den opløftede Stemning, Orgelspil og Sang havde sat ham i! — Hans filosofiske Strøtanker pege ofte i en Retning, jeg sympatiserer med.

— Madvig skaffede mig i Aaret 1878 to Aars Understøttelse fra det nyoprettede Carlsbergfond til Forarbejder til min Psykologi. Og det var under hans Auspicier, at jeg søgte om at faa min Privatdocentur afløst af en fast Docentur. Kultusminister Fischer opsporede paa sit Budget en ledig Sum, og den 11. Marts 1880 modtog jeg min Beskikkelse til Docent i Filosofi.¹⁾ Jeg opgav nu de fleste af mine Skoletimer og tog for Alvor fat paa Udarbejdelsen af min Psykologi. Efterat jeg endnu engang havde gennemgaaet Emnet paa en Forelæsningsrække gennem to Semestre, udkom Bogen i Efteraaret 1882.

Den Hovedtanke, hvorom den bevæger sig, eller rettere den Hypotese, den søger begrundet og bekræftet, er den, at Sjælelivets eller Bevidsthedslivets Grundlov, hvori dets Væsen lægger sig for Dagen, er Syntese, sammenfattende Virken. Denne Hypotese begrundes dels ved Undersøgelse af Bevidsthedslivets Overgang til det Ubevidste, og omvendt, dets Opvaagnen af dette, dels ved Analyse af vigtige sjælelige Fænomener og Processer (Erindring, Sammenligning, Sorg, Tvivl, Beslutning). Og Hypotesen søges bekræftet gennem Undersøgelse af Sansefønnemmelserens Betingelser, saaledes som Fechner og den af ham grundlagte Experimentalpsykologi belyse dem; fremdeles gennem Undersøgelse af Forestillingernes Association, af Fantasiens Virksomhed, af Følelselivets Hovedformer og af Villielivets Trin. Hvis den nævnte Lov er Sjælelivets Grundlov, bliver Villien, i Ordets videste Betydning, dets egentlige, centrale Udtryk, idet der, saalænge Sjælelivet

¹⁾ I et Brev til Hans Skovgaard af 17. April 1880 siger jeg i Anledning af min Beskikkelse til Docent: „Jeg er naturligvis meget glad over de Udsigter, jeg herved har faaet til fortsat Virksomhed paa det Omraade, hvor jeg helst vil virke. Men paa den anden Side kom ogsaa Følelsen af Ansvar et op, og endnu mere Følelsen af mine Evners Utilstrækkelighed overfor, hvad man bør forde af en Lærer i Filosofi. Hidtil har min Stræben været privat, personlig . . . . Det var jo fra først af slet ikke min Mening at ville være officiel Videnskabsmand. Jeg vilde blot sidde ganske stille og læse, hvad jeg interesserede mig for at kende. Og nu er det Skridt for Skridt kommet hertil. Om jeg ikke var bleven lykkeligere, hvis jeg var kommen ind i en mere praktisk Virksomhed, er et Spørgsmaal, jeg undertiden opkaster. Kun til enkelte Tider . . . besvarer jeg det med nej.“

bestaar, er et Arbejde at gøre for at sammenholde et mere eller mindre fyldigt Indhold. Følelserne er denne Villies Symptomer, og Erkendelsen er fra først af dens Tjener, senere maaske dens Herre. Jeg slutter mig saaledes nærmest til den saakaldte Voluntarisme. Dette Synspunkt er med større Konsekvens gennemført i de senere Udgaver, men laa afgjort og tydeligt til Grund i første Udgave. Den sædvanlige Tredeling (Erkendelse — Følelse — Villie) søges altsaa her først tilbage til en Enhed, eller rettere til en Helhed.

Naar denne Bog er bleven saa udbredt, at jeg, naar jeg vilde prale, godt kunde sige, at den er udbredt over hele Verden, kan det forklares af flere Aarsager. Dens ledende Tanke var, da Bogen udkom, ikke almindelig. Man gik gerne ud fra spiritualistiske eller materialistiske Hypoteser. Hos mig havde den, som jeg i det Foregaaende har antydet, udviklet sig successivt, ligefra min første Ungdoms Kierkegaardstudier, gennem mine Kantstudier til Studier over det syge Sjæleliv i dets Forhold til det sunde. Dertil kom, at denne Hovedtanke forsøgtes belyst ved Bidrag fra alle de forskellige Kilder til psykologisk Kundskab (Naturvidenskab, Selviagttagelse, Kultur- og Literaturhistorie). Ingen Enkelt kan beherske alle disse Kilder; der er egentligt mange Psykologier; des mere Betydning kan det da have at begynde med en begrundet Hypotese og søge Bidrag fra de forskellige Sider til at belyse den. Endeligt gaar det saaledes i et lille Land, at en filosofisk Forfatter er nødt til at sammenfatte sine Tanker i saa let tilgængelig Form som muligt, da de Sagkyndiges Tal er ringe. Hvorom Alting er, Bogen er bleven oversat paa mange Sprog (Tysk, Fransk, Engelsk, Spansk, Italiensk, Polsk, Russisk, Finsk, Japansk) og den har bragt mig venlige Henvendelser fra højst forskellige Mennesker rundt om i Verden. En særlig Glæde var det for mig, at Psykopatologen Pierre Janet skrev en Fortale til den franske Udgave; netop paa Grund af den Betydning, en Sammenligning mellem sygt

og sundt Sjæleliv havde for Udviklingen af Bogens tilgrundliggende Hypotese, var det interessant for mig, at den kom ud paa et Hovedsprog under en fremragende Psykopatologs Ægide.

Jeg er selv klar over Bogens Mangler (skønt jeg vel ikke kender dem alle). Dens Tid er maaske nu forbi. Men jeg er vis paa, at dens Hovedtanker under en eller anden Form ville vedblive at gøre sig gældende. Der vil sandsynligvis indtræde en større Modsætning mellem de forskellige Metoder i Psykologien. Man vil blive nødt til ikke blot som de fleste Experimentalpsykologer (der ofte prætendere at være de eneste rigtige Psykologer) at gaa ud fra de forholdsvis simple sjælelige Fænomener, som kunne fremkaldes ved Forsøg, men ogsaa at gaa ud fra Iagttagelse, Beskrivelse og Analyse af det komplekse Sjælelivs Fænomener og fra det søge tilbage til de simple og lettere udredelige. Og den sociologiske Psykologi, især Kultur- og Literaturpsykologi, vil ogsaa mere og mere betegne en selvstændig Retning. Men der vil steds paany gøre sig Bestræbelser gældende for at finde sjælelige Grundformer, der tilfredsstillte alle disse Synspunkter. Saadanne Bestræbelser vil det vel nok blive vanskeligere at gennemføre, end det var, da jeg i Aarene 1876—1882 udarbejdede min Psykologi.

For min Lærervirksomhed ved Universitetet var den psykologiske Betragtningssmaade, jeg var bleven indøvet i, og den psykologiske Sans og Interesse, jeg tror at besidde, af stor Betydning. Overfor Tidens aandelige Bevægelser var her givet et Stade, der kunde møde de forskellige Retninger med intellektuel Sympati, alt imedens den holdt de afsluttende erkendelsesteoretiske og etiske Spørgsmaal aabne. Min gamle Lærer Sibbern har sagt, at ligesom der for Botanikeren intet Ukrudt findes, saaledes er der for Psykologen intet i Aandslivets Rørelser, som ikke kan blive Genstand for Interesse og Iagttagelse. Førend vi kunne dømme om et aandeligt Fænomens intellektuelle eller mo-

ralske Værdi, maa vi jo dog kende det og forstaa det, helst indefra. Altfor ofte gaar man den omvendte Vej og stempeler som Dumhed eller Synd, hvad der har sin naturlige Rod i Livets Sammenhæng og maaske, naar det blev forstaaet ret og derfor taget ret, kunde voxe op i Sandhedens og Godhedens Verden.

Den nye Retning i Litteraturen, som udviklede sig i 70'erne, tørnede mere og mere skarpt sammen med Repræsentanterne for den ældre Retning. Det voldsomste Sammenstød var den saakaldte literære Nytaarsfejde 1879—80, fremkaldt ved et kraftigt polemisk Digt mod Ploug af Schandorph. Striden blev snart staaende. Jeg havde ingen Grund til at tage Del i den, uagtet jeg harmedes over at se den gamle Frihedsmand Plougs Optræden overfor de nye Retninger i Litteratur og i Politik. Begge disse Retninger kom for en Tid til at løbe jevnside, idet den nye Litteraturs Mænd nærede Sympati for det politiske Venstre. Ploug døbte da ogsaa den nye literære Retning „det literære Venstre“ og troede vistnok derved at rette et drabeligt Slag imod den. Men Benævnelsen blev accepteret, og foreløbigt kom der paa forskellig Maade Samarbejde mellem de to Retninger.

I Anledning af denne Alliance førte jeg en Brevvexling med min Ven Victor Pingel. Det var dels hos Arentzen, dels hos Julius Petersen, at jeg var kommen i Berøring med denne fine, rene, idealistiske Mand. Han levede som en Eneboer for sine Studier, der, afset fra hans egentlige Omraade, den klassiske Filologi, strakte sig over forskellige Naturomraader, især Geologien. Han var bleven stærkt betagen af de nye Retninger, som han opfattede fra sit ideelle Synspunkt. Hvad der slog Alle, der kendte Pingel, var hans Sinds Renhed. Arentzen sagde engang: „Pingel — det er som rent Linned Søndag Morgen!“ Men der var bag hans Eneboervæsen en ulmende Lidenskab, der slog

ud i Lue, idet Harmen over den fanatiske Modstand, de nye Retninger mødte, virkede opflammende. Senere kastede han sig som bekendt med Lidenskab ind i det politiske Liv. Foreløbigt stillede han sig en mere teoretisk Opgave, nemlig at skrive et Program, der under fælles Synspunkter skulde sammenfatte de literære, videnskabelige og politiske Frihedsbestræbelser. Af et Brev fra Pingel fra Begyndelsen af 1880 ser jeg, at jeg har kritiseret dette Program. Dels frygtede jeg, at Partisammenslutning skulde hæmme den individuelle Udvikling, og dels mente jeg, at de forskelligartede Bestræbelser kun paa kunstig Maade kunde bringes ind under samme Rubrik. Jeg var ikke glad ved at skulle indrulleres og tage Andres Synder paa mig foruden mine egne. Jeg forekom mig paa mit eget Omraade for ufærdig til, at jeg kunde komme med Proklamationer. Kun Skridt for Skridt kunde jeg arbejde mig frem.

Pingel svarer (26. Marts 1880), at han som yngre har været inde paa en fuldkommen Isolering og kun med stor Vanskelighed har revet sig ud af den. Han mente, at da nu en almeneuropæisk Bevægelse var naaet til os, var bleven mødt med Uvillie af en politisk Retning, der troede at kunne monopolisere hele det aandelige Liv, og da hin Bevægelse havde opnaaet en Slags Alliance med dette Partis Modstandere, saa maa den nye Retnings Væsen udtales uforbeholdent og almenforståeligt. „Jeg tror, kære Høffding, at baade De og Lange og Heegaard og maaske næsten alle vore yngre Videnskabsmænd overvurdere den individuelle Selvstændigheds Betydning og miskende Partisammenhængen som en nødvendig Betingelse for Udviklingen.“ — Overfor min Bemærkning, at Drachmann's og Schandorph's Digtninger ikke bære synderligt Spor af den Verdensanskuelse, Pingel havde opstillet som Retningens fælles Grundlag, svarer Pingel, at det kun viser, at disse Digttere ikke ere gaaede i Dybden, ikke have faaet Øje paa „det i Tiden Tilgrundliggende“. —

Skønt jeg saaledes ikke mente, at den politiske, viden-

skabelige og poetiske Bevægelse i 70'erne kunde føres ind under en fælles metafysisk Formel, havde jeg dog med Spænding fulgt den politiske Strid fra Begyndelsen af 70'erne. Den frembød to Sider, en Kamp fra Demokratiets Side for Indflydelse paa Landets Styrelse, og en Kamp om Forsvarssagen, særligt Københavns Befæstning. Jeg stod delt i denne Strid, idet min Sympati mere og mere var paa Demokratiets Side, hvad det rent Politiske angaar, medens jeg var overbevist om, ligesom jeg er det den Dag idag, at en kraftig, tidssvarende og forholdsmæssig Udvikling af Forsvarsvæsenet er en Livsbetingelse for et Folk, der vil hævde sin materielle og aandelige Selvstændighed, — sin Ære. Men det blev mig mere og mere klart, at en Sag som Forsvarssagen ikke kunde gennemføres uden med Folkets Tilslutning gennem dets lovmæssige Repræsentation. I en Nødstilstand kan det forsvares at handle mod Loven, fordi der staar Noget paa Spil, der er Mere end Loven, selve Folkets Bestaaen. Men en Nødstilstand forelaa ikke, idethøjeste Farer og truende Muligheder. Erfaringen vilde altsaa ikke kunne godtgøre Berettigelsen af en paa Trods af Folkets udtrykkelige Villie gennemført Forsvarsordning. Man burde i hvert Tilfælde prøve, om Ansvarret ikke vilde føre Venstres ledende Mænd til at se anderledes paa Sagen, naar Regeringen blev dem betroet. Da nu Ministeriet Estrup i Foraaret 1877 greb til den fortvivlede Udvej at udstede en provisorisk Finanslov, gjorde dette Skridt, der paa en Gang krænkede min Retsfølelse og stod for mig som en stor Dumhed, at jeg blev Venstremand og i de følgende Aar stemte og talte for Oppositionens Kandidater.

En Ven, jeg havde vundet i disse Aar, gjorde meget til min forøgede Interesse for Politik. En Dag i Vinteren 1879—80 kom Vexellerer Laurids Bing op til mig. Jeg havde været hans Lærer i Mariboers Skole, og senere havde jeg truffet ham i „Nationaløkonomisk Forening“, som jeg var Medlem af og endog havde været med at stifte. Han kom for at foreslaa mig at holde nogle populære Foredrag

over Filosofi i hans Hjem for en lille Kreds. Han og hans Hustru blev snart mine gode Venner, og da vi boede i Nærheden af hinanden paa Frederiksberg, kom jeg ofte over til dem for at faa en god Samtale, foruden at jeg i flere Vintre om Onsdagaften holdt mine smaa Foredrag. Laurids Bing var en ivrig Demokrat og tog megen Del i det politiske Røre. Sammen med ham deltog jeg i Vinteren 1882—83 i nogle Møder, der holdtes i den senere Venstreminister Christopher Hage's Hus af en Kreds, der bestod af, hvad man dengang kaldte liberale Højremænd, og som søgte Forstaaelse og Samarbejde med Venstre. Blandt de tilstedeværende vare Højsteretsassessor Nyholm, Retsformand Madvig, Professorerne Deuntzer og Falbe Hansen, Højsteretssagførerne Frederik Salomon og Octavius Hansen o. fl. Disse Møder førte til Dannelsen af den liberale Vælgerforening paa Frederiksberg, det første Tegn paa, at Højre ikke havde Enemagten i København og Omegn. Dens Kandidat var Højsteretsassessor Nyholm. Han blev valgt i Sommeren 1884. Jeg var ved denne Lejlighed en af hans talende Stillere, og jeg blev snart efter Formand for den liberale Vælgerforening paa Frederiksberg, til hvilken liberale Højremænd, Venstremænd og Socialdemokrater hørte i broderlig Forening. Jeg lærte ved denne Lejlighed flere brave og dygtige Arbejdere at kende.

Politiker blev jeg aldrig. Der var stedse meget, som frastødte mig hos Politikere af Faget. I deres ivrige Opposition mod Højre angreb Venstre ogsaa Universitetet, fordi de troede, at alle Universitetslærere maatte være Højremænd. Man havde endog villet negte Mænd som Vilh. Thomsen, Zeuthen og Julius Lange Ansættelse. Jeg erindrer en Samtale med Hørup, hvor han betroede mig, at han saa med Ironi paa videnskabeligt Arbejde, forsaavidt der da ikke kunde bringes Politik ud af det: „Kom ned paa Markedet, for det er der, vi handler!“ Han føjede dog i sin Godmodighed til, at jeg formodentligt ogsaa tog hans politiske Virksomhed humoristisk. Dette var dog ingen-

lunde Tilfældet. Senere hen, da jeg var bleven Professor, vilde man have mig til at stille mig til Folketinget i Roskilde, og der kom en Deputation til mig dernedefra. Jeg havde desuden en Sammenkomst med Berg og Hørup i den førstes Formandsværelse paa Christiansborg Slot. Siddende midt imellem dem blev jeg bearbejdet en god Times tid. Men det hjalp ikke. Ved denne Lejlighed sagde Hørup, da jeg havde talt om, at mit Universitetsarbejde ikke levede mig Tid til politisk Arbejde, at naar jeg én Gang havde lavet min Forelæsning, kunde jeg faa Tid nok. Altsaa vende Bunken! Desuden blev det sagt, at jeg ikke altid behøvede at møde, naar jeg blot mødte ved Afstemningen! — Disse Argumenter gjorde den modsatte Virkning af den tilsigtede.

I den følgende Tids politiske Bevægelse tog jeg, som siden skal omtales, egentligt kun Del indenfor min egen Valgkreds og i Studentersamfundet. Jeg traf i denne Tid ofte sammen med Hørup og havde Lejlighed til at iagttage hans mærkelige Forening eller rettere rytmiske Skiften af Flegma og Skepsis paa den ene Side, fanatisk Lidenskab paa den anden Side. Hans politiske Program gik vel egentligt ud paa Besiddelsen af Magten, Regeringsmagten, som det Vigtigste; saa kunde man bagefter tale om, hvad den skulde bruges til. For enkelte specielle sociale Opgaver interesserede han sig ikke. En glimrende Journalist var han. Mange af hans Artikler vare uovertræffelige, idetmindste naar man havde hele den bestemte, givne Situation nærværende. En mesterlig, og for ham karakteristisk Tale holdt han ved Grundlovsfesten paa Frederiksberg Excercerplads 1884. Hans Skepsis overfor Statens Evne til at løse sociale Spørgsmaal fik her Udtryk i et træffende Billede: Et Aar vilde Skoven ikke springe ud. Der blev da af Staten nedsat en Kommission til at se, hvad der kunde gøres. Den tog Skoven i Øjesyn, og da de første grønne Blade viste sig, sagde den: „Den Farve er god; den vedtage vi!“ — Naar Tingene saaledes voxte frem af sig selv,

er der vel forresten ikke engang Grund til at strides om Magten — Magten til at nedsætte Kommissioner! Men en vis mystisk Tro til, at der er noget i Verden, som gør „af sig selv“, har Hørup havt. — Jeg sagde engang til ham, at han efter min Mening var mere Journalist end Politiker. Han svarede: „Jo, du kan tro, det er morsomt at være med bag Kulisserne.“

Foruden den litterære og den politiske Verden var der omkring Aaret 1880 endnu en Verden, jeg kom i Berøring med. Jeg blev en Aften indbudt til en Sammenkomst hos Xylograf Hendriksen, hvor der skulde tales om at stifte en Forening, der skulde bestaa af Kunstnere og Forfattere. I Sammenkomsten deltog Georg og Edvard Brandes, Drachmann, Schandorph, Krøyer, Zahrtmann, Viggo Johansen o. fl. Det blev en fornøjelig Aften, især paa Grund af Zahrtmann's Munterhed og uudtømmelige Lune. Undertiden laa vi henad Stolene af Latter. Men vi fik Formaålet opnaaet, en Forening af Kunstnere og Forfattere, der sympatiserede med de nye Retninger i Kunst og Litteratur. Flertallet af Foreningens Medlemmer vare Malere, især af den Gruppe, der var paavirket af moderne fransk Kunst. Der skulde være en Sammenkomst hver Maaned om Vinteren, og der var den drakoniske Bestemmelse, at Mødet hvergang skulde holdes paa et nyt Sted. Følgen var, at vi undertiden kom paa Knejper, der ellers vilde være forblevne ubekendte for de fleste af os. Men Foreningen bestod ikke saa længe, at vi behøvede at komme ind paa Gentagelser. Møderne skulde skiftevis arrangeres af Medlemmerne, to hver Gang, efter Bogstavorden, og Foreningen blev derfor kaldt „Bogstaveligheden“, hvori der dog ikke laa, at radikal Realisme skulde være Programmet. Jeg tænker med stor Glæde tilbage paa disse Sammenkomster. Der gjorde sig hos Malerne en fælles Kærlighed til Kunsten gældende, saa at hele Kredsen glædede sig, naar En af

Kammeraterne havde gjort noget Godt. Man kan ikke sige det samme om Forfatterne, og det var da ogsaa litterære Stridigheder, der gjorde at Foreningen hørte op. Det var forfriskende at færdes i Kunstnerkredse. Vel ere Kunstnerne ikke saa veltalende som Forfatterne; men gennem deres korte og hurtige Bemærkninger fik jeg mangt et Fingerpeg til bedre Forstaaelse af, hvad Kunst er. Jeg har med Interesse fulgt denne Kreds af Kunstnere under deres fortsatte Udvikling. Senere Retninger har jeg ikke ret kunnet forstaa, og jeg er tilsidst helt holdt op at besøge Udstillinger. Blandt de enkelte Kunstnere, jeg kom i nærmere Forhold til, vil jeg især nævne Viggo Johansen, Valdemar Irminger og August Jerndorff. Denne Sidste kom jeg senere i Familie med gennem min yngste Søns Giftermaal med hans Datter. Og Tanken om dette rene og fine Menneske, denne begejstrede Kunstnersjæl, denne trofaste Ven hører til det Bedste indenfor min Erindringsverden.

I „Bogstaveligheden“ traf jeg nogle Gange sammen med J. P. Jacobsen, der nu efter „Mogens“, „Marie Grubbe“ og „Niels Lyhne“ var den mest beundrede af den nye Tids Forfattere. Adskillige Aar tidligere (1870) havde jeg været i Berøring med ham. Han var dengang endnu ikke optraadt som Forfatter, men var kendt som en ivrig Botaniker. Jeg traf ham en Aften hos Poul Kierkegaard, der dengang boede i et Pensionat i Studiestræde, og som havde indbudt os, for at vi skulde gøre Bekendtskab. Og da der saa var kommen en Flaske svensk Punch paa Bordet, erklærede Kierkegaard, at han kunde saa godt lide os begge to og derfor vilde have, at vi skulde drikke Dus. Det gjorde vi naturligvis pligtskyldigst. Jacobsen læste nogle Digte op, som forekom mig noget opstyltede. Han var meget vred paa Georg Brandes, der havde fraraadet Trykningen af hans Digte. Aftenen forløb godt. Jacobsen var dengang endnu frisk og stærk og sprudlede af Vid. Men det gik saa

uheldigt, at da han nogen Tid efter kom op for at besøge mig (jeg boede dengang endnu hos mine Forældre), havde jeg rent glemmt, at vi havde drukket Dus, og det havde vel saa til Følge, at Besøget ikke gøtoges.

Hans Bøger, især Niels Lyhne, gjorde ved første Læsning et noget kunstigt Indtryk ved de mange nye Ord og Vendinger. Men det var paafaldende, hvor dette faldt bort ved gentagen Læsning. Hans Sprog havde sejret. Det er mig endnu en Nydelse at høre et Stykke af „Niels Lyhne“ oplæse. Især Kapitlerne om Edeles Død og om Moderens Ophold i Clarens, ere Perler saa ægte, at de ikke mærkes af Tiden.

I et af „Bogstavelighedens“ Møder læste Jacobsen sin mesterlige Skildring „Pesten i Bergamo“. Denne Oplæsning, som Erik Henningsen har gengivet i en Tegning, der findes paa Frederiksborgmuseet, blev uforglemmelig for os alle ved den uhyggelige Overensstemmelse mellem Fortælling og Oplæser. Jacobsen var nu angreben af Tuberkulose, og hans af Døden mærkede Ansigt og Stemme passede paa en underlig Maade til det Emne, han foredrog. —

I „Bogstaveligheden“ var Holger Drachmann en stadig Gæst. Jeg kendte ham fra Arentzens Kreds og havde med Begejstring fulgt ham paa hans Digterbane. „Dæmpede Melodier“ og „Sange ved Havet“ høre endnu til mine Yndlingsdigte. Hans ustadige Færd fulgte jeg paa Afstand, men fik dog Lejlighed til at give en lille Haandsrækning engang, da han var i en pinlig Situation. I Foraaret 1878 var jeg i Besøg hos en Ven i Lund og hørte da, at Drachmann boede der i Skjul, efterat han var rejst bort fra Nordsjælland med en gift Kone og hendes (og hans) Barn. Jeg opsøgte ham, og jeg glemmer ikke det Udtryk af Forskrækelse, der var over ham ved, at nogen spurgte efter ham. Han glemte mig ikke dette Besøg, og da vi næste Vinter traf sammen i et Selskab i København, trak han mig ind i et Sideværelse, takkede mig, fordi jeg havde opsøgt ham, og foreslog mig Dusbroderskab. Den pinlige Situation, han havde været i, fik forresten en komisk Afslutning, da

Damen flygtede fra ham med en svensk Læge. — Denne Gang glemte jeg ikke Dusbroderskabet, som jeg da ogsaa gennem vor fælles Kreds havde hyppig Lejlighed til at dyrke.

Drachmann's Styrke og Begrænsning var hans Begavelser afgjort lyriske Karakter. Hverken som Romanforfatter eller som Dramatiker var han ret i sit Element. „Der var engang“ skuffede mig meget, da jeg saa det; det var en Række af poetiske Scener, men intet Drama. Jeg saa det rigtignok først længe efter dets Fremkomst, og efterat de fortræffelige Skuespillere, der havde baaret det ved de første Opførelser vare gaaede bort eller vare gaaede over i andre Fag. — Engang havde Drachmann faaet Statsunderstøttelse til at gøre dramatiske Studier i Udlandet. En længere Tid efter traf jeg ham i et Selskab, hvor ogsaa Olaf Poulsen var tilstede. Olaf Poulsen drillede ham ved at spørge, naar de nye Dramer kom, som Staten havde givet ham Forskud paa. Drachmann vrissede først noget, men saa busede det ud af ham: „Ja, det véd jeg ikke. Men jeg skal love dig at betrække hele Foyeren i det kongelige Teater med Vers, hvis du ønsker det!“

Julius Lange hørte ikke med til „Bogstaveligheden“. Han negtede at blive Medlem, fordi han mente, det var en Partidannelse, der skulde foregaa. Men jeg var allerede tidligere bleven bekendt med ham, især efterat jeg paa hans Opfordring havde skrevet en Anmeldelse af hans Bog „Om Kunstværdi“ („Nær og Fjern“. 1876). Senere hen bad han mig nogle Gange gennemgaa Partier af den store Bog om Menneskefiguren i Kunstens Historie, særligt med Hensyn til de psykologiske Tanker, han anvendte. Dette førte bl. A. til en Diskussion imellem os, idet Lange holdt paa, at det var Kunstens Opgave at give det Typiske, f. Ex. det Typiske i Menneskeskikkelsen til en given Tid, medens jeg hævdede, at Fremstillingen af det Individuelle og Karakteristiske var Kunstens højeste Opgave. Lange beraabte

sig paa den græske Kunst, først og fremmest paa Partenonsfrisen. (Se Langes Brev til mig af 24. Januar 1887). Jeg fastholdt, at Partenonsfrisen betød et stort Fremskridt i Individualisering i Forhold til orientalsk (asiatisk) Kunst, og at Kunsten senere (sær i moderne Kunst) var gaaet videre i samme Retning. Et Hovedpunkt for mig var det, at kun ved denne Betragtning fremtræder selve Kunsten som en karakteristisk Aandsform i Forhold til Videnskaben. — Det var en stor Glæde at være Langes Ven, paa første Haand at høre hans originale Domme og Udslagene af hans Humor, der end ikke fornægtede sig, da han var ved at bukke under for en Hjertesygdom. —

I de nærmeste Aar efter min Hustrus Død boede jeg om Sommeren i det lille Hus ved Søllerød Sø, som vi havde været ude at leje det sidste Efteraar, hun levede. Derefter boede jeg i en Række af Sommer hos en Skipper paa Vemmetofte Strand ved Faxebugt. Her var gode Spadsereture, og jeg havde kun tre Fjerdingsvej til min yngste Broder, der nu havde afløst min Morbroder som Forpagter af Strandegaard. Jeg fornyede nu Barndoms minderne om de herlige Sommerferier, jeg i sin Tid havde tilbragt i denne Egn.

En Sommer gjorde jeg med tre unge Studenter, mine tidligere Elever, og to Damer, den Ene Søster til en af Studenterne, den Anden hendes Veninde, en herlig Sejl-tur til Møen. Vi lejede et ganske nyt Fiskerfartøj, som laa ved Faxe Ladeplads; det blev bemandet med tre Skippere, af hvilke min Vert var den ene; min Husholderske forsynede os med Proviant. En smuk stjerneklar Sommeraften sejlede vi afsted for en rask Vind, og vi havde en prægtig Nattefart. Om Morgenen vare vi ved Klinten, men da det var Paalandsvind, kunde vi ikke gaa iland der, men gik Syd om Øen og lagde ind i Klintholm Havn, hvorfra vi kørte til Liselund. Efterat have tilbragt Dagen paa Klinten, gik vi om Aftenen tilbage til Havnen; Damerne, hvis Tal nu var fire, idet to Bekendte vare stødte til paa Klinten, fik Værelse i Land, og Herrerne laa paa Hø i Skibet.

Næste Dag sejlede vi syd om Møen, op gennem Grønsund og Ulf Sund og over Faxe Bugt til Ladepladsen. Det var i de første Dage af August, hvor der kan synges „Snart er de lyse Nætters Tid forbi“, og der var noget af denne Sangs Stemning over vor Sejlads. — Det skal iøvrigt have vakt nogen Forargelse, at vi saaledes vare sejlede ud med unge Damer. Og det blev da ogsaa sagt mig af en kvindelig Slægtning, at jeg ikke maatte bilde mig ind, at jeg var gammel nok til at være Patriark. Jeg tror, at man nu ser anderledes paa sligt. —

Denne Udflugt hører til de gode Minder fra Sommeren 1882. Da jeg kom ind til Byen efter Ferien, fik jeg Opfordring til at holde Foredrag i det nyligt stiftede „Studentersamfund“ paa dets første Mødeaften. „Samfundet“ var stiftet om Foraaret, i Anledning af, at det i Studenterforeningen var blevet negtet Georg Brandes at faa Diskussion efter et Foredrag, han efter Indbydelse havde holdt der. Til „Samfundet“ søgte nu de ældre og yngre Studerende, der i litterær, religiøs og politisk Henseende følte sig i Opposition til de raadende Autoriteter. Mit Foredrags Titel var „Om Realisme i Videnskab og Tro“; det er trykt i første Række af mine mindre Arbejder. Jeg søgte at vise, hvorledes Videnskaben mere og mere afgjort lagde Vægt paa de bestemte, faktiske Betingelser, i Modsætning til Romantikernes idealistiske Tydninger, og at man samtidigt i Teologien klamrede sig til de bestemte, faktisk foreliggende Dogmer, i Modsætning til den spekulative Teologis symboliserende Tydninger. — I de følgende Aar tilbragte jeg mange Lørdagstener i „Samfundet“, hvor man i den politisk bevægede Tid kunde træffe Meningsfæller og tale om, hvad man havde paa Hjertet. Der var i de første Aar ofte livlige og interessante Diskussioner.

Den paafølgende Vinter bragte en Forandring i min Universitetsstilling. Af de to filosofiske Professorer var den Ene, Heegaard, et Par Aar forud bleven ramt af et Slagtilfælde, og han var endnu ikke kommen sig af Eftervirk-

ningerne, der, som jeg senere skal omtale, forværredes efter en stor Sorg. Der var Tale om, at jeg skulde holde det filosofiske Kursus i hans Sted 1882—83; men Rasmus Nielsen erklærede sig beredt til at overtage det, uagtet han ogsaa nyligt havde haft et Slagtilfælde. Det viste sig nu snart, at han var for svag til at føre det til Ende, og da nu de Studerendes Antal var steget i høj Grad, blev en Deling nødvendig, og man henvendte sig til Dr. Kroman og mig om at læse i Foraarssemestret 1883. Da Rasmus Nielsen derpaa tog sin Afsked, indstillede Fakultetet mig til det ledige Professorat. Der skal have været gjort Forsøg paa hos Ministeren at modarbejde min Udnævnelse, særligt paa Grund af min Optræden i Studentersamfundet, maaske ogsaa paa Grund af mine religiøse Meninger. Jeg har aldrig kunnet faa at vide, hvem den Mand var, der, efter hvad jeg véd fra paalidelig Kilde, i den Anledning har været hos den daværende Kultusminister (Jacob Scavenius). Flere af mine Venner var i høj Grad betænkelige og tvivlede om min Ansættelse. Men den 2. Februar 1883 fik jeg min Udnævnelse (at regne fra 1. Septbr., da Nielsens Afsked regnedes fra den Dag).

Jeg havde jo længe holdt Forelæsninger og Øvelser som Privatdocent og som fast Docent. Nu overtog jeg ogsaa det filosofiske Kursus for de unge Studerende. Min Universitetsvirksomhed bestod i de følgende Aar (til 1916) af tre Ting. Foruden det aarlige Kursus for de unge Studenter holdt jeg specielle Øvelser, beregnet paa dem, der vilde tage Magisterkonferens i Filosofi, eller paa Studerende, der vilde fortsætte deres Beskæftigelse med Filosofi efter det første Aar, og endeligt holdt jeg ofte Aftenforelæsninger, der vare beregnede for større Kredse, og som undertiden samlede et stort Antal Tilhørere.

Det var tolv Aar, siden jeg var begyndt at læse som Privatdocent, og siden 1883 har jeg saa virket som Professor i 32 Aar. Men dette sidste Afsnit omfatter forskellige Perioder, der hver maa have sit Kapitel.

IV

Det har været en stor Lykke for mig at være Universitetslærer. Den stadige Vexelvirkning mellem Studerekammeret og Auditoriet, — det, at man efterhaanden overfor de Unge kunde komme til at berøre eller tale om Alt, hvad der angaar Ens Hovedinteresse i Livet, — ja, selve det at have med unge Mennesker at gøre i den Alder, da saa meget grundlægges hos dem, — alt dette gør Livet rigt. Jeg har havt meget store Vanskeligheder at overvinde baade som Taler og som Skribent, og jeg véd godt, at jeg aldrig ganske har overvundet dem. Og jeg har, især i mine tidligere Aar, lidt af, hvad man kunde kalde Katederfeber. Lige op imod en Forelæsning eller et Foredrag faar man let en Følelse af Tomhed; det, man har udarbejdet, staar som interesseløst, og som det, der i hvert Tilfælde ikke vil interessere dem, man skal tale for; — og kan man nu ogsaa faa det, man vil sige, frem paa rette Maade? — Efterhaanden har jeg vel nok faaet større Frihed og Tillid. Og i hvert Tilfælde er det, jeg har kunnet bringe, blevet modtaget og anerkendt paa en Maade, jeg maa føle mig dybt taknemmelig for. —

Allerede under mine Privatdocentaar var jeg kommen i personligt Forhold til nogle af mine Tilhørere, og efterhaanden som min Tilhørerkreds udvidede sig, antog dette et større Omfang. En kom for at søge Raad med Hensyn til Studievalg, en Anden for at drøfte et filosofisk Problem, en Tredie for at klage over sin Hypokondri, en Fjerde for at faa Raad angaaende vanskelige eller problematiske Forhold i Hjemmet. Og jeg begyndte tillige at samle Nogle af dem, der syntes at have filosofisk Interesse ud over det

Omfang, i hvilket Filosofi kræves til Filosofikum. I maa-nedlige Sammenkomster blev der da drøftet forskellige Emner i og udenfor Filosofien, oftest saaledes at de Studerende indledte efter Tur; dog holdt jeg ogsaa selv undertiden Indledningsforedraget. Disse Sammenkomster satte jeg stor Pris paa ved det personlige Bekendtskab, de førte til i mange Tilfælde. Det glædede mig særligt at erfare, hvorledes der her blev lagt Grund til mange Venskaber mellem Deltagerne. Mange deltog Aar ud og Aar ind i disse Sammenkomster; men jeg maatte undertiden udskyde de ældste Aldersklasser, for at de ikke skulde trykke de yngre. Der er ogsaa for mig selv voxet Venskabsforhold frem af saadanne Sammenkomster. Mænd som Valdemar Vedel, Georg Saxild og Niels Møller er jeg derigennem kommen i et personligt Forhold til, som nok holder Livet igennem, siden det har holdt saa længe. Blandt de Afdøde mindes jeg med Vemod Knud Ipsen, hvis efterladte Skrift om Diderot jeg udgav med en Skildring af hans Liv og Personlighed.

Blandt dem, der en Tid deltog i disse Sammenkomster, var ogsaa to unge Mænd, der senere vandt smukke Navne som Digtere, Johannes Jørgensen og Viggo Stuckenberg.

Johannes Jørgensen erindrer jeg som en ivrig ung Biolog, der fra Studiet af Tysk var gaaet over til Naturvidenskaben. Han holdt ude hos mig et Foredrag om Weismann's biologiske Teorier. Men Biologien kunde ligesaa lidt holde ham fast som det tyske Sprogstudium, og efter at han i nogen Tid havde talt om at studere Filosofi, ofrede han sig ganske for Litteraturen. Jeg syntes godt om den unge Mand med de smukke Øjne paa det mongolske Ansigt, men jeg kan — ifølge hans egen Selvbiografi — ikke rose mig af at have været noget for ham. Hvad der efter hans egen Fremstilling har interesseret ham ved Filosofien, har egentlig kun været det, at den ikke kunde stille nye Autoriteter op istedetfor de gamle, han mente at have forladt en Gang for alle, og han fandt det da ret-

færdiggjort at hengive sig til sit Bohêmeliv, ligesom han vel ogsaa siden, efter sin Overgang til Katolicismen, finder det at have været det mest konsekvente. Hvis der intet Helvede og ingen Skærsild er, hvorfor skal man da overhovedet nægte sig Noget? I sine første Bøger skildrer han Gang paa Gang den fattige Student fra Provinserne, der kommer til København uden at have noget Tilhold der og derfor kun kender Gadelivet og ender i Rendetenen. Jeg skrev engang til ham, da han havde sendt mig en ny Bog af samme Indhold. „Kære Jørgensen, De rejste engang fra Svendborg til København, og De glemmer aldrig den Rejse.“ Efterat han havde forladt min Kreds, har han angrebet mig fra de forskellige Standpunkter, han senere indtog, sidst fra det katolske. Jeg bevarede dog min Interesse for ham og fandt navnlig, at Overgangen til Katolicismen ikke blot gav ham Hold og Støtte, men ogsaa fik hans Poesi til ret at udfolde sig. Dog tilstaar jeg, at jeg foretrækker de gamle katolske Digtere for de moderne; hos disse staar, synes jeg, Poesien ofte i et noget udvortes Forhold til de religiøse Forestillinger, som hyldes. — I Anledning af min 60 Aars Fødselsdag skrev han til mig fra Rom: „Jeg mener at staa i Forbindelse med Dem paa mere end ét Punkt, og jeg tror, at jo mere Aarene gaar, des mere vil jeg komme til at erkende dette. I hvert Fald tror jeg aldrig at kunne komme Dem saa fjernt, som jeg var i min negative Tid.“ (9. Marts 1903). — Jeg nægter ikke, at jeg herefter var baade forundret og krænket ved den kølige og overlegne (forceret overlegne) Maade, hvorpaa jeg omtales i hans Selvbiografi. Dels lader han mig docere en rent negativ Opfattelse, uden at agte paa, at jeg altid har opfattet og fremstillet menneskeligt Aandsliv, dets Love og dets Op-gaver som en positiv Fylde, der i sig selv formaaede at give Livet Værdi, og at de Negationer, jeg førtes til, kun sigtede til at værne om denne sande og egentlige Positivitet. En Glæde ved den blotte Kritik har jeg aldrig følt.

Dels omtaler han ikke de rent menneskelige Motiver, der efter min Opfattelse kunde styrke til alvorlig Selvhævdelse og afholde fra at kaste sig hen for at ende i Rende-stenen. — Havde han skrevet sin Selvbiografi i sin „negative Tid“ kunde jeg have forstaaet det, men ikke efter Udtalelsen i Brevet. Men maaske gjaldt det at tilvejebringe Relief for den Omvendelse, en senere Del af Biografien skal skildre.

[At det ikke blot er mig, der har faaet dette Indtryk af Jørgensens Omtale af mig i sin Biografi, ser jeg af et Brev, jeg i Januar 1917 fik fra en tidligere Tilhører, som personligt var mig ganske ukendt. Han skriver: „Den Maade, hvorpaa De og Deres Livsværk omtales i Jørgensens Erindringer, kan ikke andet end oprøre et Menneske, der har faaet nogle af sine bedste Indtryk fra Deres menneskelige Personlighed. Der staar ganske vist ikke noget direkte Nedsættende om Dem i disse Bøger, men det virker i høj Grad forstemmende at se den fuldkomne Blindhed, der har slaaet en aandelig bevæget Mand og fremragende Digter overfor Deres Livsværk . . . De lærte os Respekt for Aandslivets Betydning. De pegede stedse paa det Menneskelige, der forenede os Alle.“ — Jeg kunde ikke ønske mig nogen bedre sammenfattende Dom om, hvad jeg stræbte efter i min Lærervirksomhed end den, en mig ukendt Tilhører fra 1906 her har udtalt, adskillige Aar efter sin Deltagelse i min Undervisning. I mine mest tillidsfulde Øjeblikke fælder jeg selv en lignende Dom; men det gør godt at se dem komme frem i et spontant Udbrud fra anden Side]. —

Ogsaa Viggo Stuckenberg deltog en Tid i de maanedlige Sammenkomster paa Amicivej. Jeg ser tydeligt for mig hans smukke Ansigt med de straalende Øjne. Da han havde begyndt sin Forfattervirksomhed med Fortællinger og Noveller, bad han mig engang om en oprigtig Udtalelse om en af dem. Jeg fandt den spinkel og uklar, og efter det Løfte, jeg havde givet ham, skrev jeg det til ham

i saa venlige Ord som muligt. Efter hvad jeg hørte, gjorde min Dom ham alligevel ondt, og han tænkte paa at ophøre med at deltage i Møderne. Dog overvandt han sin Betænkelighed, og kort Tid efter oplæste han ude hos mig et Brudstykke af en Novelle, som var meget vellykket. Det skildrede, hvorledes en ung Student, der sidder fordybet i Læsning paa sit Værelse med Darwins Billede paa sin Væg og Brandes' Bøger paa sit Bord, faar Besøg af en gammel Onkel fra Landet, der saa forfærdes ovre, hvad ham faar at se og høre. — Stuckenbergs senere Produktion, fra „Favre Ord“ af og gennem hans inderligt stemte og fint udformede Digte, fulgte jeg med Interesse og Sympati. Jeg beundrer stadig det store Digt om hans Moder og det endnu dybere gaaende Digt „Bekendelse“, i hvilket han gør op med en Ven (Johannes Jørgensen), der havde skiftet Tro. Efterat jeg i endel Aar ikke havde set ham, traf jeg ham en Dag oppe i „Nordisk Forlag“ og benyttede Lejligheden til at takke ham for hans Bøger i nogle faa venlige Ord. Han syntes lidt forlegen derved, men jeg tænkte ikke nærmere derover. Samme Aften fik jeg et Brev fra ham, i hvilket han paa den mest rørende og barnlige Maade takkede mig for, hvad jeg havde sagt ham, og undskyldte sin Forvirring om Formiddagen. „Der ligger,“ slutter han, „en Slags Forbandelse over Ærbødigheden; den holder altid en Bom fældet mellem de Yngre og de Ældre. Jeg vilde blot ikke for meget se den Bom borte. Det kommer mindst an paa Samtaler i denne Verden, mest paa de Tanker, vi gaa rundt med om hinanden. Og jeg skal være glad, hvis De altid ud fra Deres Tanker om mig vil kunne hilse saa venligt paa mig, som De i Formiddags kom mig imøde.“ — Det Ønske, Stuckenberg udtalte i disse sidste Ord, er blevet opfyldt, skønt jeg ikke fik Lejlighed til at sige ham det. Om hans Kamp med Sorg og Fattigdom hørte jeg først efter hans Død. Hans Minde har jeg bevaret i Beundring og Vemod, og det Brev, jeg har omtalt, bevarer jeg som en af

de smukkeste Erindringer om, hvorledes unge Mennesker, jeg paa min Vej er kommen i Berøring med, kunde føle sig stemte overfor mig. —

Efterat Laboratorieundervisningen var bleven mere organiseret, var det i Regelen Deltagerne i den, jeg indbød. Jeg var bleven noget træt af de mere almindelige Emner jeg diskuterede ved de maanedlige Sammenkomster. Og selve Laboratorietimerne, i hvilke et filosofisk Hovedværk i Regelen blev gennemgaaet (ogsaa andre Værker, f. Ex. et af mine egne), gav Anledning til nærmere Bekendtskab. Jeg samlede saa Deltagerne en Aften i Semestrets Slutning, og det var da i Regelen en rent selskabelig Sammenkomst. I de Aar, jeg boede i den lille Lejlighed paa Carl Bernhards Vej (1908—14), kunde det knibe med Pladsen; vi maatte undertiden gaa ud at spadsere, medens der blev dækket Bord. Paa Carlsberg var der Plads nok, og det var et smukt Syn at se Grupper af unge Mennesker færdes rundt om i Haven eller i „Pompeji“. Maaske er det paa saadanne Aftener, at jeg især har haft en festlig Følelse ved „Æresboligen“.

I Efteraaret 1883 genoptog Heegaard sin Virksomhed ved Universitetet efter de tunge Skæbner, der vare gaaede hen over ham, og han læste jævnsides med mig for de unge Studenter.

Under Examinationen i Sommeren 1880 havde han faaet et Slagtilfælde, der en Tid gjorde ham uarbejdsdygtig, og for at genvinde sin Sundhed rejste han til Italien. Jeg fik flere Breve fra ham, der syntes at vise, at han var ved at komme sig igen. Men i Foraaret 1881 fik han i Firenze et nyt Anfald, og hans Hustru og Datter rejste da ned til ham. Datteren, en frisk og frejdig ung Pige, som var til stor Glæde i Hjemmet, fik Tyfus under Opholdet i Firenze og døde efter et Par Ugers Sygdom. Efter denne Sorg rejste Heegaard sig aldrig. Der foregik nu

en stor Forandring med ham. Hans tidligere intellektuelle Iver, hans Optagethed af selvstændig og kritisk Forsken afløstes nu af Hensynken i Grublerier. Det var Tanken om Datteren, der sysselsatte ham. Jeg erindrer Samtaler med ham i Frederiksberg Have, hvor han udviklede, hvorledes de Afdøde ikke vare langt fra os; han kunde godt tænke sig Datteren træde frem under Træerne der foran os. Enhver, der har mistet Nogen, han ret har holdt af, vil kende noget af denne Følelse. Men hos Heegaard blev Grublen herover mere og mere herskende. Samtidigt gentog hans Anfald sig, og han blev mere og mere svækket. Arbejdsenergien var borte. Trangen til et absolut Tilhold i en anden Verden end den, Erfaringen og Eftertanken kunde aabne, blev stærkere og stærkere hos ham. Og saa kom da den Erklæring (i Fortalen til anden Udgave af hans Pædagogik), at han var vendt tilbage til Kirkens gamle Tro som det Eneste, der kunde holde ham oppe. Paa en meget smuk Maade, og med den Ærlighed, der laa i hans Natur, udtalte han sin forandrede Tro, hvis Tilbliven jeg Skridt for Skridt havde kunnet følge gennem vore Samtaler. Han mente selv, at det var ved en Villiesakt i et bestemt Øjeblik, at Forandringen var sket. Men saadanne „Mutationer“ have paa det aandelige, ligesom paa det materielle Omraade, sikkert altid deres Forhistorie, og jeg havde i de store Træk kunnet følge denne. Fra Udødelighedstroen, der udsprang af Trangen til at føle sig den elskede Datter nær, som en første Begyndelse, var hans Sind mere og mere blevet bøjet over mod det, der ligger ud over Erfaringen, og da Trangen til bestemt udformede Forestillinger om dette Hinsidige gjorde sig gældende, laa Barnetroens Indhold nærmest.

Der var noget Rørende i den Inderlighed, med hvilken han talte om sit nye Stade, og jeg følte den største Ærbødighed for, hvad der bevægede sig i ham. Des mere ondt gjorde det mig, at han undertiden nærrede Mistro til mig. Vi traf næsten dagligt sammen paa Universitetet i Efter-

aaret 1883. Men en Dag kom han ikke. Næste Dag sagde jeg til ham: „De var syg igaar?“ Han svarede: „Ja, jeg var syg.“ Jeg tænkte ikke videre over det; men lidt efter at jeg var kommen hjem efter Forelæsningen ringede det, og Heegaard kom stærkt bevæget ind i Stuen til mig og sagde: „Jeg kommer for at sige Dem, at jeg har løjet for Dem. Jeg var ikke syg igaar, men jeg var til Alters, og jeg frygtede, De vilde spotte mig derfor.“ Dertil svarede jeg, at det gjorde mig ondt, at han kunde nære en saadan Tro om mig, især da han maatte bevidne, at jeg ikke havde givet ham nogen Anledning dertil. Det endte med, at vi græd begge to, og vi skiltes ad som gode Venner. — I Løbet af Efteraaret bleve Slagtilfældene hyppigere og hyppigere. Jeg maatte efter Forelæsningen følge ham til Omnibussen og nærrede ofte Frygt for, hvorledes han kom hjem. Noget ind i det nye Aar sov han hen.

Der blev fra ortodox Side gjort et stort Nummer ud af Heegaards Omvendelse. Hans Venner, der havde kendt ham i hans gode Arbejdsaar og set hans bedste og mandigste Egenskaber udfolde sig i dem, kunde ikke være i Tvivl om, hvor de skulde søge den egentlige Sofus Heegaard. Ham saa de i den, der i sin fulde Kraft lod sin Tanke arbejde paa Problemerne, selv om Mulighedernes Verden allerede da optog hans Sind, naar det søgte Ro, — i den, der med Ironi saa paa al Slags Dogmatisme, hvorfra den saa stammede. Nu var han aandeligt og legemligt svækket. Han havde brugt altfor meget af sin Kraft til Slid for Udkommet, og saa kom den store Sorg til. Hans kraftige Livsudfoldelses Tid blev saa kort. Men en redelig Mand var han, hvor han saa stod. —

Det er naturligvis saa, at hvad vi tænke og tro i vor stærke Tid, skal staa sin Prøve i de svage Tider, og netop i dem. Men hvor mange sættes paa en saadan Prøve som Heegaard? Og det gælder for enhver Tro, at den kan svigte, hvor det gælder. Jeg har paa min Vej set flere Tilfælde, hvor Mennesker, der i de gode Tider var kirke-

ligt troende, netop, naar Sorg og Ulykke kom over dem, gjorde den Erfaring, at den Tro, de hidtil havde holdt sig til, ikke hjalp dem. Det er overordentligt dybtliggende Forhold, vanskelige at udrede, vi her staa overfor. Og saa stor Vægt, man end vil lægge paa Svaghedens Tider som afgørende, saa kan det dog aldrig blive dem, man skal lægge til Grund. En Bygning kan være fast sammenføjet og have et dybt Grundlag, selv om den ikke kan staa for et Jordskælv. Maalestokken for et Livs Værdi maa vi hente fra de Tider, hvor det udfolder sig frit og frodigt. Det frie Menneske, siger Spinoza, grubler ikke over Døden, men over Livet.

En anden Ven gjorde omtrent paa denne Tid et betydningsfuldt Skridt, der vel ikke havde den principielle Karakter som Heegaards Omvendelse, men dog kom overraskende. Hans Skovgaard, min Ven fra Skoleaarene, havde studeret Teologi ligesom jeg, og i vore første Studenteraar var jeg vist nok mere teologisk end han. Efter sin teologiske Examen gav han sig til at studere Historie og Fransk og blev, efterat have været Lærer i København (ved „Lyceum“, hvor jeg ogsaa underviste), Adjunkt i Nykøbing paa Falster. Han var iøvrigt ligesom jeg kommen ind paa græske Studier og beskæftigede sig indgaaende med Plutark's filosofiske Skrifter og med Stoicismen. I Nykøbing, hvor han var meget optagen af Skolen og af sine Pensionærer, stod han op Kl. 4^{1/2} om Morgenen for at læse Plutark og Marcus Aurelius. En af hans Medlærere sagde om ham, at han stadigt levede som Student, og det var rigtigt. Det har ogsaa holdt sig i hans ældre Dage. Hans religiøse Anskuelser havde neppe forandret sig. Men hans Nærmeste havde Indtrykket af, at han gik helt op i sin Skolegerning og sine Studier. Da skrev han til mig d. 2. Januar 1884: „I Efteraaret har jeg tilbragt en stor Del af Tiden med paa mit Kammer eller paa enlige Spad-

sereture at drøfte Præst eller Ikke-Præst, indtil jeg en skønne Dag til en vis Forbauselse for Samtiden — ikke mindst for min Kone — erklærede, at jeg vilde være Præst.“

Efterat han, samme Aar, var bleven ordineret, har jeg skrevet et Brev til ham, hvis Indhold jeg ikke mindes, men hvis Karakter og Retning fremgaar af hans Svarbrev (3. Novbr. 1884), som jeg anfører et længere Stykke af, fordi det er betegnende for vort forudgaaende og for vort nu følgende Forhold: „Tak for Dit venlige Brev. Jeg havde jo nok ventet Brev fra Dig, ogsaa et virkeligt Brev fra en Ven, og det har jeg ogsaa faaet. Jeg har altsaa Intet at beklage mig over, skulde man tro — og dog kan jeg ikke negte, at der var noget, der ligesom gjorde ondt inden i mig, da jeg læste det. Var jeg saadan rigtig „Præst“, — ja muligvis burde jeg ikke sige „Præst“ med Citations-tegn, men kort og godt kristen Præst (muligvis, siger jeg, ti jeg ved det egentligt ikke) — altsaa, var jeg det, saa burde jeg vel sige, at det gjorde mig ondt for Din Skyld. Men det ville ikke være Sandhed, ikke fuld Sandhed idetmindste. Endnu mindre gør det mig ondt for min egen Skyld, — men for begges, eller for en bristende Harmonis Skyld. Dine Ord lyde til mig, som om de kom fra et fjernt, fjernt Sted og kun svagt klingende og halvt brystne kunde naa frem til mig; — der er noget saa vemodigt i et Farvels Ekko langt borte . . . . Det er en Stemning, der toner i mig, ikke blot, naar jeg ser tilbage paa Din og min Vej, hvorledes de langsomt og sikkert have fjernet sig fra hinanden, saa vi nu maa løfte Røsten for at faa Ørenlyd, men ogsaa naar jeg maaler mine egne vildsomme Stier efter den Kongevej, hvorpaa jeg skulde gaa.“ — I de følgende Aar kommer han ofte tilbage til det samme Emne. Saaledes i et Brev, der er skrevet paa min Fødselsdag 1891: „Vi have jo talt meget sammen, og tænkt eller drømt sammen, og det bliver tilsammen: vi have levet meget sammen. Og saa er det saa underligt, at vi ikke saadan kan leve sammen og

tænke og tale sammen som før. Jeg kan undertiden ikke faa det i mit Hoved: Du er jo dog alligevel den gamle Harald Høffding, og Du har de samme Øjne, naar Du gaar hen til Grænselinien og ser ud over det Uendelige, som *er* der, hvad Slags Rimfrost der saa dækker det ... Og naar Du gaar ned i Dig selv for at finde Oprindelsen til Dig selv .... saa synes jeg, at Du maa se det Samme, som jeg ser ..... Til andre Tider hvisker det indeni mig: „Hvor vi dog ere komne langt bort fra hinanden...“ — I Januar 1894 skriver han: „Underligt nok: skønt jeg, især om Aftenen, naar jeg sidder ene paa mit Værelse efter sædvanlig Sengetid, ikke saa sjelden har smaa Samtaler med Dig (har Du nogensinde mærket det?), som føres uden Røst og neppe vilde kunne gengives i distinkte Ord (saa ufødte er de — ufuldbaarne Stemninger) — saa har jeg aldrig i dem overrasket mig selv i Forsøg paa at omvende Dig — skønt jeg ganske vist ganske ædrueligt mener, at Du burde gøre det. Jeg tænker vel, at vi begge (for mig) i saadanne Aftentimer endnu ere 20 Aar gamle, og noget i os er det da ogsaa stadigt væk.“

Jeg har besøgt Skovgaard i hans forskellige Præstegaarde, — i Ørum ved Vejle, i Lynge ved Sorø, i Kettinge paa Lolland. Venskabet og Fortroligheden har holdt sig. Vi have vel haft et enkelt Sammenstød i Anledningen af Modsætningen mellem Præst og Filosof; men det gjorde intet Skaar. Der var og blev desuden hos min gamle Ven noget af en Student. Jeg anfører et Stykke af et Brev fra Marts 1909, der viser, hvorledes Præsten og Studenten i ham kunde virke sammen: „Jeg lever da endnu som Præst i Kettinge-Bregninge. Om Bedrifter i denne min Egenskab er det mig af gode Grunde ganske umuligt at tale. De Følelser, der dukke op hos mig under Arbejdet — hvad enten jeg sidder hjemme ved Bordet her og søger at faa fat paa noget, som Folk kan have godt af at høre, eller jeg er ude paa mine Sognevandring — kan være af ret forskellig Beskaffenhed. Snart synes jeg, at det er sejt at

være Præst, seigere end det meste andet, snart at ingen anden Gerning kan være smukkere, saa ægte menneskelig — i begge Tilfælde et Unicum, hvad den ganske vist ogsaa er. — Saa har jeg sat mig i Hovedet, at det ikke er uden Fare for Præsten og Mennesket at blive gammel. Og for saa vidt muligt at undgaa den Fare læser jeg en eller anden anstrengende Bog — en, der ligger saa højt oppe, at jeg maa staa paa Taaspidsen for at naa den — det er gavnligt, selv med Fare for ikke at forstaa den. I den Henseende opfylder Boutroux: „Sur la contingence des lois de la nature“ alle rimelige Fordringer.“ Af andre Bøger læser han Amiel's „Journal intime“ og James' „Religiøse Erfaringer.“ Ved de Brevfragmenter, jeg her har anført, vil man maaske faa en lille Forestilling om min Vens Evner som Brevskriver. Men Hovedsagen for mig har været at vise den smukke Maade, hvorpaa han opfattede vort Forhold, alt imedens han levede sig dybere ind i sit kirkelige Stade. —

Der var en anden Præstegaard, jeg besøgte i 80'erne og 90'erne foruden Skovgaards. Gennem min Fætter Karl Gjellerup var jeg kommen i Bekendtskab med hans Plejeforældre, Digteren og Præsten Johannes Fibiger og hans Hustru Amalie, født Waage, — et Bekendtskab, der snart gik over til varmt Venskab, jeg er vis paa, fra begge Sider. Jeg tilbragte fra 1880 af hvert Aar nogle Dage hos dem. I Begyndelsen var det i Sommertiden, og jeg mindes nogle herlige Sommerdage, der tilbragtes i Haven eller i Omegnen af deres hyggelige Præstegaard. Fibiger var, da jeg lærte ham at kende, Præst i Valensved ved Næstved, senere i Ønslev paa Falster. Jeg har af hans Brodersøn faaet et Billede, Fibiger selv har malet af Haven i Ønslev, og det vækker gode og smukke Minder hos mig. Senere var det fordetmeste i Januar Maaned, jeg tog ned til dem. Netop i Vinterens Hjerte trængte jeg til de to Mennesker, hvis Aand var ligesaa dyb, som deres Hjerte var varmt. De stille Dage hos dem hjalp mig over mangan nedstemt Tid.

Johannes Fibiger var, som sagt, baade Digter og Præst, og han tilstod selv, at han ikke var helt klar over, hvor det ene endte, og hvor det andet begyndte. Inderligt religiøs var han i hvert Tilfælde, skønt han ikke havde store Tanker om Teologien. Vi havde undertiden lange Samtaler om Forholdet mellem det Billedlige og det Bogstavelige i Menneskers Tro. En Vinteraften erindrer jeg især, da vor Samtale forløb saa livligt, og tillige saa tankemæssigt, at jeg senere sagde til Fru Amalie, der havde været vor interesserede og forstaaende Tilhørerinde, at hun burde have stenograferet den; det kunde være bleven en filosofisk Dialog. Det var vist i Løbet af denne Samtale, at jeg, da Fibiger havde udviklet sin Tros Indhold, sagde: „For mig er det kun Poesi!“ — hvorpaa han svarede: „Siger De *kun* Poesi?“ Siden den Tid har jeg undgaaet at sige „kun“ i den Sammenhæng, naar det var, hvad jeg kalder Livs-poesi, Talen var om. Ved Livs-poesi forstaa jeg en Poesi, der er det symbolske Udtryk for dybt indgribende Oplevelser og Livserfaringer, hvad Kunstpoesien ikke altid er. — Ofte nærmede vi os tilsyneladende i vore Afgørelser, for saa pludseligt at se Modsætningen træde bestemt frem. Fibiger holdt af at tilspidse sine Udtalelser, og han kunde da nok lidt for længe holde fast ved den kunstige Spids. Men hans rige Fantasi og Stemningsliv og hans indgaaende Studium af Religionshistorien gav, naar han var vel oplagt, Underholdningen med ham stor Interesse. I sine senere Aar kunde han undertiden sige med Vemod, at Præstegerningen egentligt ikke havde ligget for ham, og at han ikke vilde vælge den, hvis han nu skulde vælge. Hans Prædikener holdtes ikke for mange Tilhørere. Derimod vare hans Bibellæsninger meget besøgte; her kunde han give sig mere frit hen, og hans aandfulde Selvtænkning og store Kundskabsfylde kunde han der faa mere Brug for. Ogsaa Besøg hos Syge og Fattige laa godt for ham.

Af hans digteriske Virksomhed er især at nævne nogle gammeltestamentlige Digte og den Samling, han kaldte

„Den evige Strid“ og udgav under Navn af Diodorus. Men hans bedste Bog er hans Selvbiografi, der udkom efter hans Død, og som giver et overordentligt interessant Bidrag til Forstaaelse af Fyrrernes aandelige Liv. Den største Interesse har Bogen dog ved at skildre to elskelige og aandfulde Meneskers Liv.

Naar hans Hustru ovenfor er omtalt som Tilhørerinde ved vore Samtaler, saa var det ingenlunde, fordi hun ikke skulde kunne give egne, selvstændige Bidrag til en alvorlig Drøftelse. Hun var en fint dannet Dame, der stræbte efter Selvsyn og fri Orientering i de store Spørgsmaal. Da hendes Plejesøn Karl Gjellerup, som hun elskede højt, begyndte at fjerne sig fra den kirkelige Tro, lod hun sig det være magtpaaliggende at undersøge, hvad Grundene kunde være til en saadan Forandring. Hun studerede den kritiske Teologis Hovedværker; ofte saa jeg lærde Værker af denne Art ligge paa hendes Bord. Hendes store Beskedenhed og hendes store Beundring for sin Mand gjorde, at hun i Regelen holdt sig tilbage i Fleres Nærværelse. Men i Enesamtaler med hende fik jeg Indtrykket af et meget betydeligt Menneske. Der var en Straaleglans over hendes Udtalelser, fordi de kom fra et bevæget Sind og vare Frugt af alvorlig Søgen. Maaske var hun nok saa begavet som hendes Mand. Det var mig i Grunden lettere at tale med hende end med ham, og jeg var og er meget stolt over den Aabenhed, hvormed hun ytrede sig overfor mig. Jeg kan ikke lade være her at indføje et Stykke af et Brev fra hende, skønt det indeholder saare venlige Ord om mig. Jeg tror, det giver et rigtigt Indtryk af Forholdet mellem os. Det er skrevet den 7. Maj 1894.

„Det var smukt og venligt af Dem at sende mig Brev til min Fødselsdag, og et saa hjerteligt og indholdsrigt! Det glædede mig meget, og jeg takker Dem derfor. At vi have kunnet være saameget for Dem, endogsaa jeg, maatte baade glæde og overraske mig; om man end kan haabe Sligt, er det dog noget, man ikke rigtigt véd, før man

hører det af den Paagældende. Vi have jo ogsaa begge anset Dem for en rigtigt god Ven, som vi kunde tale frit og fortroligt med og haabe paa Forstaaelse hos, til Trods for megen Forskel i Udvikling og Meninger. Ja, det har tit undret mig selv, at jeg ikke skyede, som De bemærker, at tale til Dem om religiøse Spørgsmaal, som laa mig paa Hjertet, og som jeg vidste, De saa anderledes paa end jeg. Jeg, som ellers har vanskeligt ved at tale om Sligt og frygtede enhver ublid eller spottende Berøring af dette mit indre Liv, har aldrig havt nogen saadan Fornemmelse overfor Dem, tvertimod interesserede det mig at tale til Dem derom. En enkelt Gang har jeg troet at støde Dem derved, men at det ikke har været Tilfældet, ser jeg nu, og det glæder mig. Naar man har Tillid til hinanden, saa gaar det.“ —

Efterat Fibiger paa Grund af Svaghed havde taget sin Afsked, flyttede han og hans Hustru til København. Han overlevede dog kun i kort Tid Flytningen. Fru Amalie levede endnu en halv Snes Aar efter hans Død, og det var mig stedse en Vederkvægelse at besøge den gamle Dame. Hun paa sin Side paaskønnede mine Besøg paa den mest rørende Maade. Jeg kaldte hende engang i et Brev min moderlige Veninde, og hun optog gerne dette Navn. Det var hos hende altid let at komme ind paa Emner af Interesse. Men just som jeg glædede mig til at komme til at bo nærmere ved hende (hun boede paa Kochs Vej, og jeg skulde flytte ud paa Carl Bernhard's Vej), fik jeg Budskab om hendes Død. I flere Aar havde hun lidt af et Hjerteonde; Kræfterne toge af, og Livet var blevet hende en Byrde. Da kom et Slagtilfælde, efter hvilket hun sov hen. — Men ofte ser jeg endnu, naar jeg kommer ad Kochs Vej, op til de Vinduer, hvor jeg saa mange Gange havde set min moderlige Veninde ved sit Arbejde, og hvorfra jeg undertiden fik hendes venlige Hilsen allerede nede paa Vejen.

De to Mennesker stode for mig som fine og ædle Repræsentanter for den Generation, der gik forud for min. Gen-

nem dem forstod jeg meget i den Tid, de havde tilhørt. Men de repræsenterede for mig først og fremmest sig selv. —

I Sommeren 1884 besøgte jeg baade Skovgaard, som endnu boede i Nykøbing, og Fibigers i Ønslev. Julius Petersen tog med til Nykøbing for at besøge en Kollega der, og en Dag toge vi tre Skolekammerater ud til Pumlénakke ved Falsters Østkyst. Dagen efter tog jeg ud til Ønslev, og efter nogle gode Sommerdage der gik jeg i Nykøbing ombord paa Damperen til Rostock. Jeg havde nemlig bestemt mig til en lille Udenlandsrejse — for at lære tyske Filosofer og schweizisk Bjergnatur at kende. I Berlin opholdt jeg mig nogle Uger, besøgte Musæerne, hvor især Rembrandt og min særlige Yndling Ruysdael optog mig, og hospiterede paa Universitetet. Den navnkundigste Mand, jeg gjorde Bekendtskab med, var den gamle Eduard Zeller, Forfatter til Kæmpeværket „Die Philosophie der Griechen“, en zirlig Lærd, hvis udprægede schwabiske Dialekt indgik en tiltalende Forening med hans trohjertige og venlige Ord. Jeg lærte fremdeles Friedrich Paulsen at kende og lagde derved Grunden til et Venskabsforhold, der har været af megen Betydning for mig. Paulsen var en Frieser fra Sydslesvig og har i sine Ungdomserindringer givet en smuk og interessant Skildring af Livet i de ensomme Egne i Sydvestslesvig. Han var en bred, jevn og solid Forsker og Lærer. Bekendtskabet fortsattes ved mine senere Besøg i Berlin, og han har ogsaa besøgt mig i København. Han kunde fra sin Barndom af læse Dansk, og det skyldtes hans Opfordring og Anbefaling, at min Psykologi udkom paa Tysk, hvor den saa har draget mine øvrige Bøger efter sig. En tredie Filosof, jeg lærte at kende i Berlin, var Moralfilosofen Georg v. Gizycki, en ivrig Tilhænger af Bentham og Mill. Gizycki var noget tør i Tanke og Tale, men en begejstret Tilhænger af Utilitarianismen i dens specifikt engelske Form. Hans Tanker gik mere og

mere i socialistisk Retning, og han var en stor Optimist, skønt han var Krøbling. En Nervesvækkelse havde gjort ham lam paa Benene, saa han maatte køres i Rullestol op paa Universitetet og ind i Auditoriet, hvor der var lagt et Skraaplan op til Katedret. Han fortalte mig, at en Aften var hans Tjener ude, og han (der dengang var ugift) alene hjemme. Han fik Lyst til en Bog, der stod i den anden Ende af Værelset og slæbte sig derhen langs Bordet, men var saa uheldig at falde. Rejse sig kunde han ikke, men han laa saa paa Gulvet og læste, til Tjeneren langt om længe kom hjem. Som Dreng havde han kunnet gaa, men løbe havde han aldrig kunnet. Om Eftermiddagen sad han gerne ved et Krus Øl i den zoologiske Have, og der kunde man faa sig en god Samtale med ham. Og undertiden kom en og anden Berlinerkollega til, saaledes en Dag den ved sine socialhistoriske Arbejder berømte Gustav Schmoller. — Foruden disse Mænds Forelæsninger hørte jeg Adolph Wagner over Nationaløkonomi og Scherer over Goethe's Digte.

Fra Berlin gik Rejsen til Dresden, hvor det naturligvis var Museerne, der lagde Beslag paa mig. Som en Aabenbaring virkede den sixtinske Madonna. Det lille Rum, hvor Billedet hang, havde Præget af et Kapel, og de Besøgende følte sig ogsaa betagne af Andagt, hvad enten de vare troende Katoliker eller ikke, Billedet staar i en Glans for mig, der er bleven om ikke mere straalende, saa mere inderlig og stemningsfuld ved mine senere Besøg. Det er Moderkærlighedens, Inderlighedens og Begejstringens Apoteose. Madonnadyrkelsen er den Kultus, jeg bedst forstaar, især efterat sociologiske Studier have vist mig Moderen med Barnet som et psykologisk Midtpunkt ikke blot for Familiens, men for alle sympatiske Følelsers Udvikling, Altruismens Arnested i Slægtens Historie. I senere Aar har Yrjö Hirn's smukke Skrift om Madonnakultus'en uddybet Forstaaelsen af denne paa én Gang mest ophøjede og mest inderlige religiøse Skikkelse.

En Andagt af anden Art holdt jeg i Weimar, hvor jeg levede mig ind i Goethe's daglige Færd. Det lille Havehus udenfor Byen, ved Ilmfloden, mindede mig om den unge Goethe's Naturbegejstring, da han opslog sin Bo derude en Foraarsaften og redte sit Leje ude i fri Luft, hvor han vækkedes af Fuglesangen. Goethemuseet inde i Byen fremdrog Mindet om den gamle Goethe, hvis Hjerte dog endnu kunde slaa som en Ungersvends, skjønt Resignationen maatte dæmpe dets Slag. Jeg saa ham sidde i sin Lænestol i det tarveligt udstyrede Arbejdsværelse, medens Eckermann henne ved Bordet var fordybet i den herlige Marienbaderelegie, det skønneste og dybeste af Goethes Digte paa hans gamle Dage.

Eisenach med Wartburg førte igen Tanken til andre Egne. Fra det høje Slot har Luthers Øje set hen over Skove og Bjergtoppe. I Thüringerwald foretog jeg herlige Vandringer.

En lille komisk Historie fra table d'hôte i Eisenach maa jeg fortælle. Jeg kom til at sidde ved Siden af en Herre og Dame, som talte Dansk, og da de kom ind paa private Forhold, gjorde jeg dem opmærksomme paa, at jeg forstod dem. Det viste sig at være en Landsbypræst fra Sjælland og hans Hustru. Pastoren kom fra Carlsbad, hvor han havde været i Kur, og beklagede sig højligt over den høje Kurskat, han var sat i. Denne Skat ansattes efter Vedkommendes Stilling, og for at give et Indtryk af noget meget Tarveligt og lavt Staaende havde han skrevet sig paa Listen som „Landpfarrer“; det skulde efter hans Mening betyde en simpel Landsbypræst — men det blev fortolket som en Slags Biskop, en Præst over en hel Provins' Gejstlige, og hans Forsøg paa at gøre sig saa lille som muligt fik saaledes et uheldigt Udfald. Paa Hotellet maa han have gjort lignende Forsøg, ti Verten hviskede til mig, da vi talte om dem: „die Pfarrer können bisweilen sehr praktisch sein!“

Fra Eisenach gik Rejsen til Heidelberg, hvor jeg aflagde

Besøg hos den bekendte Filosofihistoriker Kuno Fischer og tilbragte en Aften hos ham. Han var en statelig Mand, følte sig som Geheimerath-Excellenz og udtalte sig med suveræn Foragt om andre Forfattere. Hans Bøger havde været mig til megen Nytte under mine første Forsøg paa at orientere mig i den nyere Filosofis Historie; senere saa jeg, hvor ukritiske de vare, idet de gik let hen over de vanskelige Punkter. En aandfuld Mand var han, og hans Forelæsninger var meget besøgte. Fra København af vidste jeg, at han om Efteraaret skulde have Bryllup med en dansk Dame, Fru Stilling, en meget smuk Dame med straalende Øjne og kridhvidt Haar. Jeg havde været Gæst i hendes Hus og havde lært at skatte hendes godhjertede og livlige Væsen. I Samtalens Løb spurgte Fischer mig, tilsyneladende ganske tilfældigt: „Kennen Sie eine Frau Stilling in Kopenhagen?“ Det var lidt underfundigt; men selv om jeg ikke havde været forberedt, vilde jeg dog ikke have andet end Godt at sige om hende. Senere saa jeg undertiden Fischer og hans Hustru i København, hvor han ogsaa aflagde mig Besøg.

I Freiburg i Baden opholdt jeg mig et Par Dage og besøgte her Aloys Riehl, der allerede dengang var bekendt ved sit Arbejde over „Den filosofiske Kriticisme“. Riehl var en energisk Mand, skarp i Tale og Tanke. En meget livlig Aften havde jeg hos ham sammen med en engelsk Gæst. Fra Kiel, hvor han senere boede, har han besøgt mig i København. Paa sine ældre Dage er han Professor i Berlin, og jeg har staaet i Berøring med ham dèr.

Min Rejseplan var for Schweiz's Vedkommende lagt efter Aftale med en yngre, meget rejsende Ven, Zoologen Nielsen, Adjunkt i Aalborg. Jeg havde truffet ham hos Brøchner, der satte megen Pris paa ham, og det samme lærte jeg at gøre. Han havde afgjort videnskabelige Anlæg, men var fortvivlet over sin Isolation i Aalborg. En udmærket Lærer var han, men det tilfredsstillende ham ikke helt. Han følte sig kun lykkelig paa sine Rejser, som han

sparede sammen til hele Aaret. Nu traf vi sammen i Schafhausen og begyndte derfra vor Schweizertur. Zürich var vor første Station. Jeg opsøgte her Filosofen Richard Avenarius, Grundlægger af Tidsskriftet „Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie“, som jeg Aaret forud havde skrevet i. Han var en skarpsindig Tænkter, hvis Hovedværk, der udkom en 8—9 Aar efter under Navn af „Kritik der reinen Erfahrung“, trods den abstrakte Form har et overordentligt interessant Indhold; jeg har i min Bog „Moderne Filosofi“ gjort Rede for hans Teori og betegnet den som Problemernes Naturhistorie. Det strenge Arbejde nedbrød hans Helbred senere hen; han søgte Lindring bl. a. paa Skodsborg, hvor jeg i Sommeren 1894 flere Gange var sammen med ham og filosoferede med ham mellem Dyrehavens Træer. To Aar efter døde han. Men i 1884 var han endnu rask og rørig, og med ham og hans Hustru tilbragte jeg en god Aften i deres hyggelige Hjem.

Det var paa Vejen fra Schafhausen til Zürich, at jeg første Gang fik Øje paa Snebjerge (Glarusalperne) og i Begyndelsen tog dem for hvide Skymasser. Jeg har benyttet denne Erfaring i Fortalen til min Etik. Vore Fodture begyndte vi i Graubünden, fra den lille Poststation Thusis. Vi vandrede over Albulapasset for at komme til Engadin. Oppe paa Pashøjden sneede vi inde, til stor Glæde for to tyske Herrer, der opholdt sig deroppe for at samle Sommerfugle, men som nu vare begyndte at blive kede af hinanden. I hvert Tilfælde var den Ene, en høj og svær Mand, bleven ked af den Anden, en lille, tynd Fyr, der unegteligt heller ikke syntes at have meget at sige. Den store udtalte sin Glæde over, at vi maatte blive der, — ti, sagde han, „zwischen mir und diesem Herrn ist der Faden schon ausgesponnen“. Den lille saa lidt flau ud derved. Den store paa-tog sig strax at arrangere Maaltidet og var idethele en Mellemting mellem Hushovmester og maitre de plaisir for os.

Fra Albulapasset vandrede vi næste Dag gennem Sama-

den til Ponte Resina, hvor vi sloge os til Ro nogle Dage og gjorde Udflugter i Engadin med de herlige Belysninger og de liflige Farver paa Søer og Marker. Og saa den Luft, man indaandede her; det var en Fornøjelse allerede at trække Vejret. Da jeg senere læste Nietzsche, som heroppe har faaet nogle af sine bedste Tanker, forstod jeg godt, at han vurderede det saa højt at leve heroppe. Vi saa Alpetoppene gløde af Aftenskæret. Der var koldt i Ponte Resina; men om Formiddagen lokkede Solen Murmeldyrene ud af deres Huler paa Bjergskraaningerne; de sade foran Hulerne og slikkede Solskin, medens en fin Piben udtrykte deres Tilfredshed. Det smaa og det store lokkede her Opmærksomheden til sig. Vi besteg Piz-Languard, 9000 Fod højt. Opgangen var besværlig, men ikke farlig, dog blev jeg svimmel, især naar Alpekragerne suste forbi mig og pludseligt satte Fart nedefter. Vor Fører gav mig en moralsk Støtte ved at tage sin Buxerem af og lade mig holde i den ene Ende, medens han selv holdt i den anden. Men Møjen lønnede sig da ogsaa. Da vi kom op, saa vi mange Mile bort, Snetop efter Snetop straalende i det stærke Solskin. Det var et Syn, jeg aldrig har glemt.

Paa en Returvogn kørte vi tilbage til Chur, tog derfra til Göschenen og begyndte her en ny Fodtur over Andernach op over Sheideck, forbi Jungfrau og Mönch. Det var 5 Dages Marsch, der endte i Lauterbrunnen, hvorfra vi kørte til Interlaken for at holde Rast der, inden Hjemrejsen begyndte. Vi vare meget mødige efter de 5 Dages Vandring, men det havde været herlige Dage; Bjerglandskabet viste sig for os i sin hele Pragt under det straalende Solskin, der lod alle Former træde frem i deres hele Egenommelighed.

Vi rejste hjem gennem Tyskland og op gennem Jylland. Nielsen skulde til Aalborg (som han slet ikke glædede sig til at gense), og jeg skulde hente mine to Drengene i Vendsyssel, hvor de havde tilbragt Sommerferien hos deres Slægtninge. —

I Aarene 1884—85 voxede den politiske Spænding. København, der saalænge havde været udelt nationalliberalt og højre, var nu delt, hvad Dannelsen af liberale Vælgerforeninger tydede paa. Paa Grundlovsdagen marcherede nu ogsaa Oppositionen en masse i Optog ud til deres Festplads. Massen var dog ikke stor, i hvert Tilfælde af dem, der vilde prostituere sig ved at være med i Optoget. Ved Festen i 1884 samledes vi bag Tivoli og vare da dristige nok til at marchere ud ad Vesterbro, en lille, men maaske udvalgt Skare. Men Folk lo af os fra Vinduerne, og vor Musik havde den Dumhed eller den Malice at spille „Da jeg i Vuggen laa — og var saa stor som saa“ — Festen forløb ellers udmærket. Der var gode Talere, Hostrup, Hørup, Bojsen o. fl. Der var en stor Forsamling, ti saare mange Meningsfæller havde foretrukket at møde derude istedetfor at være med i Processionen. Paa Tribunen, hvor jeg havde Plads som Dirigent og som Formand for Frederiksberg liberale Vælgerforening, talte jeg med en Journalist, en gammel Skolekammerat, om, hvormange Mennesker der var. Jeg mente 10,000, han 8,000. Næste Dag saa jeg, at hans Blad, et Højreblad, angav 4,000. Men han kom saa ud til mig og forklarede, at han havde skrevet 8,000, men at Redaktionen uden videre havde rettet det. — Det er neppe eneste Gang, at sligt er sket — paa begge Sider.

Uagtet Oppositionen sejrede ved Valget i Sommeren 1884, fortsatte Ministeriet Estrup dog sin Politik og regerede fra 1885 af uden Bevilling. Spændingen voxede, og der var stor Uro i Sindene. Det var en Følelse af Harme og Ydmygelse, der gjorde sig gældende hos dem, der hørte til Oppositionen. Det danske Folk havde ikke fortjent en saadan Behandling.

Engang i Løbet af Sommeren blev der holdt et politisk Møde i Holstebro, hvor Chr. Berg skulde være Hovedtaler. Politimesteren havde ved denne Lejlighed taget Plads paa Tribunen; men Berg vægrede sig ved at tale, saa længe han var der, og to Mænd (Noos og Nielsen) af Vælger-

foreningens Bestyrelse førte da lempeligt Politimesteren ned af Tribunen trods hans Protest. Denne Sag blev der af Regeringen gjort et stort Nummer af. Regeringen sendte en særlig Kommission over for at dømme dem, der mentes at have forbrudt sig. Noos og Nielsen bleve arresterede og behandlede som Forbrydere. De bleve grovt tiltalte af Forhørsdommeren, og selv deres Hustruer behandlede ufor-skammet, naar de søgte at opnaa Mildnelse i deres Mænds Fængselskaar. Dette vakte almindelig Harme. Ophidselsen var overhovedet stor hele Landet over, især naturligvis paa selve Egnen. Der skal, efter hvad en Mand fra Egnen kort efter fortalte mig, endog have været Tale om med Magt at tage de to Mænd ud af Fængslet og at afvæbne Soldaterne i de jyske Garnisoner, hvad der ikke mentes at være vanskeligt, naar Mænd fra Soldaternes egne Hjemegne traadte op. Det var de lokale Folketingsmænd, der hindrede Udførelsen af denne Plan. Dommen lød paa 6 Maaneders Fængsel paa almindelig Fangekost for Berg og de to Mænd fra Holstebro. Efter Dommen bleve Noos og Nielsen satte paa fri Fod, da de, ligesom Berg, appellerede til Højesteret.

Kort Tid efter blev alle tre indbudte til en Sammenkomst i Studentersamfundet. Der var ingen særlig Anledning for mig til at komme den Aften; men jeg erindrer, at jeg om Middagen sagde til min Broder, at jeg vilde gaa derop for at trykke nogle brave Mænds Hænder. Jeg havde opfattet Sammenkomsten som privat, men ved en Skæbnens Ironi blev det den første Aften, hvor Alt blev refereret. Min Kollega Erslev og jeg vare tilstede og toge begge Ordet. Det var de to Mænds Behandling under Varetægtsarresten, der havde vakt vor Sympati for dem.

Næste Morgen rasede Højrebladene og forlangte et Exempel statueret paa Erslev og mig for vor „Forbrydervenlighed“. Der gik nogle Uger, og jeg var belavet paa at blive afsat. Spændingen steg, da der blev skudt paa Estrup, skønt kun en Frakkeknep ramtes. Den Aften, dette var sket, kom to af mine Kolleger, der ligesom jeg boede paa Frederiks-

berg, til mig og sagde, at jeg om Natten maatte være belavet paa Husundersøgelse som Formand for den liberale Vælgerforening, og at jeg derfor burde skaffe alle farlige Papirer af Vejen. Der fandtes ikke saadanne Papirer, og der kom da heller ingen Gæster om Natten. Jeg deltog en af de følgende Dage i et stort Kasinomøde, som forud var bestemt, og sad, med Medlemmer af de liberale Vælgerforeninger, paa Scenen, medens Hørup i en glimrende Tale overrakte den københavnske Vælgerforening en ny Fane. Forud for Mødet havde der været en Fællesspisning i Hotel Kongen af Danmark, og da jeg begav mig derhen, bemærkede jeg to bekendte Højrepolitikere, der hver fra sit Gadehjørne mærkede sig, hvem der kom til Mødet. I den følgende Uge var der et Møde af Frederiksberg Vælgerforening paa „Sommerlyst“, hvor jeg skulde tale. Lige før Mødet begyndte, kom en Stenograf fra Rigsdagen og fortalte, at efter hvad han havde hørt, stod det nu paa Afsked for Erslev og mig. Det, at Afgørelsen saaledes syntes at være truffen, bragte fuldstændig Ro i mit Sind, og jeg holdt mit Foredrag med fuld Fatning og med nok saa megen Kraft, som jeg ellers formaar at sætte ind. Det handlede om, hvor magtesløse Magthaverne tilsidst vilde vise sig at staa overfor, hvad der har udviklet sig i Kraft af et Folks Natur og er blevet dets Villie.

Jeg belavede mig nu paa, hvorledes jeg skulde indrette mig, hvis jeg fik min Afsked. En Hovedsag for mig var, hvorledes jeg nu skulde vinde Tid til at fuldende min „Etik“, som jeg længe havde arbejdet paa. Jeg tænkte paa at genoptage Skolevirksomheden i en eller anden Form. Men saa kom Afgørelsen i noget anden Form end den ventede, nemlig i Form af en streng Irettesættelse, fordi vi havde været med at fejre „dømte Lovovertrædere“ og dermed gjort os skyldige i en „grov Taktløshed“ overfor den Agtelse, der skyldtes Domstolene, og det betydedes os, at en gentagen Optræden af lignende Art ikke vilde blive taalt.

Det var haardt nok at modtage en saadan Røffel. Den var bleven os tilsendt i Afskrift gennem Konsistorium; men da der nogen Tid efter blev holdt et Lærermøde, ansaa den daværende Rektor (J. L. Ussing) det for passende at oplæse den der. Tilfældigvis vare hverken Erslev eller jeg tilstede. Højrebladene havde iøvrigt ligestrax bragt Texten. — Det havde naturligvis været fristende at negte at tage imod Rettesættelsen og derved fremkalde en Afskedigelse. Jeg fik Breve fra flere af mine Venner, der indstændigt fraraadede et saadant Skridt, som jeg ogsaa kun et enkelt Øjeblik tænkte paa. Erslev og jeg satte stor Pris paa vor Lærervirksomhed ved Universitetet, og vi mente ogsaa, at vi havde Ret til at tillægge den en saadan Betydning, at der var rigelig Modvægt mod, hvad der nu var overgaaet os. Hørup havde allerede paa Kasinomødet sagt til mig: „Bliv bare, og vov Jer ikke for langt frem. I gøre Sagen den bedste Tjeneste ved at blive, hvor I ere.“

Fra nogle Studerendes Side skal der, efter hvad jeg senere hørte, have været paatænkt en Demonstration for mig ved en af de følgende Forelæsninger, men jeg var den Dag forhindret fra at læse paa Grund af en Tandbyld. Nogen Tid efter optraadte jeg som Taler ved et Møde i Studenterforeningen og blev her hilst med demonstrativt Bifald, da jeg besteg Talerstolen. Jeg tydede ikke dette som Bifald af min Optræden i Studentersamfundet, men som Udtryk for, at man gjerne saa mig blive ved Universitetet.

Jeg troede, at det var den reaktionære Regering, der havde anset det for nødvendigt at skride ind mod „Forbrydervenligheden“. Men mange Aar efter fik jeg tilfældigvis at vide, at det var Kommissionsdommerne, der havde følt sig krænkede ved vor Optræden og havde indgivet Klage over os. Den ene af dem (senere Justitiarius N. Lassen) skal have pralet af, at han ved denne Lejlighed havde hævdet Dommerstandens Værdighed og drog deraf den Slutning, at en Dommer er fornemmere end en Professor. —

Saalænge Estrup var ved Magten, blev der stadigt regeret med provisoriske Finanslove, ligegyldigt, hvilket Udvalg Valgene fik. Regeringen udstedte flere provisoriske Love foruden Finansloven, saaledes en Lov om Oprettelse af et Gensdarmeri til at passe paa Befolkningen. Denne Lov vakte især Harme. Forargeligt var det, at naar Regeringen „for at fyldestgøre Grundlovens Krav“ forelagde Gensdarmeriloven i Landstinget, blev den her begravet i et Udvalg, fordi man vidste, at Folketinget vilde forkaste den! At Retsfølelsen i Landet under disse Forhold, der kom igen Aar for Aar, ikke svækkedes, er et Bevis paa vort Folks sunde Sans.

Forholdet mellem dem, der hørte til forskelligt Parti, var ofte meget spændt. I min Familie kunde der f. Ex. ved vore Sammenkomster ikke tales om Politik. Min ældste Broder, Grosserer Victor Høffding, og jeg hørte til Oppositionen, men min yngre Broder, Forpagter Otto Høffding paa Strandegaard, var Højremand (senere Frikonservativ). Moder holdt det gaaende med ængstelig Forsigtighed; dog tror jeg nok, hun efterhaanden blev liberal. Den nuværende Slægt kan vist vanskeligt sætte sig ind i denne Tids Forhold. For mit Vedkommende var det, at jeg deltog i Vælgerlivet i min egen Valgkreds, og at jeg desuden engang var bleven „prostitueret“, nok til at stemple mig som en Fanatiker, der ikke tænkte paa Andet end Politik. Man mente, at jeg agiterede fra Katedret. En fortræffelig gammel Oberst, der skulde træffe sammen med mig ved sin Søns Bryllup, skal have sagt: „Hvad skal jeg dog tale med den Mand om! Han er jo Politiker.“ Ved at være Politiker forstod man at stemme med Oppositionen. Højre's Virken var naturligvis ikke „Politik“.

Efteraaret 1886 bragte mig et nyt lille Sammenstød. Paa et for Studenterforeningen og Studentersamfundet fælles Diskussionsmøde havde man bedt mig dirigere, da jeg dengang var Medlem af begge Foreninger. Der blev paa den Dag, Mødet skulde holdes, skrevet kraftigt imod mig i for-

skellige Højreblade. Selve Aftenen forløb roligt, indtil en af Studentersamfundets Talere brugte et Udtryk om Goos som Politiker, jeg i Øjeblikket ikke opfattede Tvetydigheden i. Det gav en Højremand Anledning til i skarpe Ord at beskyldte Dirigenten for Partiskhed, fordi Udtrykket ikke var blevet paatalt. Jeg afviste Beskyldningen. Men ved efter Mødet at undersøge det Skete nærmere, blev det klart for mig, at Udtalelsen burde være paatalt, og jeg skrev da en Erklæring til Bladene, som jeg ogsaa tilsendte Goos personligt. Det var mig pinligt, at en Kollega, af hvem jeg havde lært meget, og som havde vist mig Velvillie, skulde tro at være haanet offentligt, uden at jeg som Dirigent havde paatalt det. Der var Venstremænd, som misbilligede, at jeg havde gjort denne Indrømmelse. Men jeg har altid fundet det bedst at rette, hvor jeg havde fejlet.

Kort Tid efter indtraf en lille Begivenhed, der af Højrebladene kombineredes med mine andre Forseelser. I Studenterforeningen havde der dannet sig et liberalt Parti, hvis Leder var Bibliotekar Alfred Larsen. Jeg blev indbudt til en Sammenkomst af Partiet i Studenterforeningens lille Sal, hvor der skulde lægges Planer for Aarets Møder. Vi sad omkring et rundt Bord, jeg paa Formandens ene Side, en af mine juridiske Kolleger paa den anden Side. De Lister, paa hvilke man skulde tegne sig til de forestaaende Møder, bleve sendte rundt af Formanden, en til hver Side, saa at min Kollega og jeg kom til at staa øverst hver paa sin Liste. Om det var saaledes planlagt forud, véd jeg ikke. Men „Dagbladet“ (det rigtige gamle Dagblad før Sammenlutningen med „Nationaltidende“) bragte nu en ledende Artikel med Overskrift „Professor og Agitator“, der kun handlede om min Ringhed og beskyldte mig for at lade mig bruge som Lokkedue for de unge Studenter. Jeg holdt saa en af de følgende Dage paa Universitetet en Tale til de Studerende, i hvilken jeg gjorde Rede for min Opfattelse af Forholdet mellem dem og mig: jeg gik, sagde jeg, i min Deltagelse i Studenterlivet ud fra, at Enhver af dem tænkte

for sig selv og tog sit Parti efter bedste Overbevisning, ikke fordi en Professor havde taget det Parti, og det var i Grunden, føjede jeg til, den Forudsætning, hvorpaa hele min Lærervirksomhed hvilede.

Trods disse Erfaringer blev jeg hverken mere eller mindre Politiker i de følgende Aar, saalænge den politiske Strid varede. Senere hen, efter „Systemskiftet“, er min politiske Interesse unegteligt bleven svækket, og jeg blev efterhaanden politisk Løsgænger. Jeg afgav min Stemme efter den enkelte Sag, der laa for. For den Sag, Højre havde misbrugt og Venstre misforstaaet, Forsvarssagen, er jeg særligt traadt op enkelte Gange.

Jeg optraadte som Taler ved Venstres Grundlovsfest 1889, og samme Aar forsøgte jeg, sammen med Vexellerer Gotfred Rubin, min Ven Laurids Bing's Kollega, at mægle i en Strike, som Møbelsnedkerne havde iværksat. Vi vandrede om fra Rømersgade til Fabrikherrernes Kontorer. Jeg fik herved et Indblik i Arbejderstridighedens Forløb og opnaaede tillige et specielt Kendskab til Priskuranter for Paneler, Lister, Vinduesrammer o. s. v., som desværre ikke holdt sig længe. Jeg traf interessante Mennesker paa begge Sider, saaledes den senere Borgermester Jensen, der dengang var Malersvend og Ordfører for Arbejdernes Komité. Vor Mægling førte ikke til Afgørelsen, men virkede dog forberedende for en senere Mægling. — I Sommeren 1890 holdt jeg et politisk Foredrag ved et Møde paa Frederiksberg. I Diskussionen efter Foredraget deltog ogsaa nogle Socialdemokrater, der som Følge heraf opholdt sig en Tid paa Tribunen. Nu havde jeg igen gjort noget, en Professor ikke maatte — været paa Tribune sammen med Socialdemokrater! I en Korrespondance fra København til „Hamburger Nachrichten“ blev denne frygtelige Begivenhed fortalt, og der blev føjet til, at denne Gang vilde jeg sikkert ikke slippe saa nemt fra det som tidligere. I danske Aviser blev der ogsaa ymtet om min Afsked, og man optrykte Røffelen fra 1885. „Ugeblad for Danmarks Højre-

foreninger“ omtalte Sagen og erklærede, at det ikke vidste, om Rygtet om min forestaaende Afsked var sandt, men at det fulgte af sig selv, at en Embedsmand, der optraadte sammen med Socialdemokrater, ikke kunde have Krav paa at beholde sin Stilling! Nogle af mine Venner vare meget betænkelige. Men der kom Intet ud af Sagen. Det viste sig senere, at Kultusministeren selv (Scavenius) havde Møje med at klare for sig (dog paa Grund af andre Ting end jeg). Han maatte kort efter gaa af. — Mange Aar efter traf jeg sammen med ham, idet han var Præsident, jeg Vicepræsident for Association franco-danoise (et mislykket Forsøg paa at bringe livligere Vexelvirkning mellem Frankrig og Danmark istand). Ved et Forhandlingsmøde med franske Gæster, som holdtes i Landstingets Lokale, havde jeg Plads paa Formandspladsen ved Siden af ham, og jeg sagde da til ham: „Det havde jeg aldrig troet, Hr. Kammerherre, at vi to skulde mødes *her*.“ Han lo. De forrige Modsætninger vare nu glemte. Nye vare komne i deres Sted. —

— Hvad jeg her har fortalt, er kun smaa og ubetydelige Træk fra den mærkelige, men pinlige Tid i Firserne. Jeg har kun dvælet ved dem, fordi det er en Selvbibliografi, jeg skriver, og jeg derfor naturligt kommer ind paa, hvorledes Tidens Begivenheder grebe ind i min personlige Tilværelse. Der voldtes mig derved adskillig Ærgrelse, men jeg kom saa dog til at bære min Del af det almindelige Tryk, der dengang hvilede paa Livet herhjemme. Isolere mig for, hvad der foregik i mit Folk, kunde jeg ikke, og selv om jeg forsøgte det, kom der dog en eller anden Lejlighed, hvor jeg blev holdt fast — idetmindste ved Frakkeskøderne.

Jeg havde under alt dette fortsat mit filosofiske Arbejde. Efter Fuldendelsen af min Psykologi genoptog jeg mine etiske Studier. Det var mig om at gøre at vinde Klarhed

over, hvorledes det forholder sig med de Forudsætninger, ethvert Forsøg paa videnskabelig Etik maa bygge paa. Dette Problem stillede sig nu skarpere for mig end før. Det er overhovedet paa denne Maade, mine Bøger ere blevne til, — ikke fordi jeg mente, at nu trængte Mennesker til at lære dette eller hint, men fordi der stillede sig Opgaver for mig, jeg rent personligt maatte have løst. Imod den iøvrigt saa venlige Omtale, jeg faar i Vilhelm Andersens „Tider og Typer“ (Goethe II), har jeg den, i mine Øjne ikke uvæsentlige Indvending at gøre, at det ser ud, som om jeg fra først af havde anlagt et Kursus (altsaa fra 1876 til 1910!), hvor hvert enkelt Værks Fremkomst bestemtes ved „et pædagogisk Hensyn til Deltagernes Opmærksomhed og Modtagelighed“. Nej, Værkernes Rækkefølge bestemtes ved de Vanskeligheder og Opgaver, der stillede sig for mig selv, efterat jeg (som ovenfor omtalt, i Aaret 1874) var bleven klar over det væsentlige Stade, hvorfra jeg kunde behandle de Problemer, der maatte fremstille sig for mig. Hvis jeg har haft nogen Betydning som Lærer, er det, fordi jeg har haft Trang, og maaske Evne til selv at lære.

I mit lille Skrift fra 1876 havde jeg ikke stillet Spørgsmaalet om Etikens Forudsætninger paa kritisk Maade. Nu spurgte jeg: ligesom Logik og Matematik bero paa Forudsætninger, der ere almenmenneskelige, og ligesom Erfaringsvidenskaben hviler paa Aarsagssætningen, som Alle maa anerkende, gives der saaledes ogsaa almenmenneskelige Forudsætninger for Etiken? Jeg erindrer tydeligt det strenge Tankearbejde, der flere Dage igennem (i Januar 1886) holdt mig næsten uafbrudt ved min Pult, indtil jeg havde indset, at der, naar man stiller tilbørligt strenge Fordringer til Begrundelse, ikke gives en Etik, der rationelt kan paatvinges Alle, saaledes som logiske, matematiske og naturvidenskabelige Sætninger kunne. Psykologisk Iagttagelse og historisk Erfaring vise, at meneskelige Handlinger bedømmes ud fra højst forskellige Forudsætning-

ger. Og da der mellem Menenskers Tænkemaade gør sig udpræget typiske Forskelligheder gældende, — da der tillige foregaar stadige Forskydninger og Forandringer i den menneskelige Natur og de Vilkaar, under hvilke den udvikler sig, vilde man heller ikke kunne vente Andet. Etske Domme fældes, og maa fældes ud fra forskellige Standpunkter, som, selv om de ere enige i deres Resultater, ikke altid ere enige i deres Begrundelse. Ved logisk Analyse kunne vi naa tilbage til de for et enkelt Standpunkt ejendommelige Forudsætninger, men disse hænge sammen med psykologiske og historiske Forhold, der ikke paa samme Maade gøre sig gældende, hvad andre Standpunkter angaar. I et Foredrag, jeg i Februar 1886 holdt i Videnskabernes Selskab, af hvilket jeg to Aar forud var bleven Medlem, søgte jeg at paavise de Hovedtyper, der fremtræde, naar vi gaa tilbage til de første Forudsætninger for etske Domme, ligefra Øjeblikksstandpunktet gennem Individualitetsstandpunktet, Klan- eller Familiestadet og Nationalitetsstadet til det almene Humanitetsstade. De etske Domme variere konsekvent med Staderne eller Typerne, selv om de paa mange Punkter kunne mødes. Efter Foredraget gjorde to Excellencer, Madvig, Selskabets Præsident, og Justitsminister Nellemann den Indvending, at de forskellige Stader burde være udledte af „Menneskets Ide“. Jeg svarede, at jeg ikke ansaa en saadan Udledning for mulig. Vi befinde os her paa psykologisk og historisk Erfarings Grund, og desuden er det netop „Menneskets Ide“ (Menneskets inderste Væsen), der paa de forskellige Stader optræder forskelligt. — Iøvrigt skal Madvig have syntes særdeles godt om Foredraget. Efter hvad Vilhelm Thomsen fortalte mig, sagde han, at det var længe siden, der i Videnskabernes Selskab var holdt et baade i Form og Indhold saa godt Foredrag.

Jeg opfatter Etikens Stilling i Analogi med Astronomiens Stilling før Newton. Da vare ogsaa flere forskellige Systemer mulige (det ptolemæiske, det kopernikanske og

det tychoniske). Om Etiken vil faa sin Newton, véd jeg ikke; endnu er han dog ikke kommen. Enhver etisk Opfattelse gaar ud fra bestemte Forudsætninger, og det er af afgørende Vigtighed at blive sig dette bevidst. Ethvert Forsøg paa Etik, der skal have Betydning, maa selv pege paa de psykologiske og historiske Betingelser, det hviler paa. Det gælder her, som saa ofte i Videnskaben, om at lægge den Hypotese til Grund, man bedst kan arbejde med. For mit Vedkommende stod den universelle, menneskelige Sympati- eller Humanitetsfølelse, der brød igennem i den græsk-romerske Verden efter Alexanders Tid og, efterat Middelalderens Kirkeautoritet havde mistet sit Enevælde, igen lagde sig for Dagen i det 18. Aarhundredes Hævden af Menneskerettigheder, som et betydningsfuldt Grundlag, det var værdt at uddybe og at forsøge paa at anvende i det Enkelte. Hvad der kan begrundes ud fra disse Forudsætninger, kan saa sammenlignes med, hvad der kan udvikles fra andre Standpunkter (individuel Selvopholdelse, Familie, Nation etc.). „Menneskets Ide“ udtrykker sig nu engang gennem forskellige Typer, dels samtidige, dels successive. Her foreligge, hvad Fichte har kaldt en projectio irrationalis. Selv hvor man mødes i Resultater, kan Begrundelsen være forskellig, og tilsidst kommer det i Etiken an paa det Grundmotiv, den Grundværdi, der bestemmer de specielle Vurderinger. Man kan opstille en borgerlig eller social Moral, uden at spørge om Motiverne. Men det Etske er nu engang ikke blot Handling, men Udtryk for et Sindelag. Og hvad Motiv angaar, maa der — det saa jeg først nu klart — skelnes mellem Vurderingsmotiv (Grundværdi) og Handlingsmotiv, da de ikke behøve at falde sammen. Saaledes kan Menneskekærligheden som Vurderingsmotiv afføde specielle Handlingsmotiver som Retfærdighed, Tapperhed, Hjælpsomhed o. s. v. Vurderingsmotivet behøver ikke at være det stadige Handlingsmotiv. Det fører derimod til en Vurdering af de forskellige mulige Handlingsmotiver. Hvad der i et etisk System kan være Handlings-

motiv, er maaske i et andet Vurderingsmotiv, og omvendt.¹⁾

Senere har jeg oftere søgt at tydeliggøre dette, saaledes i „Ethiske Undersøgelser“ (1891) og i „Den menneskelige Tanke“ (1910). Og jeg har fundet en lignende Betragtningensmaade af Etikens Stilling hos forskellige Forskere, der ikke synes at have kendt mit Arbejde, saaledes hos Georg Simmel, Heinrich Maier, Henri Poincaré og Alexander Shand. I mine Øjne er det en Rest af Dogmatisme, naar man ikke ser Sagen paa denne Maade. —

Da jeg saaledes havde vundet Klarhed over Etikens Stilling i erkendelsesteoretisk Henseende, skred jeg til den sidste Udarbejdelse af min Etik paa Grundlag af et psykologisk, historisk og nationaløkonomisk Materiale, jeg i Aarenes Løb havde samlet. Jeg gik saa meget ind paa de specielle menneskelige Livsforhold, som det var mig muligt. Dog var det mest min almindelige Opfattelse af Etiken, der tildrog sig mine Kritikers Opmærksomhed. De toge sig i Regelen Sagen let og fandt det i og for sig forkasteligt, at jeg negtede Muligheden af en eneste saliggørende rationel Etik. Eller man kaldte min Etik for Følelsemoral, uden at agte paa de nærmere Bestemmelser, jeg gav, og allerede i min Psykologi havde givet, af Forholdet mellem Forestilling og Følelse og af Følelslivets Afhængighed af sociale og historiske Forhold. Der er endnu saa megen Dogmatisme i Luften, at man troede at kunne gøre Etiken rationel blot ved at sige „Fornuft!“ eller „Samfund!“ eller maaske, hvis man var særligt lærd: „Klan!“ Som om Fornuften ikke kan træde i højst forskellige Standpunkters Tjeneste, og som om der ikke var mange Klaner og mange Samfund, der, som Erfaringer af nyeste Datoer godtgøre, ikke altid forliges godt! — I større Kredse var det vel nok især den ligelige og gennemførte Betragtning af forskel-

¹⁾ I en Afhandling om min Forfattervirksomhed, genoptrykt i „Religiøse Tanketyper“ (1927), har jeg gjort Brug af ovenstaaende Karakteristik af, hvad jeg har tilstræbt i min „Etik“. Men jeg anser det ikke ufornuddent at lade den blive staaende her. [Senere Note].

lige Livsomraader i Lyset af en Hovedtanke, der har skaffet denne Bog saa mange Læsere her og i Udlandet.

En Etik er, selv om den søger at gaa Begrundelsens Vej, saa langt det er muligt, ikke alene et teoretisk Værk. Den faar praktisk Betydning baade ved, hvad den negter og ved hvad den hævder. Den Fremstilling, jeg havde givet, negtede, at en overnaturlig Bekræftelse eller en metafysisk Begrundelse var nødvendig, fordi selve Menneskets Natur, som vi kunne lære den at kende af Erfaring, afgiver Motiver baade til at handle og til at bedømme Handlingen. Den blev derfor fra en vis Side betragtet som en ugudelig Bog, og jeg véd unge Mennesker, med hvem der blev gaaet haardt i Rette, fordi den fandtes mellem deres Bøger. Ogsaa fra en anden Side holdt man sig til dette Negative. Der var dem, der sagde: her gives jo ingen Sanktion, ingen Bekræftelse af en højere Magt; hvorfor skulle vi saa leve efter denne Etik? Lad os hellere give os alle vore Lyster i Vold og bryde os Pokker om, hvad Moralfilosofen siger! — Teologer og Antiteologer forliges ofte broderligt i den Konsekvens, at naar de overleverede Dogmer ikke gælde, og naar der ingen overnaturlig Sanktion er for Etiken, — „saa lader os æde og drikke, ti imorgen skulle vi dø!“ —

I Modsætning til mange andre Etikere negter jeg tillige, at der kan føres Bevis for selve det Grundlag, paa hvilket Etik bygges. Her er flere Udgangspunkter mulige. Men det gælder saa at tage hele Konsekvensen af det Udgangspunkt, man vedkender sig. Fordringen om alvorligt aandeligt Arbejde gælder for ethvert Standpunkt, der overhovedet skal kaldes etisk, hvad enten det saa lægger Egoisme eller Altruisme til Grund. Siger saa nogen, at han overhovedet ikke vil arbejde og heller ikke bryder sig om at være konsekvent, hører al Diskussion op, og der kan saa kun være Tale om Opdragelse, — om Opdragelse ved Mennesker, eller om Opdragelse ved Livet.

Overfor det gængse Fritænkeri gjorde jeg opmærksom

paa, at der netop krævedes alvorligt og positivt Arbejde, baade i Teori og i Praxis, naar man havde opgivet den gamle Tro. Der stilles netop større Fordringer baade til at bruge sin Forstand og til at øve Selvtugt, naar man ikke længere fører sit Liv under Autoritetens Ledelse. —

Der er snart gaaet 30 Aar, siden min Etik udkom, og de væsentlige Tanker i den vedkender jeg mig stadigt. Paa enkelte Punkter har jeg i senere Udgaver foretaget Ændringer eller Tilføjelser. Muligvis vilde jeg, hvis jeg nu skulde skrive den, anlægge den anderledes. I et Udkast, jeg udarbejdede til Foredrag paa Folkeuniversitetet (1901) (optrykt i tredje Bind af mine mindre Arbejder), har jeg antydnet en noget anden Vending i Fremstillingen, en mere analytisk Tankegang.

Bjørnstjerne Bjørnson var meget begejstret over min Etik og skrev i et norsk Blad en Anmeldelse af den, som sikkert bidrog meget til dens Udbredelse. Jeg havde flere Gange truffet ham ved Møder og festlige Lejligheder her i Byen. I et nærmere Bekendtskab til ham kom jeg gennem min ældste Broder, i hvis Hus jeg ofte saa ham. Hans kraftige og friske Natur, hans vældige Veltalenhed og hans Begejstring for alt Menneskeligt gjorde det til en Vederkvægelse at være sammen med ham, selv om man kom til at mærke hans Lyst til at raade og til at have det sidste Ord. Af hans Værker sætter jeg mest Pris paa hans Digte; blandt de dramatiske Arbejder forekommer det mig, at første Del af „Over Evne“ staar højest. I hans Romaner (især „Det flager“ og „Paa Guds Veje“) har jeg fundet meget, som vederkvægede mig, skønt den moraliserende Tendens her traadte vel stærkt frem. Norsk og dansk Aandsliv skylder ham overordentligt meget gennem den friske, djærve Maade, paa hvilken han hævdede sin Humanisme. Uden Spot og Æggen, ogsaa uden lærd Teoretiseringen lod han en selvstændig menneskelig Side af Livet

komme til Orde og blive tilgængelig for store Kredse i stemningsfyldte Billeder. Uden det friske Pust, han bragte, havde Sneverhed og Dogmatisme endnu raadet mere end de gøre.

Et lille Sammenstød mellem os kom der i Aaret 1893 i Anledning af min Afhandling „Filosofi som Kunst“ (aftrykt i første Række af „Mindre Arbejder“). Jeg kom her til at tale om, hvor lidt en rent teoretisk Formel formaar at udtrykke det rette Forhold mellem Selvhævdelse og Hengivelse, og hvorledes Kunsten i sine Billeder kan udtrykke, hvad Teorien ikke formaar. I den Anledning henviste jeg til Ibsen's „Bygmester Solnes“. Her skildres den hensynsløse Selvhævdelse i Solnes' Personlighed, og det vises, hvorledes denne Hensynsløshed gør ham afmægtig og ufrugtbar, men tillige, hvorledes han ved Hildes Indgriben føler sig ung igen, og nu raader over en saadan Kraft, at han kan øve Retfærdighed, hvad han før ikke formaaede. Som Modstykke er den sygelige Hengivelse og Pligtfølelse skildret i Fru Solnes, og det vises, hvorledes hun vilde have kunnet være mere for Andre og bedre have kunnet opfylde de Pligter, hun talte saa meget om, hvis Trangen til Selvhævdelse havde rørt sig stærkere hos hende. Jeg havde taget det udtrykkelige Forbehold, at jeg ikke forstod Alt i dette Digtværk, og heller ikke billigede Alt, men tog, hvad jeg kunde bruge. Og jeg havde udtrykkeligt bemærket, at en Digter som saadan ikke kan afgøre, om det, han skildrer, er Regel eller Undtagelse. Bjørnson skrev nu i Anledning af denne Afhandling et Brev til mig (fra Aulestad 10. Maj 1893), i hvilket han vel fandt „mange slaaende Ting“ i den, men var forarget over, at jeg havde rost Ibsens Psykologi og særligt rost „Bygmester Solnes“. Et saa ansvarsløst Menneske som Bygmesteren bør man ikke beundre! Heller ikke Hilde, der bringer sit skidne Linned med sig og finder en Prøvesten for Bygmesterens Storhed i, om han bliver svimmel eller ikke! Brevet ender med de Ord: „Hvad fan har vi filosofer til, naar de gør

tilværelsen ugrejere ved at gøre de ugreste Digterbilleder til Love for os?" — og det var underskrevet „Deres vrede ven Bjørnstjerne Bjørnson.“

Jeg følte mig ikke ramt af disse Modbemærkninger, da jeg udtrykkeligt havde udtalt, at et Digterbillede i og for sig ligesaavel kan være Undtagelse som Regel. Hvad der havde interesseret mig, var Modsætningen mellem de to Karakterer. I mit Svar søgte jeg at gøre det klart, hvad jeg havde rost hos Ibsen. Men Bjørnson blev ved Sit. Samme Sommer var han hernede, og jeg traf ham ved en festlig Sammenkomst paa Klampenborg. Da jeg kom ind i Salen, stod han sammen med endel Gæster i det modsatte Hjørne og raabte, saasnt han saa mig: „Ja, De har Uret!“ Jeg mente, at det skulde vi nappes om. Men Diskussionen blev ikke fortsat. Og den efterlod ingen Brod.

I de følgende Aar traf jeg oftere Bjørnson i København. Jeg erindrer engang i et Selskab hos en af vore Politikere, hvor Hørup var tilstede, at Samtalen ved Bordet kom til at dreje sig om Folkehøjskolerne, og at Hørup udtalte sig om dem med Haan og Harme. Som ofte ved saadanne Lejligheder blev han helt hvid i Ansigtet af Forbitrelse. Bjørnson raabte over til ham: „Du skal se glad ud, Hørup, Du skal se glad ud!“ — Men ligemeget hjalp det. —

Da Bjørnson arbejdede paa sin for Kristianiauniversitetet bestemte Kantate („Lyset“), spurgte han mig til Raads med Hensyn til Indholdet, der skulde være en Skildring af Tankens og Oplysningens Sejrsang. Jeg laante ham Bøger og gennemgik hans første Udkast, fik ogsaa flere Ting rettet i dem. Nogle Linier var der, som jeg ikke forstod. Der var skildret Middelalderens Mørke og Trangen til Lys. Derpaa hed det: „*En* fandt paa Raad, — det største Lysmiddel, Verden har kendt!“ Jeg vidste ikke bestemt, hvem der var sigtet til. Bjørnson svarede, at det var Guttenberg; — men, føjede han til, der var jo *En* til,

der samtidigt opfandt Bogtrykkerkunsten, — skulde man saa ikke skrive: „*To* fandt paa Raad“ —? Det fraraadede jeg dog, da det lød komisk. Selve Kantaten fandt jeg stor-laaet og ønskede, at vi havde Magen til den ved vort Universitet.

Senere havde jeg Berøringspunkter med Bjørnson ved hans Interesse for Danskheden i Nordslesvig. —

Hans Venskab var mig en Ære, og jeg glædede mig meget over et Telegram fra ham paa min 60 Aars Fødselsdag, der lød saaledes: „Tak for trofast Venskab, Tak for, hvad De lærte mig.“ —

Jeg maa endnu nævne, at den eneste Anmeldelse af et poetisk Værk, jeg hidtil havde skrevet, angik Bjørnsons „Poul Lange og Thora Parsberg“. Dette Drama havde strax ved sin Fremkomst vakt stort Røre i Kristiania, fordi Bjørnson meget indgaaende skulde have benyttet sin afdøde Ven Statsminister Richter's Karakter og Skæbne som Model. Jeg fik da, ligesom Andre hernede, Telegram fra „Verdens Gang“ om saa hurtigt som muligt at skrive en Anmeldelse, for at det kunde ses, hvorledes Dramaet virkede paa fjernere Staaende. Jeg skrev denne Anmeldelse ret *con amore*, idet Karakterskildringen interesserede mig. (Den er optrykt i anden Række af „Mindre Arbejder“). — En ret interessant Oplysning om Bjørnsons Forhold til dette Drama fik jeg nogle Aar senere. En rig Amerikaner ved Navn Young, boende i Minneapolis, samlede sig et stort Bibliotek, bestaaende af Værker af Forfattere fra forskellige Lande. Værkerne bekostede han selv, men vedkommende Forfatter skulde foran i hver Bog skrive noget i dem. Da Mr. Young nu ogsaa henvendte sig til mig, sendte han mig en Liste over nordiske Forfattere, der allerede vare repræsenterede i Biblioteket, med Anførelse af deres Udtalelser om deres Bøger. Bjørnson havde foran i „Poul Lange“ sat: „Skrevet i bevægede Stunder, saa at sige i Nærvær af min afdøde Ven.“ —

Henrik Ibsen er jeg kun enkelte Gange kommen i Berøring med. Det var i en Række af Aar en Begivenhed for mig, naar Ibsen's Bøger kom. Ligesom i Familier, hvor det gaar regelmæssigt til, kom de hvert andet Aar, og man vidste da, at man maatte være belavet paa Problemer, der kunde sætte En Kniven paa Struben. Jeg erindrer især den Aften, jeg læste „Gengangere“. Det var faa Aar efter min Hustrus Død, og jeg var endnu ikke ret vant til Ensomheden. Den forfærdelige Uhygge ved Oswald's Dødsscene, der ved første Læsning (som ved de første Opførelser) kom til at bestemme Hovedindtrykket, glemmer jeg ikke. Stuen blev klam og kold for mig. Hvad der ved senere Læsning, og især ved Fru Hennings' Udførelse af Fru Alvings Rolle, optog mig, var den tilbageskuende Forstaaelse, man gennem hendes Samtale med Pastor Manders (en af Peter Jerndorff's bedste Roller) vandt af hendes og hendes Søns Skæbne. Flere Gange har jeg haft Lejlighed til at fremhæve den store Kunst, med hvilken Ibsen gennem sine Personers Samtaler aabner Vej til Forstaaelse af deres Nutid gennem deres Fortid. En Aften i „Studentersamfundets“ første Tider var det lykkedes Brandes at faa Ibsen derop. Det havde nok knebet, og det saa ud, som om Brandes maatte trække ham ind i Salen. Det var første Gang, jeg saa Ibsen. Han saa nærmest ud som en Baadsmand; bred og sværlemmet, brun i Ansigtet, sad han ubevægelig og med halvt tillukkede Øjne. Man havde bedt mig sige nogle Ord, og jeg dvælede da netop ved Fru Alvings Karakter og Skæbne, idet jeg udviklede, hvorledes Ibsen gennem Tilbageblikket formaar at klargøre sine Skikkelser for os. Jeg vilde gerne havt et lille Ord fra Ibsen om, hvorvidt jeg havde forstaaet ham ret. Der kom ogsaa et lille Ord. Han rakte mig Haanden over Bordet og sagde „Tak!“ — En halv Snes Aar efter var jeg sammen med ham i Kristiania, hvor jeg efter Indbydelse holdt et Foredrag i „Studentersamfundet“. Den Skikkelse, jeg traf, da jeg (efterat han forgæves havde søgt mig paa Hotellet)

besøgte ham i hans Bopæl, forekom mig meget forskellig fra Baadsmanden i sin Tid. En zirlig lille Herre med Ordensbaand i Knaphullet viste mig sin elegante Lejlighed og sine smukke Malerier. Paa to Mands Haand var han meget talende, kun undgaaende enhver Omtale af sine Skrifter. Dog var det vist ved denne Lejlighed, at han fortalte, at man havde bedt ham om at skrive sine Værkers Historie og forklare Tilblivelsen af dem. Jeg svarede, at det skulde han ikke gøre, da hans Læsere havde bedst af selv at løse de Gaader, hans Værker stillede. Min egentlige Mening var dog, at hans Forklaringer vilde være noget kunstige og især holde sig til enkelte Indtryk og Stemninger, hvis Betydning kun kunde forstaaes, naar der forelaa flere Oplysninger, end han kunde eller vilde give. Han har vel heller ikke for Alvor tænkt derpaa. — Ved et Afskedsgilde, der blev givet for mig, var han med, og jeg havde ham paa min højre Side. Ogsaa her var han meget oprømt og meddelsom, og jeg lagde i Aftenens Løb Mærke til, at han stedse var i Samtale med En eller Anden. Ved Bordet udbragte jeg en Skaal for Norge, idet jeg benyttede den Scene i „Lille Eyolf“, hvor det norske Flag bliver hejst paa hel Stang. Siden hørte jeg, at Ibsen havde syntes godt om Talen.

Sidste Gang, jeg saa Ibsen, var, da han besøgte København 1898, hvor hans 70 Aars Fødselsdag blev fejret, efter at den først var bleven fejret baade i Kristiania og i Stockholm. Han var barnligt glad over den Stads, der blev gjort af ham, ikke mindst af det Storkors af Danebrog, Kongen havde overrakt ham. Ved Studentersamfundets Fest holdt jeg en af Talerne for ham. Han kom fra „Kvindelig Læseforening“ og var meget glad ved den Hyldest, han havde været Genstand for der. „Og som de kunde tale!“ gentog han flere Gange. I min Tale (der er trykt i anden Række af „Mindre Arbejder“) dvælede jeg ved hans tredobbelte Kamp: for at fyldestgøre Kunstens Krav, — for at se Tidens Problemer under Øjne, — og for at overvinde Læ-

serens og Tilskuerens Modstand. Jeg benyttede nogle Linier af hans Digt om sit Besøg i Ægypten („Ballonbrev“), hvor han fortæller om Tempelruiner og omstyrtede Gudebilleder, der rage op af Sandet som Skeletter af forulykkede Karavaner, og siger, at denne Kultur gik under, fordi den manglede Personligheder. Paa denne Forstaaen bygger han et Haab for Fremtiden:

Paa begravne Karavaner
bygger jeg vor Fremtids Baner!

Det er et af de faa Steder hos Ibsen, hvor der dukker et Haab op, og jeg vilde gerne have hørt et Ord af ham derom. Men han sagde kun: „Tak, — det anvendte De godt!“ Om jeg ogsaa havde anvendt det „rigtigt“, fik jeg ikke at vide. — Derefter talte Valdemar Vedel, og man ventede nu, at Ibsen vilde tage Ordet. Der blev stor Spænding, da han rejste sig op — men det var kun for at sige: „Tak for iaften!“ Og saa gik han. Stemningen i den overfyldte Sal var noget flov. Men Marcus Rubin løste Forstemtheden ved at springe op paa en Stol og sige:

Det var en Fest kun
før Natten den sorte
Han var en Gæst kun —
og nu er han borte!

En fuldttonende Latter lod Aftenen ende i en forsonlig Stemning. Hvor kunde man ogsaa have ventet, at den store Særling skulde have udløst sit Hjerte for en hel Forsamling og løse Gaader for os, som han sikkert selv kæmpede med, — forsaavidt det ikke for ham var Hovedsagen, at disse Gaader gav ham Motiver til Skildringer af Menneskekarakterer og Menneskeskæbner. Kun gennem saadanne Skildringer forstod han at tale.

Da jeg lagde den sidste Haand paa min „Etik“, jeg her har talt om, led jeg af haardnakkede Galdestensanfald, som

jeg ogsaa tidligere af og til havde været plaget af. Det blev dog bedre for en Stund og i Foraaret 1887 boede jeg en Tid med mine Sønner i Tisvilde, der dengang ikke havde det mondæne Præg som nu. Jeg færdedes dagligt i den prægtige Skov, der med sine Bakker og Dale, sine Klitter og sine Kløfter mindede mig om mit kære Jylland. Derefter havde jeg en anstrengende Examen og tog saa ud til Jyderup, hvor der ogsaa var en herlig dansk Natur at færdes i. Men herude kom Anfaldene tilbage, og de gentog sig, da jeg kom til Byen. Julius Petersen holdt da bestemt paa, at jeg skulde bruge en Kur i Carlsbad. Jeg drog da afsted, besøgte Friedrich Paulsen i Berlin og dampede saa gennem sachsisk Schweiz ned i Bøhmen. Da vi vare komne over Grænsen, blev Toget Lokaltog (Bummelzug), og jeg blev tilsidst ene i Kupeen med en blegfed, sygelig og mismodigt udseende Herre. Jeg selv befandt mig ikke vel og havde allehaande Anelser om nye Anfald. Efterat min Medrejsende længe havde siddet og stirret paa mig, sagde han endeligt: „Haben Sie auch extravagiert?“ Trods mit Ildebefindende klukkede det i mig ved dette „auch“, men jeg afviste med kold Overlegenhed hans Hypotese, idet jeg forklarede ham, at mit Tilfælde kom af for megen Flid og Stillesidden.

Kuren i Carlsbad var ikke streng, men meget sløvende. Tilsidst var jeg ikke istand til at læse fire Linier i en Avis, og jeg forfærdedes, naar jeg tænkte paa, at jeg om en Maanedstid skulde holde Forelæsninger i København. Kuren gjorde mig især godt ved den fuldstændige Hvile, ved de stadige Vandringer og den bestemte Diæt, der indskærpedes. Fri for Anfaldene blev jeg dog ikke før adskillige Aar senere. I mange Aar rejste jeg aldrig ud for at overnatte, uden at have den Morfinsprøjte, min Læge havde betroet mig, med. Jeg følte ingen Fristelse til at blive Morfinist. Kun i enkelte Tilfælde fremkaldte Indsprøjtningerne skønne Drømmesyner, før jeg faldt i Søvn; og næsten altid var der meget ubehagelige Eftervirkninger.

Der var i Firserne foruden min Psykologi kommet psykologiske Arbejder af mine Kolleger Kroman og Lehmann, og da der paa forskellige Punkter viste sig ret betydelige Afvigelser mellem vore Opfattelser, satte jeg mig i Vinteren 1888—89 for at gøre nærmere Rede for mit psykologiske Stade og imødegaa Indvendinger, der vare fremkomne imod det. Deraf fremgik en Afhandling, som i 1889 blev trykt i Videnskabernes Selskabs Skrifter under Navn af „Psykologiske Undersøgelser“. Jeg har her mere indgaaende, end det kunde ske i „Psykologien“, udviklet Læren om de forskellige Arter af Genkendelse, om Forestillingsassociation, om Villiens forskellige Trin og om Forholdet mellem Sjæl og Legeme. Paa flere Punkter blev dette Skrift tillige en Forberedelse til et erkendelsesteoretisk Arbejde, der først fuldendtes 20 Aar senere, men som jeg allerede var begyndt at lægge Grunden til, samtidigt med, at jeg forberedte en sammenhængende Fremstilling af den nyere Filosofis Historie.

Efteraaaret 1889 bragte mig i polemisk Holdning overfor Georg Brandes i Anledning af hans ubegrænsede og i mine Øjne ukritiske Lovprisning af Nietzsche's Teorier om Overmennesket og om Modsætningen mellem de store Mennesker og den store Hob. Mod hans Afhandling „Aristokratisk Radikalisme“ (i „Tilskueren“) skrev jeg (ligeledes i „Tilskueren“) en Afhandling, jeg kaldte „Demokratisk Radikalisme“. Jeg negter ikke, at der i Nietzsches's Anskuelser saavel som i den Overvurdering, de vare Genstand for, var noget, som vakte min Forargelse. Dersom det virkelig historisk kunde godtgøres, at de enkelte, spredte store Mennesker udgjorde det Eneste, der kunde give Livet og Historien Værdi, saa maatte man finde sig deri. Mod en Kendsgerning kan man ikke stride. Saa vilde „den store Hob“, som Nietzsche sagde, kun være „Kopier, Midler eller Hindringer“ i Forhold til dem. Men at vi

skulde beundre denne Kendsgerning og finde Tilværelsen betydningsfuld paa Grund af den, det var i mine Øjne ligesaa absurd et Forlangende, som naar det fra teologisk Side forlanges, at vi skulle beundre den guddommelige Verdensorden med dens Himmerig og dens Helvede. Jeg negtede nu allerførst, at Kendsgerningen var tilstede. Erfaring og Historie vise os en hel Række af Grader i Selvstændighed og Originalitet, og det saaledes, at Gradsforskellen ofte afløses af Kvalitetsforskel. Der er Storheder af forskellig Art, og det vil være vanskeligt her at tilvejebringe en Rangforordning. Der hører desuden Selvstændighed til at forstaa og at anerkende Storheden. Uden denne Forstaaelse og Anerkendelse faar Storheden ingen Betydning for Udviklingen, heller ikke for Udviklingen af Fremtidens Storheder. De Stores Værdi beror paa deres Indflydelse som Grundlæggere, Stiftere og Forbilleder. Man kan godt sige med Schiller, at ædle Naturer betyde Noget ved hvad de ere, ikke ved hvad de gøre. Men netop ved det, de ere, virke de styrkende, fremskyndende og retningsgivende.

Hvad der ikke mindst frastødte mig hos Nietzsche, var den Forudsætning, at en væsentlig Side ved Overlegenhed og Storhed skulde bestaa i en Magtfølelse, der betinges ved den Afstand, i hvilken man ser de Andre færdes nedenfor sig. Nietzsche hilder sig her i en forunderlig Modsigelse: hvis denne Afstandsfølelse skal være et nødvendigt Element, saa blive de Store afhængige af de Smaa, da de maa have nogen at se ned paa. Nietzsche tilskriver udtrykkeligt Hoben de reaktive Følelser, det vil sige, saadanne Følelser, som ere bestemte ved Forholdet til Andre og udelukke det at leve Livet ud af sig selv alene. Men ogsaa hans Overmennesker bliver jo reaktive.

Striden blev fortsat gennem en Række af Artikler fra begge Sider Vinteren igennem. En hel Række af Bispørge-maal (om Videnskabens Betydning, om Etikens Principer, om Moralens Oprindelse) blev drøftede. Det Hele samlede sig for mig, som jeg i min „Epilog“ søgte at slaa fast, i

det Spørgsmaal, om noget Menneske kan siges at være Formaal uden tillige at være Middel, eller at være Middel, uden tillige at være Formaal. Det var Kant's gamle Formel, jeg tog op, efterat jeg i min Etik havde søgt at give en ny Begrundelse af den. —

Det var for mig ikke en ringe Ting at træde op mod Georg Brandes. I frisindede Kredse var hans Anseelse overvældende, og han betragtedes som et Symbol eller en Profet, der ikke maatte røres, ikke kritiseres. Særligt den Kreds, i hvilken jeg færdedes, udenfor mine Nærmeste, betragtede ham som hellig og ukrænkelig. Marcus Rubin tilskrev mig, da han hørte om min Hensigt at skrive mod Brandes, et langt Brev, i hvilket han indstændigt bad mig lade være. Han indrømmede, at der var meget at tage Afstand fra, men endte med de Ord: „Om Brandes siger jeg: quand même!“ Jeg kunde ikke indse, at fordi Brandes var Genstand for megen hadefuld, dum og uretfærdig Kritik, han derfor overhovedet ikke skulde kunne kritiseres. Jeg begyndte Artiklen med en varm Anerkendelse af hans Betydning for dansk Aandsliv: „Jeg vil ikke [begynde min Kritik], uden at jeg først og fremmest og af oprigtigt Sind udtaler, hvad vor Litteratur og vort Aandsliv skylder denne Mands glimrende Begavelse og store Evne til at vække og begejstre. Jeg mener ikke, at hans Betydning kan udtrykkes ved, at han har sat Problemer under Debat; ti han har egentligt aldrig selv villet være Tænker; — hvad der har været hans Fortrin, har været hans store Evne til med Energi og Varme, eller for at bruge et Udtryk, han i den senere Tid synes at ynde, med Voldsomhed at henpege paa saadanne aandelige og litterære Fænomener, som han anser det for værdt at sysle med og lade sig paavirke af. Selv de, der paa deres eget Omraade Intet have lært af ham, og som i mangt og meget maaske have følt sig i Afstand fra ham, kunne dog ikke andet end følge hans Virksomhed med Sympati og være ham taknemmelig for det Liv og den Bevægelse, han har vakt. Jeg ser her

endda bort fra den vidunderlige Evne, han besidder til stemningsfuld Karakteristik, og som gør hans litteraturhistoriske Værker saa tiltrækkende.“

Det var desuden min oprigtige Mening, at den ilde Medfart han her hjemme havde været Genstand for, ikke havde taget mere paa ham, end at han nok kunde taale en Kritik, der kom fra en helt anden Side end den, fra hvilken han hidtil saa godt som udelukkende var bleven angreben. Ivrige Brandesianere kunde naturligvis ikke se Sagen paa den Maade. I den Omtale, vor Strid fik i Pressen, var der ikke megen Indgaaen paa selve det Spørgsmaal, det drejede sig om, — i mine Øjne et Vidnesbyrd om, hvor overfladisk rent litterær eller æstetisk Dannelse kan være, selv om den for en Tid har som sit Program „at sætte Problemer under Debat“. — Marcus Rubin skrev i „Politiken“ en saakaldt Redegørelse for Striden med mange velklingende Ord, med den obligate Hyldest af Brandes og et velvilligt Skulderklap til mig, men uden Forstaaelse af, hvad det drejede sig om. Og denne Artikel blev betragtet af mange som et Ord i rette Tid. Jeg havde hellere set, at han havde angrebet mig, ti Bacon har sikkert Ret i, at Sandheden snarere opdukkes af Vildfarelse end af Forvirring.

Jeg blev naturligvis tagen til Indtægt af Højrepressen, men da Brandes i en af sine senere Artikler i Stridens Hede reducerede mig til en ren Ubetydelighed, benyttede man omvendt ham mod mig, og vi kom da til at staa som to Nuller, der alligevel vare komne i Strid med hinanden, som om de vare rigtige Størrelser.

Det er rigtigt, hvad Brandes siger i sit Levned, at Striden blev ført „med unødigt Skarphed fra begge Sider“. Det er vel ogsaa nok rigtigt, hvad han føjer til, at han for sin Del lod sig „forlede til drillende Spotterier“. Og jeg indrømmer, at jeg følte mig saaret ved adskillige af hans Ytringer. Men jeg miskendte aldrig hans overlegne Begavelse og hans flammende Begejstring for frit Aandsliv. Det er ikke let at gøre op, hvad vi skyldte ham. Og som man vil

se af det Foregaaende, skylder jeg ham meget, ogsaa hvad Formen for min Fremstilling angaar. Selve den Strid, jeg nu havde ført med ham, blev af Betydning for min Udvikling.

Et Par Aar efter vilde nogle af hans Venner og Beundrere fejre 25 Aars Dagen for hans første Bog. Jeg tilstaar, at jeg vaklede meget med Hensyn til, om jeg skulde deltage eller ikke. Udslaget blev gjort ved den Begejstring, med hvilken mine Sønner fulgte hans Forelæsninger over Shakespeare. Jeg tegnede mig, og fik derefter Opfordring fra Festkomiteen om at tage Ordet, hvilket jeg lovede, kun at jeg ikke vilde holde den egentlige Festtale. Da Beslutningen engang var tagen, faldt det mig let at fremdrage, hvad der for mig var Hovedsagen ved Brandes' Virken, og endog at se tilbage paa Striden med Humor. Talen, der er trykt i anden Række af mine „Mindre Arbejder“, faldt i god Jord. Jeg var selv bevæget ved at holde den, og jeg saa Brandes fælde Taarer, medens jeg talte. Senere paa Aftenen sagde han til mig, hvad han har gentaget i sit Liv, at jeg havde sanket gloende Kul paa hans Hovede.

Kort Tid efter skrev han til mig: „Underligt er det gaaet med Genstanden for vor Kontrovers. Siden jeg i 1887 først henlede Opmærksomheden paa Nietzsche, er han bleven Modefilosof Verden over.“ — Det var vel ogsaa saa, at det især i Tyskland var ret uselvstændige Efterlignere („Kopier“), Nietzsche fik; men det stammede jo netop med hans egen Teori.

I Aaret 1902 gennemgik jeg Nietzsche's Filosofi paa en Række offentlige Forelæsninger over moderne Filosofer. Nu forelaa hans Skrifter og Udkast mere fuldstændigt, og hans Breve vare begyndt at udkomme. Jeg søgte at vise, at hvad der rent litterært var faldet mest i Øjnene, Læren om Herre- og Slavemoral og om den sociale Dualisme, samt Foragten for den store Hob, — det var i Nietzsche's hele Tankegang, som man nu kunde overse den, noget Afledet, ikke noget Fundamentalt. Hans Grundtanke var

Slægtens (ikke Enkeltes, end ikke de Stores) Velfærd, og han mente — ganske vist inkonsekvent — at social Dualisme var en Betingelse for den. Brandes og jeg havde været enige om at betragte Nietzsche som Modstander af Velfærdsmoralen, og nu viste det sig, at den var hans Grundtanke¹). Nietzsche's Personlighed har interesseret mig meget, ikke gennem hans Søsters paa en Gang afguderiske og selvglade Skildring, men gennem Schweizeren Bernouilli's Skrift om hans Forhold til de to Mennesker, han vistnok har staaet nærmest, Baselerprofessoren Overbeck og Hustru.

Under alt dette havde jeg fortsat mine Studier, der nu især angik den nyere Filosofis Historie, hvorover jeg ogsaa i flere Aar holdt offentlige Forelæsninger. Efter Fuldenelsen af min Psykologi og min Etik var det den næste Opgave, jeg stillede mig at give en nogenlunde fyldig Fremstilling af Filosofiens Historie i nyere Tid. Denne Opgave hang naturligt sammen med den Plan om en Fremstilling af de filosofiske Hovedproblemer i deres indbyrdes Forhold, en Plan, der, som tidligere omtalt, stammede fra 1874, og som stadigt sysselsatte mig.

Den græske Filosofis Historie havde jeg læst over i Vinteren 1885—86. Senere har jeg gennemgaaet Aristoteles' Etik paa specielle Øvelser, som bleve gentagne, da det filosofisk-historiske Laboratorium blev oprettet. Her har jeg ogsaa gentagne Gange gennemgaaet Platon's „Stat“. Græsk Tænkning har vedblivende havt stor Betydning for mig, ligesom den allerede havde ved mit første Bekendtskab med Filosofi. Jeg gjorde undertiden Indhug paa enkelte Punkter, som man vil se af mine „Mindre Arbejder“. Det er min Overbevisning, at for Studiet af Filosofi er Orientering i

¹) Jeg benytter Lejligheden til at berigtige en Hukommelsesfejl. Det er ikke (som det siges i „Moderne Filosofer“ p. 145) „Midnatssangen“ (i 4. Del af Zarathustra), som Nietzsche kalder „den ensomste Sang, der nogensinde er skreven“; det er „Nachtlied“ (i 2. Del), dette siges. I de udenlandske Udgaver af „Moderne Filosofer“ har jeg faaet rettet denne Fejl.

græsk Tænkning uundværlig. Det bør stedse være saa, at idetmindste én af Universitetets filosofiske Lærere er istand til at lede en Øvelse over Emner af græsk Filosofi, saaledes at han selv støtter sig til Grundtexten, selv om de fleste af hans Tilhørere maa benytte Oversættelser. Det er noget, jeg energisk har fremhævet under Forhandlingerne om ledige filosofiske Professoraters Besættelse. Den græske Tænkning ligger i den Grad ved Roden af al europæisk Filosofi, at et alsidigt og uhildet Studium af denne maa gaa tilbage til den. Der bør stedse ved Universitetet findes Kræfter, der kunne gaa tilbage til den. Selv om der er klassiske Folologer, som have Interesse for denne Side af deres Fag, saaledes som jeg ogsaa har haft den Glæde at erfare det, saa er det dog kun filosofisk Selvstudium, der her kan sige det afgørende Ord. For mit eget Vedkommende var det ikke af Mangel paa Lyst, at jeg opgav at udarbejde en Fremstilling af den græske Filosofis Historie, men fordi jeg maatte begrænse mig, og de sidste tre Aarhundreders Filosofi var naturligvis af størst direkte Betydning for Problemernes Stilling i Nutiden. Men Begrænsningen gennemførtes ikke uden Resignation.

I min Bearbejdelse af den nyere Filosofis Historie lagde jeg mere Vægt paa Problemer end paa Systemer og søgte mere at karakterisere end at referere. Gennem Karakteristiken kommer saa Kritiken uvilkaarligt frem. Til Karakteristiken hørte ogsaa en Undersøgelse af Forholdet mellem Filosofens Personlighed og hans Lære, og flere af de smaa Biografier har jeg skrevet *con amore*. Derhos lagde jeg megen Vægt paa Filosofiens Forhold til andre Videnskaber, især Naturvidenskaben, og i min Fremstilling kom derfor Kopernikus, Galilei, Newton, Darwin og Robert Mayer til at staa paa fremtrædende Pladser, fordi de, hvad enten man vil kalde dem Filosofer eller ikke, gennem deres Forsken have givet Stødet til betydningsfulde Ændringer i de filosofiske Problemstillinger. Paa enkelte Punkter udarbejdede jeg først Monografier. Herhen hører en Afhandling i Viden-

skabernes Selskabs Skrifter om „Kontinuiteten i Kant's filosofiske Udviklingsgang“. Ogsaa mit Skrift om Kierkegaard, og det senere Skrift om Rousseau hører herhen. Udarbejdelsen af Værket skete til forskellige Tider, ikke i kronologisk Orden. Det senest udarbejdede, og maaske det bedst formede, er Afsnittet om Renaissancen.

Bgen udkom i Hefter i Aarene 1894 og 1895 og blev snart efter oversat paa Tysk, Fransk, Engelsk, Spansk og Italiensk. Det er ved Siden af min Psykologi den af mine Bøger, der er bleven mest udbredt. Det morede mig at høre forskellige kyndige Læsere fremhæve hver sit Afsnit. Dilthey fremhævede i et Brev til mig Afsnittet om den tyske Filosofi fra Kant til Hegel som vidnende om grundig Forstaaelse. Den skotske Filosof Pringl-Pattison fremhævede Afsnittet om den engelske Filosofi i det 19. Aarhundrede som forstaaende og kritisk. Den italienske Gesandt i England San Giuliano, for hvem jeg blev præsenteret i Cambridge 1909, takkede mig for Fremstillingen af den italienske Renaissance, som han vilde gøre Brug af ved et Foredrag, han skulde holde i Oxford. — Fra de tyske Fremstillinger af den nyere Filosofis Historie adskiller min Bog sig bl. A. ved den udførlige Behandling af fransk og engelsk Filosofi i det 19. Aarhundrede. Selv de Tyskere, der ikke hylde den spekulative Retning, ere tilbøjelige til at betragte Udviklingen i Tyskland som Hovedsagen og at behandle andre Landes Filosofi i et Tillæg.

Hvis Afsnittet om Renaissancen skulde være mere vellykket end andre Afsnit, kommer det maaske af, at jeg gjorde Udkastet til det under et idyllisk Sommerophold i Finland. Sommerferien 1893 tilbragte jeg nemlig hos min næststygste Broder Theodor Høffding, der i Foraaret 1869 som ung polyteknisk Kandidat var dragen til Rusland, hvor han virkede først som Jernbaneingeniør, senere som Fabrikbestyrer og som Entrepreneur. I Sommeren 1893 boede

han med sin Familie paa et Landsted i det østlige Finland, i Nærheden af Wiborg, ved en Sø, der stod i Forbindelse med den store Saimasø. Det var en herlig Sommer, der benyttedes til Spadsereture og Sejlture, en enkelt Gang til en Tur op gennem Saimasøen med de tusind Øer til Wilmanstrand og Punkoharja, og derfra til Imatravandfaldet. Da jeg aldrig har kunnet holde Sommerferie uden Arbejde, havde jeg Giordano Bruno's Værker med derover og tilbragte hver Dag nogle Timer med denne begejstrede Tænkere, der staar som profetisk Bebuder af den nyere Tids Verdensanskuelse.

Besøget i Finland, hvormed forbandtes nogle Dages Ophold i Petrograd, fik en særlig Værdi for mig ved Samlivet med min Broder og hans Familie. Han havde været min Legekammerat i min Barndom, men havde nu længe levet borte fra sin Hjemstavn. Han var bleven russisk Borger, og hans Tegangang var bleven helt russisk. Men ligesom ved et senere Besøg hos ham, og ved hans Besøg hos mig, da vi begge vare komne over de 70, mærkede jeg Brodersindet og erfarede den Forstaaelse, der kan være mellem nære Slægtninge, selv om deres Arbejde og deres Hjemstavn ere komne til at ligge i højst forskellige Regioner.

Omtrent fra den Tid, jeg her har talt om, gjordes Begyndelsen til nogle regelmæssige Sammenkomster, som jeg har havt og har megen Glæde af. Den første Anledning var, at jeg efter Møderne i Videnskabernes Selskab ofte fulgtes med Fysiologen Chr. Bohr, og at vi da ofte fortsatte Samtalen paa en Kafé, hvor vi spiste til Aften. Med Bohr var jeg allerede tidligere kommen i Berøring. Da han i sin Tid hørte, at jeg arbejdede paa en Psykologi, i hvilken jeg vilde tage saa meget Hensyn som muligt til fysiologiske Synspunkter og Resultater, tilbød han sin Hjælp ved Gennemsynet af vedkommende Afsnit. De Aftenbesøg, som herved foranledigedes, førte mange senere efter sig, og i hans og

hans Hustrus smukke Hjem i den statelige fysiologiske Professorbolig har jeg tilbragt mange interessante og fornøjelige Aftener. Som Fysiolog hørte han, idet han var Discipel af Leipzigerforskeren Ludwig, til den Retning, der strengt vil gennemføre Anvendelsen af fysisk-kemiske Metoder i Fysiologien. Udenfor sit Laboratorium var han en ivrig Goethedyrker. Naar han udtalte sig om praktiske Forhold eller om Livsanskuelser, var det gerne i Paradoxets Form og i Regelen improviseret. Samtalen fik ved hans Indgriben ofte nyt Liv. Ved vore Kafébesøg efter Møder i Videnskabernes Selskab blev Fysikeren Christiansen snart Trediemand. Han og Bohr havde mange fælles Interesser, da Bohrs fysiologiske Metode førte ham til indgaaende fysiske Studier. Jeg havde, som tidligere fortalt, kendt Christiansen fra hans ganske unge Dage, og vort Venskab havde staaet sin Prøve trods den forskellige Vej, vi gik dér, hvor videnskabelig Tænkningens Grænser ligge. Han elskede Litteratur og Biografier og er endnu i sin høje Alder en begejstret Læser af Homer. Ligesom Bohr ynder han Paradoxer, som han ofte fastholder med jysk Sejghed, og han holder af at gaa imod Strømmen. Han tog sin Afsked, da han blev 69, paa Grund af Sygdom, og tilbragte saa et Aar i Udlandet, især ved Rivieraen. Fra dette Ophold kom han tilbage med fornyet Interesse for experimentale Arbejder. I et Brev til mig fra Italien siger han, at han ønsker sig en Opgave, han helt kan gaa op i. Dette er ogsaa lykkedes ham, og han arbejder stadigt med Iver en 4—5 Timer om Dagen. Resten af Tiden læser han Homer eller en eller anden god Biografi. Overhovedet er der adskillige Exempler paa, at man som Professor emeritus kan faa nok saa meget at gøre som før. Der kommer nye Opgaver foruden de gamle, man vil lægge sidste Haand paa, og der er endnu saa meget, man dog gerne vil gøre Bekendtskab med, inden det er slut. — Men jeg maa tilbage til vore Sammenkomster.

Det Trekløver, der havde dannet sig, blev kéd af Kafé-

livet, og det blev da indrettet saaledes, at vi skiftevis fulgte hjem med hverandre de Fredagfter, da der var Møde i Videnskabernes Selskab. Tillige fik vi nu en Fjerdemand i den berømte Sprogforsker Vilhelm Thomsen. Jeg havde gjort Bekendtskab med ham, da vi en Tid vare Lærere sammen i Maribos Skole. Senere traf jeg ham igen, da han underviste min Broder Theodor i Russisk før dennes Rejse til Rusland, og senere igen, da vi bleve Kolleger ved Universitetet. Et nærmere Venskab indleddedes ved, at vi i flere Vintre gjorde Gymnastik sammen i en Skole paa Mynsters Vej. Vi fulgtes gerne derfra under hyggelige Morgensamtaler, og jeg begyndte snart at være Gæst i hans Hjem. Og jeg er kommen til at holde inderligt af ham og føler mig nøje knyttet til ham. Han er en stille Mand, men deltager med Glæde i alskens Samtale, og hans milde Øjne og hjertelige Væsen giver Lyst til at udtale sig. Jeg sagde engang i hans Hjem ved en festlig Lejlighed, at der var ingen Steder, hvor jeg snakkede saa meget som i hans Hus. Om sine egne Arbejder taler han sjældent. Dog erindrer jeg, at han en Mandag Morgen, da vi gik fra Gymnastik, sagde paa sin stilsfærdige Vis: „Jeg tror nok, jeg gjorde en Opdagelse i Lørdags Aftes.“ Og nu forklarede han mig, hvorledes han havde fundet Nøglen til det Alfabet, hvori en gammel Indskrift paa Grænsen mellem Sibirien og Kina var skrevet, og dermed tillige havde opdaget en gammeltyrkisk Dialekt, man hidtil ikke havde kendt. Under vore Sammenkomster var han stedse ivrig for at undersøge enhver sproglig eller historisk Enkelthed, der kom paa Tale, forudsat han ikke havde Forklaringen paa rede Haand. Hans Hustru og Datter spøjede ofte med hans Iver for at „slaa op“. Aftenerne i hans Hjem vare ikke de mindst hyggelige blandt de mange gode Aftener, jeg skylder Samværet med de tre Venner, jeg her har omtalt.

Da Videnskabernes Selskab flyttede ind i sit nye Lokale i den prægtige Bygning, i hvilken Carlsbergfondet har givet det Mødesale og Kontorer, blev det indført, at Med-

lemmerne efter Møderne drak Te sammen og tilbragte en Timestid i Samtale i de hyggelige Lokaler. Vor lille Klub forlagdes da til de Fredagaftener, da der ingen Møder holdtes. Sammenkomsterne holdes endnu, medens jeg skriver dette. Men Bohr er gaaet bort, og vi savner ham meget. — En Forandring er der i allersidste Aar indført efter mit (noget egoistiske) Forslag, nemlig at Damerne ogsaa deltage i Sammenkomsterne udenfor deres Hjem, ligesom de stedse havde givet Sammenkomsterne i deres egne Hjem Hygge og Charme.

V

I Efteraaret 1894 indtraadte der en Forandring i min huslige Indretning. Som tidligere omtalt havde jeg efter min Hustrus Død ikke villet have nogen „Dame i Huset“. Jeg vilde intet Mellemed have mellem mig og mine Børn, og jeg kunde ikke tænke mig nogen, der, uden at være min Hustru, kunde indtage en Husmoders Plads. Det manglede ikke fra Tid til anden paa Forestillinger fra min Families Side i den Retning. Man mente, at jeg gjorde Uret mod mine Sønner ved at lade dem mangle en virkelig Arne, et Midtpunkt, der stedse kunde være rede, naar de trængte til Samtale eller Hygge. Jeg var jo stedse optagen af Arbejde og var ikke saa sjældent ude om Aftenen. Nu tror jeg dog, at vi ofte havde det godt sammen. Naar Hypokondrien, eller andre, mere behagelige Gæster ikke indfandt sig, læste vi sammen, især Homer og Shakespeare, som jeg véd, mine Sønner ved mig have lært at kende og at elske. Og ofte trak Middags- eller Aftensbordet ud paa Grund af Samtaler, der vare komne igang. Men maaske var det ikke ofte nok. Jeg tror, at især min yngste Søn her har følt et Savn. Han talte ofte med Begejstring om den Hygge, der var i hans Kammeraters Hjem, hvor Moderen ved sin Lampe i Dagligstuen altid var tilgængelig for den, der havde noget paa Hjerte eller blot vilde have en lille Passiar. En Dagligstue manglede hos mig. Vi havde hver sit Værelse og saa en Spisestue. Kun Arbejde og Spise, ingen Arne, havde deres Plads.

Min Svigerinde, Elisabeth (gift med min ældste Broder Grosserer Victor Høffding) havde ofte foreholdt mig dette,

og i Begyndelsen af 1894 kom hun med en formelig Krigs-erklæring i den Anledning. Elisabeth var en ejendommelig Personlighed, klar og helstøbt, fint dannet og med mange Interesser. Hun levede i et overordentligt lykkeligt Ægteskab. Hun og min Broder vare endnu paa deres gamle Dage som to unge Forlovede. De førte et smukt og gæstfrit Hus, men i Grunden havde de det bedst, naar de vare alene. De nøde Aftenerne i deres hyggelige og smagfulde Hjem og Sommeren paa deres Landsted ved Frederiksdal, og de fik meget ud af deres Rejser. Jeg havde altid stor Respekt for hende, selv om jeg ikke altid forstod hende ret. Hun var af dem, der ikke trængte meget til Andre, og derfor troede hun, at Andre heller ikke trængte til hende. Der var derfor stedse en vis Tilbageholdenhed i hendes Væsen. Des større Indtryk gjorde et Brev, jeg fik fra hende den 17. Januar 1894. Hun skrev, at jeg manglede Hygge i mit Hjem, men at i hvert Tilfælde mine Sønner, især den yngste, gøre det. „Jeg synes,“ skrev hun fremdeles, „at man ikke behøver at tale længe med Hans, før det mærkes, hvilken Understrøm af Længsel der gaar igennem ham efter et hyggeligt Hjem . . . Det, at der i Huset er et velvilligt Væsen, som bærer Om-sorg for En, som i en Mørkningstime eller Aftenstund, naar man trænger til at hvile lidt, vil høre paa Ens Passiar, hvem man kan læse for eller paa anden Maade vise lidt Opmærksomhed, er for den Unge et Velvære, som han bevidst eller ubevidst føler Trang til. Men sig mig, hvor skal Hans hen med sin Trang? Emil er nu engang ikke som Andre; han synes at være sig selv nok, skønt det er ikke godt at vide. Men Hans? Naar han kommer hjem, holder I tre Maaltid, og det kommer vel an paa, hvad Humør Du er i, om det bliver livligt eller tomt. Saa sætter han sig vel til at læse, og læser vel til Aften, ifald en Kammerat ikke falder ind til ham, eller han skal ud . . . . Jeg véd ikke, hvad Din Grund have været til saa haardnakket at vægre Dig ved en kvindelig Opdragerinde til Dine Børn; de kunne jo have været mange og maaske berettigede; men jeg

véd, at jeg i en Aarrække har set op til Dig som det mindst egoistiske Menneske, jeg kendte; kun her fandt jeg Egoisme hos Dig. Jeg tror, Du har tænkt mere paa Dig selv end paa Dine Sønner i dette. Slaar Du nu ikke fuldstændigt Streg over det, saa lad mig eller Din Søster eller hvem Du vil, have Lov at faa opspurgt et Menneske. Findes der et, som synes at passe, kan Du jo altid bestemme Dig for eller imod. Kun synes jeg, at skal der gøres en Forandring, er Tiden inde nu, da det jo er Din Hensigt i en nær Fremtid at skille Dig af med Din Husholderske, og jo længere Tiden gaar, des vanskeligere bliver det for de Unge at leve sig sammen med en Fremmed.“

I mange Dage og Nætter tænkte jeg over, hvad der her saa indtrængende var lagt mig paa Hjerte. Jeg kunde ikke overvinde min Uvillie mod at faa en Fremmed ind i mit Hus, der kom til at staa i en underlig Mellemstilling mellem mig, mine Børn og mit Tyende. Jeg véd, at andre Enkemænd have overvundet denne Vanskelighed; men jeg kunde ikke. Heller ikke vilde jeg kunne gifte mig for mine Børns Skyld; jeg tror oprigtigt talt heller ikke, at nogen Enkemand har gjort det, selv om det blev skrevet paa Børnenes Regning.

Da fik jeg en Nat en Ide, og det var en anden Svigerinde, den angik. — Samme Aar som min Hustru døde, var ogsaa min næstældste Broder Valdemar gaaet bort. Han døde pludselig af et Hjerteslag. Han havde været Koffardikapitain, men var efter Faders Død traadt ind i Forretningen som Kasserer. Hans Enke, Maria, f. Bøving, levede nu med to voxne Døtre, og det var nu bestemt, at den ældste af disse skulde rejse til Amerika for at ægte sin Forlovede Ingeniør Nissen, der et Par Aar forud var dragen derover og havde skaffet sig en Stilling derovre. Min Svigerinde og hendes yngste Datter tænkte da paa at flytte ind i en mindre Lejlighed. Min Tanke var, at jeg vilde foreslaa, at vi slog vore Husholdninger sammen, saa at hun med sin Datter og jeg samt mine to Sønner ud-

gjorde én Husstand. Forslaget blev modtaget, og i de fire Aar, Samlivet varede, havde jeg og mine Sønner ret et hyggeligt Hjem. Vi boede paa Christianshavn, først i Brogade, senere i Strandgade. Min Svigerinde Maria var livlig og kvik, selvstændig i sin Tankegang og modtagelig for alt Skønt, omhyggelig og kærlig som Husmoder. Vi havde det godt sammen. Det daglige Liv formede sig nu mindre ensformigt end før. Lampen brændte i Dagligstuen som Enhedstegn for Gamle og Unge. Vi læste sammen, og der samlede sig en fornøjelig ung Kreds om os. Engang imellem kunde jeg nu paa mere festlig Maade se Venner og Kolleger hos mig. Der kom mere Skik og Orden i mit Husvæsen, og dette havde sine Virkninger ud over den Tid, da Samlivet bestod. At det hørte op, kom dels af min Svigerindes Nervøsitet, der lod Husholdningsvæsenet hvile som en tung Byrde paa hende, dels den Omstændighed, at hendes ældste Datter med Mand og Barn nu vendte tilbage fra Amerika, og at hun helst vilde bo hos dem. Den yngste Datter, Jenny, blev siden gift med en italiensk Maler og døde paa Sicilien af Lungebetændelse.

I Aaret 1896 medvirkede jeg efter Opfordring ved et Feriekursus i Zürich, hvor der blev holdt Foredrag over Etik, Pædagogik og Nationaløkonomi. Jeg skulde holde Foredrag over Etikens Principer.

Paa Rejsen var jeg nogle Dage i Berlin, hvor jeg fornyede Bekendtskabet med Museerne og besøgte Friedrich Paulsen i hans Villa i Steglitz. I Dresden var der ogsaa stor Kunst at forny Bekendtskabet med. Jeg gjorde herfra en Udflugt ned i Bøhmen for at besøge Professor Friedrich Jodl, som laa paa Landet der. Med ham var jeg kommen i Forbindelse gennem Gizycki, og han havde skrevet en meget smuk Anmeldelse af min Etik i „Deutsche Literaturzeitung“, en af de Anmeldelser, der har glædet mig mest. Han havde i endel Aar været Professor i Prag, men

var nu bleven udnævnt til Professor i Wien. Der var det Interessante herved, at jeg ogsaa havde været paa Tale i Wiener-Fakultetet, hvad Theodor Gomperz, den bekendte Forfatter af „Griechische Denker“, havde meddelt mig, efterat Sagen var afgjort. Selv om jeg var bleven spurgt, havde jeg dog ikke fulgt Opfordringen. For det første kunde jeg ikke tænke mig nogen Virkekreds udenfor Danmark, og for det andet var Forholdene i Wien meget vanskelige paa Grund af de skarpe nationale og religiøse Modsætninger. Jodl egnede sig godt til at virke under disse Forhold, og han har haft en betydningsfuld Virksomhed der ligetil hans Død i en forholdsvis ung Alder. Han er Forfatter til en Psykologi og til en Etikens Historie, begge meget dygtige Værker. Jeg tilbragte en interessant Dag hos ham og hans Hustru i deres Sommerbolig. Under vore Spadsereture drøftede vi forskellige Problemer, og der viste sig en stor Overensstemmelse mellem os, hvad Tanke retning og Problemstilling angik. En noget forskellig Stilling indtog vi overfor det religiøse Problem, hvad der især senere viste sig. Jodl anerkendte egentligt slet ikke noget Problem her, men mente, at Feuerbach en Gang for alle havde afgjort Sagen. Jeg saa stadigt baade et psykologisk og et etisk Problem her, som det var af Vigtighed at faa formuleret paa rette Maade.

Fra Dresden drog jeg over Stuttgart til Schweiz. Der var endnu nogle Uger, til Forelæsningerne skulde begynde, og jeg tog saa over Lucern og Stanz op til Engelberg, hvor jeg boede et Par Uger. Omkring det gamle Kloster, der endnu beboedes af Munke, var her, højt oppe i en Bjergdal, voxet en Hotelby op, hvorfra man ret kunde nyde Bjergluften og gøre prægtige Spadsereture. Jeg gjorde her Bekendtskab med en Advokat Alscher fra Königsberg og hans Hustru, to livlige og interessante Mennesker, som jeg ofte spadserede med og kunde tale med om alt Muligt, lige fra Dante til Nutidens politiske Spørgsmaal. I flere Aar efter stode vi i skriftlig Forbindelse. Nu ere de begge døde,

og jeg véd af en Datters Brev, at de ikke havde glemt deres danske Kammerat paa Bjergturene. En lille karakteristisk Scene fra table d'hôte maa jeg fortælle. Jeg sad ligeoverfor en Familie fra Dresden og talte ofte med en ung Dame, som hørte til den. Det var mest spøgende Bemærkninger, der vexledes mellem os. Men en Dag havde hun faaet at vide, at jeg var Professor, og spurgte meget interesseret, hvor ofte jeg havde duelleret. Da jeg svarede, at det havde jeg aldrig været med til, udbrød hun i højeste Grad forbauset: „Aber, mein Herr, sind Sie dann ein Streber gewesen?“ („Streber“ betyder i det tyske Studenter-sprog en Dødbider, der gaar Professoren under Øjne og kun tænker paa at faa en god Examen, hvorfor han ikke deltager i Studenterlivet). Jeg svarede: „Nein, mein Fräulein, es gibt noch ein Drittes!“ Og jeg forklarede, hvad Idealet af en Student hos os var, et Ideal, man kunde stræbe efter uden at duellere. Folk ved Bordet vare foragede paa den unge Dame, og hun saa meget ulykkelig ud. Da tog jeg mit Glas og sagde: „Nun, Fräulein, last uns anstossen und immerfort gute Freunde bleiben!“ Da blev hun begejstret og raabte: „Ja, mein Herr, die grossen Geister, sie begegnen doch immer wieder einander!“ — Dette fandt de gamle Damer Højdepunktet af Frækhed, og jeg maatte forsvare min unge Veninde, med hvem jeg ogsaa i den følgende Tid havde det fornøjeligt under de lange table d'hôte-Tider. —

I Zürich kom jeg til at bo i et Pensionat oppe paa Zürichberg, hvor jeg fra mit Værelse havde Udsigt over Züricherseen og i klart Vejr kunde se Berneralperne. Jeg afstod dog efter nogle Dages Forløb dette Værelse til Tönnies, som jeg gjorde Bekendtskab med i Zürich, hvor han ogsaa skulde holde Forelæsninger. Jeg kendte ham som Forfatter til nogle udmærkede Studier over Hobbes, og til et meget interessant Skrift „Gemeinschaft und Gesellschaft“, som jeg havde anmeldt i „Tilskueren“, og som giver en fortrinlig Karakteristik af Overgangen fra det gamle, paa Fa-

miliesammenhæng, Sæd og Skik byggede „Samfund“ til det moderne „Selskab“, der er bygget paa Erhvervstrangen, og hvor en ydre social Mekanisme træder istedetfor den naturbundne Sammenhæng. Senere hen, da Bogen kom i anden Udgave, gjorde han mig den Ære at dedicere den til mig. Jeg havde tænkt mig Tönnies som en kraftig Friser (han var fra samme Egn som Friedrich Paulsen), bred og solid, dels paa Grund af Energién i hans Stil, dels paa Grund af hans marxistiske Radikalisme. Men jeg saa for mig en fin og spinkel Mand, lavmælt og nervøs, ogsaa svag af Helbred. Han var ulykkelig over det Værelse, han havde faaet; han kunde ikke sove der paa Grund af Uro rundt om. Jeg overlod ham da mit — men næste Morgen klagede han sig igen: „Ich bin ein Pechvogel!“ Der var nemlig flyttet en Herre ind samme Aften i Værelset ved Siden af, og han snorkede afskyeligt! — Tönnies og jeg bleve gode Venner og staa stadigt i Forbindelse. Han har gentagne Gange besøgt mig, og jeg har ogsaa besøgt ham i Eutin, hvor han bor.

Det var et meget hyggeligt Pensionat, vi boede i. Den gamle Frue, som havde Køkkenet under sig, saa man ikke meget til om Dagen, men da jeg var tidligt oppe, saa jeg hende gerne ved Morgenkaffen, og vi fik os mangan god Passiar. Hun sagde i den Anledning: „Ach, ich mag so gern mit dem Herrn Professor philosophieren!“ — Blandt Beboerne gjorde jeg nærmere Bekendtskab med to Ægtepar fra Berlin, der vare komne for Foredragenes Skyld, Advokat Bieber med Hustru og Medicinalraad Schwerin med Hustru. Bieber var en i Ordets bedste Betydning frisindet Mand, der havde gjort sig bemærket som Defensor for Socialdemokrater i den Tid, den preussiske Regering gik haardt frem mod dem. Af Damerne kom jeg til at sætte stor Pris paa Fru Jeanette Schwerin. Denne fint dannede Dame, der læste sin Dante paa Italiensk og oversatte Leo Hebræo, tog ivrig Del i filantropiske Bestræbelser i Berlin. Hun erfarede her Gang paa Gang, hvor vanskeligt det

var at hjælpe Kvinder, der behandlede brutalt af deres Mænd, fordi de vare retsløse overfor disse. Og det var Grunden til, at hun blev en ivrig Forkæmper for Kvindens økonomiske og sociale Uafhængighed. Hun er en af de ædleste og bedst begavede Kvinder, jeg har truffet i mit Liv. Hun døde allerede tre Aar efter, saa at jeg ikke kom til at se hende mere. I de senere Udgaver af min Etik har jeg omtalt hende og hendes Virksomhed.

En mærkelig Mand, jeg traf i Zürich, var den gamle Oberst Egidy, der havde taget sin Afsked for at virke for en fri og rent menneskelig Religion. Han var i afgang Opposition til mangt og meget i det tyske Væsen. Da jeg en Dag ved Pensionatsbordet, hvor ogsaa han og flere Deltagere i Forelæsningsarbejdet spiste, ytrede, at jeg ikke kunde faa mig til at tiltale tyske Damer med „Gnädige Frau“, fordi det var saa underdanigt, rejste han sig i Begjstring og kom hen til mig og sagde: „Herrlicher Mann, lass mich Sie umarmen! Das ist ganz aus meinem Herzen gesprochen!“ — Som Taler virkede i Zürich ogsaa den bekendte Nationaløkonom Werner Sombart, der i en glimrende Foredragsrække udviklede Marxismens Ideer paa en noget dogmatisk Maade. Ved de Diskussioner, der holdtes efter Afslutningen af hver Foredragsrække, optraadte jeg med en Kritik af Marxismen i samme Retning som den, jeg har givet i min Etik. Senere har den begavede Mand indtaget et mere kritisk Stade. Baade han og Tönnies traf jeg endel Aar efter i Amerika. — I den Diskussion, der blev holdt efter mit Foredrag, maatte jeg især forsvare min Teori om de forskellige, logisk irreduktible etiske Typer.

En fornøjelig Aften havde jeg i Zürich ved et Besøg i den skandinaviske Arbejderforening. Jeg indfandt mig uden videre en Mødeaften og blev meget venligt modtagen. Der blev talt og sunget, og de unge Svende, som vare samlede, havde et lyst og muntert Sind. Det var især Malersvende, der havde Arbejde i Zürich, hvor der i de Aar

blev bygget meget. Jeg gav et Bidrag til Foreningens Kasse og modtog et Emblem med de skandinaviske Farver. Det var en nordisk Aften midt i det tysktalende Land. — Næste Nytaar fik jeg en telegrafisk Hilsen fra „de færende Svende i Zürich“.

Jeg havde befundet mig vel i Zürich og havde lært brave og interessante Mennesker at kende, og det var med Vemod, at jeg rejste derfra. Efter hvad der senere blev skrevet til mig, havde flere unge Mennesker givet Møde paa Banegaarden for at bringe mig en Afskedshilsen, men de havde taget fejl af Tiden.

I Foraaret 1898 var det, at min Svigerinde, som nu i fire Aar havde styret mit Hus og skabt dets Hygge, mente ikke længere at være stærk nok til det. Desuden vilde hun nu flytte til sin ældste Datter, der vendte hjem fra Amerika. De var en stor Skuffelse for mig, men jeg besluttede at benytte den gode Gænge, hun havde bragt mit Husvæsen i, og blot søge at opretholde den. Hun havde fæstet to dygtige Piger, der gerne vilde blive hos mig. Og dette førte da til den Husorden, jeg siden har levet under.

Der havde efterhaanden dannet sig en Kreds af Unge, som jævnligt besøgte os. Det var især Kammerater af min yngste Søn, men ogsaa nogle unge Damer hørte med til Kredsen. Jeg fik det nu indrettet saaledes, at de hver Torsdag kom til Middag, og at Eftermiddag og Aften gik med Musik, Sang eller Læsning. Jeg havde megen Glæde af disse Aftener. Jeg skylder dem nærmere Bekendtskab med Musik, som jeg ellers ikke vilde være bleven fortrolig med. Især glædede jeg mig over Beethovens femte Symfoni, som to unge Mennesker spillede firhændigt for mig. Disse Torsdagsammenkomster varede ved, indtil den lille Kreds spredtes under Livets Tilskikkelser.

I en Række af Aar havde jeg med Interesse fulgt Forholdene i Nordslesvig, hvor den danske Befolkning med sindig Fasthed arbejdede for at hævde sit Sprog og sin nationale Kultur, og jeg havde ofte været glad ved at træffe sammen med fremragende Mænd derovrefra. I et Foredrag, jeg holdt i Efteraaret 1898 i Kolding, senere gentog i København og lod trykke i „Tilskueren“, søgte jeg at vise, at meget af det, som Fichte i sine berømte „Reden an die Deutsche Nation“ fremhæver for at styrke sit Folks Mod under Undertrykkelsen, passer paa de danske Slesvigeres Kamp nutildags. Foredraget blev angrebet i tyske Blade, og jeg svarede paa Angrebene i „Kieler Zeitung“. Kort forud havde jeg skrevet nogle Artikler i „Frankfurter Zeitung“ og i „Etische Kultur“ om Sprogforholdene i Nordslesvig. I den Anledning fik jeg et Brev fra den bekendte Filosof Rudolph Eucken i Jena, som jeg anfører et Stykke af, fordi det vidner om, at der er udmærkede Mænd i Tyskland, som se klart og modigt i denne Sag. Det hedder i Brevet (der er skrevet 3. April 1898): „Auch ich empfinde solche Beeinträchtigung des natürlichen Rechtes einer Bildung in der Muttersprache peinlich und kann darin nur eine Überspannung der Nationalitätsprincipes erblicken. Wir ereifern uns heute über das „cujus regio, ejus religio“ der 16. u. 17. Jahrhunderts; — heute scheint man fast überall nach dem Grundsätze zu handeln, „cujus regio, ejus natio“, und darüber werden spätere Jahrhunderte kaum günstiger urtheilen“. Eucken finder en Undskyldning i, at de fleste Tyskere ikke ane Noget om Forholdene i Nordslesvig, og ender med at sige: „Nach meiner Überzeugung wäre es im wahren Interesse Deutschlands, das Gebiet, dessen Grundstock anerkannterweise dänisch ist, Dänemark freiwillig abzutreten.“ Han mener, at deraf vilde udspringe et hjerteligt Forhold og en frugtbar Vexelvirkning mellem Danmark og Tyskland.

I det politiske Liv deltog jeg, efterat jeg var flyttet fra Frederiksberg, kun som Stiller ved Folketingsvalg. Langsomt, men stadigt opløstes det gamle Højreparti; det sled alle sine betydelige Mænd op i den haabløse Kamp og ved de haabløse Midler, der anvendtes i Kampen. Imidlertid vare Forholdene indenfor Oppositionen ikke hyggelige. Den led under den lange Venteperiode, hvor al saglig Interesse truede med at falde bort, og hvor en rask og drilende Avisartikel stod som den eneste mulige Bedrift, der kunde være Tale om. Den Alliance mellem den nye literære Retning og den oppositionelle Politik, som jeg i sin Tid havde været saa meget imod, havde vel ikke helt svaret til de store Forventninger, nogle nærede, men den virkede endnu gennem sine Konsekvenser. Bladet „Politiken“ var i sin Tid netop blevet grundlagt paa denne Alliance. Følgen deraf var, at de, der holdt fast ved Bladet som Venstres Hovedorgan, ogsaa maatte tage dens Litteraturanmeldelser for gode Varer eller i hvert Tilfælde maatte gøre gode Miner til Spillet, selv om de fandt Spillet nok saa slet. Og Bladets Litteraturartikler bleve nu mere og mere prægede af en Kaadhed og en Letfærdighed, der maatte vække baade Sorg og Harme. Det var især Edvard Brandes, som slog sig løs paa en Maade, der endog fik Mænd, som stode ham nær, til at udtale, at han maatte lide af en Monomani. Jeg havde en enkelt Gang protesteret mod Tonen i Bladet, hvor den gik ud over en Mand, jeg havde Ærbødighed for, saa fjernt jeg ellers stod ham. Det var en skandaløs Artikel om Biskop Kierkegaard, jeg gjorde Indsigelse imod, naturligvis saaledes, at jeg fik paaskrevet i en redaktionel Efter-skrift. Jeg havde dog ikke afbrudt Forbindelsen med Bladet. Kort før den Episode, jeg nu skal omtale, havde jeg skrevet en Anmeldelse deri af min afdøde Ven Johannes Fibigers Selvbiografi. Des mere harmedes jeg over i de samme Dage at læse en literær Anmeldelse (af „Damen paa Natkaféen“), i hvilken Højdepunktet af Letfærdighed var naat. Paa dette Tidspunkt kom en Dag to Mænd op til

mig, Forfatteren Alfred Ipsen og Journalisten Mads Jepsen, og appellerede til de Pligter, jeg havde overfor dansk Ungdom, til at gøre Indsigelse mod dette Uvæsen ved at være Medindbyder til et offentlig Møde, paa hvilket der skulde protesteres mod den Tone, der havde bredt sig i Pressen, først og fremmest i „Politiken“, men ogsaa i andre Blade. De to Herrer indgav mig just ikke megen Tillid, hvad Upartiskhed og Fordomsfrihed angaar, og jeg var ikke meget stemt for den Slags Møder. Men jeg havde længe ærgret mig, ogsaa over, at jeg selv Intet gjorde, og jeg gav derfor min Underskrift, idet jeg mente, at jeg ellers ikke behøvede at have Noget med Mødet at gøre. At jeg skrev under, kom tildels af, at det blev sagt mig, at Valdemar Vedel, hvis literære Dom jeg stolede mere paa end min egen, havde givet sin Tilslutning. Det viste sig bagefter, at man kun havde faaet Vedels Tilslutning paa Betingelse af, at jeg vilde være med. Paa en ikke ganske redelig Maade havde man faaet to halve Tilslutninger til at betyde to hele. Indbydelsen til Mødet blev undertegnet af 15 Mænd (Universitetslærerne Vilhelm Thomsen, Gertz, Viggo Bentzon, Vilhelm Andersen, Vedel, Forfatteren Niels Møller, Maleren Viggo Johansen o. fl.). Flere Universitetslærere erklærede privat, at de vare enige i Dommen over „Politikens“ Literaturartikler, men at det af politiske Grunde var uforsvarligt at svække „Politikens“ Stilling. Her viste sig ret det Uheldige i Sammenslutningen af Literatur og Politik. Jeg tænkte ikke videre over Sagen, men Dagen før Mødet kom Valdemar Vedel og Niels Møller ud til mig og fortalte, at man fra nogle reaktionære Brushoveders Side agtede at give Mødet et meget fanatisk Præg, og de bade mig derfor indstændigt, at jeg vilde være Dirigent og derigennem give Mødet det Præg, det efter vor Mening skulde have. Saaledes fik jeg en mere fremskudt Stilling, end jeg fra først af havde tænkt mig. Jeg forberedte mig da til at tage Ordet paa Mødet som Indleder, skønt jeg ikke var glad ved det, især da jeg hav-

de hørt nærmere om, hvorledes Underskrifter vare bragte tilveje.

Om Morgenens paa den Dag, da Mødet skulde holdes, kom Professor Viggo Bentzon op til mig og fortalte, at Justitsministeren vilde anlægge Sag mod Edvard Brandes som Forfatter af Romanen „Ungt Blod“, der var udkommen nogen Tid iforvejen. Vi vare nu begge enige om, at Sagen havde faaet en helt anden Karakter. For det første havde vi nærmest tænkt paa Tonen i Bladene, ikke i Boglitteraturen. For det Andet vilde vi ikke blande os i en Sag, der blev taget op fra rent juridisk Side. Vi besluttede da at faa Mødet afsagt, og kørte ud til Valdemar Vedel og Alfred Ipsen for at faa deres Tilslutning hertil. Med nogen Betænkelighed gik de ind paa det, og jeg redigerede da en Meddelelse til Ritzaus Bureau.

Faktisk har Demonstrationen alligevel gjort sin Virkning. De skandaløse Artikler viste sig ikke mere.

Samme Formiddag som Mødet var afsagt, gik jeg op til Hørup for at forklare ham Sammenhængen. Jeg havde ventet, at han vilde tage Historien med Haan og Ironi. Men i dets Sted begyndte han at forklare mig, hvorfor han i sin Tid havde maattet tage Edvard Brandes til litterær Redaktør ved Bladet. Jeg afbrød ham med den Bemærkning, at det skyldte han ikke mig Regnskab for, men at jeg blot vilde meddele ham baade Grunden til, at vi havde paatænkt Mødet, og Grunden til, at vi nu opgav det. Han var aabenbart meget optagen af hele Sagen. Jeg har i hvert Tilfælde aldrig set ham saa defensiv og saa nervøs. Jeg tror i Virkeligheden, at hans hele Tankegang var meget forskellig fra den, der i den sidste Tid var kommen frem i hans Blads Litteraturartikler, og han maa tillige have bemærket, at disse Artikler skadede ham og Bladet i politisk Henseende. — Han er dog hurtigt kommen sig igen, ti i de følgende Dage regnede det i Bladet med Haansord og Forvrængninger overfor Underskriverne. Nogle af disse Udfald havde en saa uforskammet Ka-

rakter, at jeg skrev til Redaktionen og opsagde mit Abonnement, med Anmodning om, at Afsigelsen maatte træde i Kraft strax. — Ogsaa paa anden Maade tog Hørup nu Revanche. I et Brev til Bjørnson kort Tid efter gav han en i høj Grad forvrænget Fremstilling af hele Episoden og fremstillede lejlighedsvis Vedel og mig som Lurere og Hyklere. Dette Brev fandt „Politiken“ det passende at offentliggøre nogle Aar efter. Jeg var da igen begyndt at holde „Politiken“, men nu opsagde jeg det igen, og siden er det kun lejlighedsvis, jeg ser dette Blad, der med alle sine stilistiske Fortrin har gjort vort Land saa megen Skade indadtil og udadtil.

Bjørnson fralagde sig i et Brev til mig al Andel i Brevets Fremkomst. Han havde efter Hørups Død sendt alle de Breve, han havde fra ham, til Edvard Brandes, hvis Haand ogsaa var tydelig i de Linier, der indledede Offentliggørelsen. At Brevet kom frem, var en Tak for sidst (iøvrigt ikke den eneste). Edvard Brandes kan ikke glemme. Og det synes desuden at være — eller have været — et Træk hos ham, at han ikke kan tænke sig andre end selvske Motiver bag enhver Optræden, der gaar ham imod. Flere Aar efter den her omtalte Episode fortalte Højesteretssagfører Frederik Salomon mig, at Edvard Brandes havde klaget over, at man fra flere Sider vilde ham til-livs. „Hvad har jeg f. Ex. gjort Professor Høffding?“ havde han spurgt. Han har ikke kunnet tænke sig, at man af saglige Grunde kunde træde op imod ham. Det var nu saa langt fra, at jeg havde noget imod ham personligt, at jeg netop syntes meget godt om ham og selv havde følt det Vindende og Elskværdige i hans Væsen, hvorom de, der kendte ham paa nært Hold, fortalte. Særligt mindes jeg, at han engang i den Tid, vi kom sammen i „Bogstaveligheden“, troede, at jeg havde følt mig fornærmet ved nogle Ytringer af ham ved en større Sammenkomst, og paa den venligste Maade gav mig en Forklaring af sin Udtalelse. Hans mangesidige Begavelse har jeg beundret.

Efter at have skrevet Skuespil, af hvilke nogle have kunstnerisk Værd, har han udgivet smukke Oversættelser af gammeltestamentlige Skrifter og i de senere Aar vist sig som en dygtig Finansminister og har, efter hvad der forlyder, gjort sit Land store Tjenester ved sin Indflydelse paa den Politik, der er ført under Krigen. —

Mit Brud med „Politiken“ bragte mig i Forbindelse med „Socialdemokraten“. Da jeg ikke vilde skrive i Højrebladene, var jeg journalistisk hjemløs. Men jeg benyttede en Anledning, som blev given ved en af de alvorlige og dygtige Literaturartikler (af C. E. Jensen), som i de Aar stode i „Socialdemokraten“. Anmelderen havde sagt, at den lidelige Literatur nærmest skrev sig fra Kredse, der hørte til Bourgeoisiets forvænte Ungdom. Jeg gav ham i en indsendt Artikel Ret heri, idet jeg mente, at det strenge Arbejdes Mennesker ikke saa saa letfærdigt paa Livet. — Da jeg saaledes var kommen i Forbindelse med Bladet, opfordrede dets Redaktion mig til i Nummeret for 1. Maj (1899) at skrive en Artikel om den 8 Timers Arbejdsdag. Dette gjorde jeg med Glæde; jeg havde allerede i min Etik udtalt mig i den Retning. — Det Særtryk, jeg fik sendt af Majnumret, er det fineste Exemplar, jeg har af noget af mine Arbejder, idet det er trykt paa Silke. — Iøvrigt havde mit Forhold til „Socialdemokraten“ ikke altid været saa venskabeligt. Da jeg i Efteraaret 1883 holdt Forelæsninger over social Etik, blev den Kritik, jeg anstillede af den bestaaende økonomiske Ordning, hilst med Glæde i Bladet, men det blev føjet til, at naar jeg ikke af denne Kritik uddrog Socialismen som Konsekvens, maatte det være, fordi der hos mig, ligesom hos flere af mine Kolleger gjorde sig andre Motiver gældende end de rent videnskabelige. Da jeg protesterede herimod, fortolkede Bladet sin Udtalelse derhen, at det blot havde ment, at jeg som udgaaet fra en Bourgeoisifamilie ikke med min bedste Villie kunde se Sagen med Arbejdernes Øjne. Fortolkningen var noget tvungen.

Mine Studier i disse Aar, efter Afslutningen af „den nyere Filosofis Historie“, angik Erkendelsesteori og Religionsfilosofi. Et af Forarbejderne til en Erkendelsesteori foreligger i Afhandlingen „Det psykologiske Grundlag for logiske Domme“, som blev trykt i Videnskabernes Selskabs Skrifter (1898). Hvad det religiøse Problem angaar, havde der været en lang Tid, hvor det ikke interesserede mig særligt, og hvor jeg ikke tænkte mig at skulle drøfte det ud over den Omtale, det havde faaet i min Psykologi og i min Etik, hvor iøvrigt den Opfattelse, jeg senere udføreligt udviklede, allerede er antydet. Læsning af Biografier var mere og mere bleven min Yndlingslæsning, og jeg kom ad denne Vej ogsaa til at beskæftige mig med Augustin's „Bekendelser“, der interesserede mig meget fra et rent psykologisk og historisk Synspunkt. Og da jeg kom til tiende Bog, hvor den store Kirkelærer opkaster det Spørgsmaal: „Hvad er det, jeg elsker, naar jeg elsker Gud?“ (Quid est quod amo, quum deum amo?) — saa stod det for mig, at der maatte være en vigtig Kilde til Forstaaelse af religiøse Fænomener at finde i Selvvidnesbyrd af Personligheder, der, alt imedens de leve helt og fuldt i deres Religion, have Evne og Trang til i Eftertankens Form at klare sig, hvad de opleve i Tilstand af religiøs Betagethed. Jeg samlede da en Række lignende Udtalelser — fra indisk Literatur, fra Middelalderens Mystik, fra Luther og Pascal, fra Pietismen — og analyserede dem psykologisk. Det faldt mig naturligvis ikke ind (som man ved overfladisk Læsning af mine Skrifter har opfattet det), at man ad denne Vej kunde faa noget at vide om de positive Religioners Opstaaen, eller om al Religions første Opstaaen. Men man kunde faa noget at vide om, hvad det er, der holder Religionen oppe, naar den engang er bleven til, og det er for Filosofen nok saa vigtigt som det rent historiske Spørgsmaal om Dogmers og Kultusformers Opstaaen. Og jeg saa desuden klart, at Studiet af Religionens subjektive og individuelle Side maatte forbindes

med et objektivt Studium af Religionshistorien. Her søgte jeg især at efterspore, hvilken Maalestok Religionshistorikerne af Faget anvende, naar de kalde en Religion for højere, en anden for lavere. Ad begge disse Veje søgte jeg at danne en Hypotese om, hvad der er det Fundamentale i Religionen i dens forskellige Former. Og derved mente jeg saa at kunne finde et Grundlag for Forstaaelse af Religionens Stilling i vore Dage og for Formodninger om dens Fremtid. I en Tale ved en Universitetsfest i Efteraaret 1897 gav jeg en foreløbig Karakteristik af mit Stade.

Det var mit Ønske, før jeg skred til den afsluttende Fremstilling af mine religionsfilosofiske Tanker, at gennemgaa Problemet udførligt i Forelæsninger. Og dette gav Anledning til en Forandring i mit Universitetsarbejde, som ogsaa siden kom mig til Gode. Siden jeg blev Professor, havde jeg hvert Aar, jevnstids med Professor Kroman, holdt et propædeutisk Kursus for de unge Studenter, og ved Siden deraf holdt Laboratorieøvelser for en snever Kreds og offentlige Forelæsninger for større Kredse. Da Udarbejdelsen af en religionsfilosofisk Forelæsning, beregnet paa Studerende af alle Fakulteter, vilde kræve meget Arbejde, foreslog jeg Dr. Wilkens, der var bleven Professor extraordinarius, at overtage det propædeutiske Kursus i mit Sted. Dette Forslag blev modtaget og blev sanktioneret af vedkommende Myndigheder, og det førte til den Ordning, at enhver af de tre filosofiske Professorer hvert tredie Aar kunde have mere Tid til at holde frie Forelæsninger eller til at foretage nye Arbejder.

Til Belysning af mit religionsfilosofiske Stade vil jeg benytte nogle Udtalelser i Breve, som foranledigedes ved det.¹⁾

Fra en vis Side saa man i min Religionsfilosofi noget, der smagte af Teologi, eller som Teologerne i hvert Til-

¹⁾ En kort Karakteristik af min religionsfilosofiske Opfattelse vil man finde i Aftandlingen om min Forfattervirksomhed, der er optrykt i „Religiøse Tanketyper“ (1927). [Senere Anmærkning.]

fælde kunde bruge. Jeg havde i den Anledning en Brev-
 vevling med Dr. Anton Thomsen og hidsætter et Par
 Brudstykker af to Breve fra mig til ham fra Februar 1906.

Den 17. Februar 1906 . . . „Paa flere Punkter kom jo
 under vor Forhandling forleden Aften Forskellene mellem
 vore Synsmaader frem. Saadan vil der jo naturligt være;
 jeg behøver blot at tænke paa mit eget Forhold til Brøch-
 ner i sin Tid. Men jeg tilstaar, at det forekommer mig,
 De lider af en antiteologisk Angst. Hvad der er antiteo-
 logisk, er derfor ikke filosofisk. Vi maa se uhildet paa de
 Muligheder, der frembyde sig, naar vi komme til Grænse-
 punkterne. Netop som Positivistiske kunne vi her gaa gan-
 ske roligt og overlade de forskellige Partiers Profeter at
 tage paa Vej. Maaske jeg føler mig mere tryk, fordi jeg
 har gennemgaaet de forskellige Stadier og véd, at de for
 mig ere tilbagelagte.“

Den 23. Febr. 1906 . . . „Ved antiteologisk Angst i mit
 forrige Brev mente jeg netop, hvad De kalder politisk
 Angst. Jeg vil, at vi skulle filosofere uden Taktik. Og efter
 min Opfattelse af Filosofien og dens Betydning er det vor
 Pligt at undersøge alle Muligheder, naar de virkelig frem-
 komme med Forsøg paa Begrundelse.“

Den 28. Febr. 1906 . . . „Et Arbejdsprincip er Sætnin-
 gen om Værdiens Bestaaen derved, at den ved en væsent-
 lig Forandring i menneskelige Livsforhold leder til at
 spørge, om der kommer Ækvivalenter istedetfor det For-
 svundne. Saaledes navnlig ved Overgang fra positiv Reli-
 gion til fri Humanitet — netop det Fænomen, der har ført
 mig til min Hypotese. Jeg stiller mig anderledes til den
 „frie Tænken“, naar jeg er overbevist om, at den vil skaffe
 rigelige Ækvivalenter, end naar jeg er overbevist om det
 Modsatte eller dog have Tvivl derom. (Jeg bekender, at jeg
 endnu høre til de Tvivlende — altsaa tvivler om min egen
 Hypotese!). Og Haabet om at finde Ækvivalenter (som
 jeg ikke vil opgive) kan føre til et Arbejde paa at finde
 eller frembringe dem.“ —

I de her anførte Breve søgte jeg at give Svar paa Indvendinger fra en Side, der mente at tale paa Videnskabens Vegne og lededes af Frygt for at komme til at give Teologien en lille Finger. Fra en helt anden Side kom en Indvending, jeg besvarede i det Brev, jeg nu skal anføre saa godt som i dets Helhed. Et Par Aar efter, at „Religionsfilosofien“ var udkommen, fik jeg et Brev fra en Mand, jeg ikke kendte personligt, men som var vel kendt i den politiske og journalistiske Verden. Han skrev, at han havde læst min Bog strax, da den udkom, og havde ment at kunne slutte sig til dens Hovedtanker. Men efter en stor Sorg (Tabet af sin Hustru) havde han læst Bogen igen, og da stillede det sig anderledes, navnlig hvad Troen paa en personlig Udødelighed angik. Det var et meget smukt, alvorligt og vel gennemtænkt Brev. Mit Svar til ham (af 28. Oktbr. 1903) lød saaledes: „Det maa være mit første Ord som Svar paa Deres Brev at takke Dem for den Tillid, De har vist mig ved Deres Henvendelse. Jeg glæder mig over, at min Bog har stillet mig i et saadant Lys for Dem, at De har kunnet og villet skrive til mig, den Fremmede, saa aabent og personligt, som De har gjort. Deres Brev har baade grebet mig og interesseret mig. Som De vil se af min Bog, skelner jeg mellem den ledende Grundtanke i alle Religioner og religiøse Livsanskuelser, og den specielle Form, den antager hos forskellige Folk og til forskellige Tider. Det har været min Interesse som Filosof at forsøge en Begrebsbestemmelse af Religionen. Men i en saadan kunne ikke alle specielle Træk indgaa. Udødelighedstroen f. Ex. indtager en meget forskellig Plads og motiveres paa meget forskellig Maade i de forskellige Religioner. Hvad der interesserer mig som Filosof, er egentligt kun, at *hvor* der tillægges den en afgørende Plads, sker det ved en Motivering, der fører i Retning af, hvad jeg i min Terminologi kalder „Værdiens Bestaaen“. Og saaledes sker det jo ogsaa i Deres Brev. Jeg selv personligt vilde ikke kunne hævde, at Værdiens Bestaaen nødvendig-

vis kræver den enkelte Personligheds Bestaaen. Jeg staar idethele (en Frugt af haarde personlige og teoretiske Kampe) skeptisk overfor enhver speciellere Udførelse af den religiøse Grundsætning, med fuld Overbevisning om, at en saadan nødvendigvis har Poesiens Karakter, værdifuld ved den Stemning, der bærer den, men ikke et adækvat Udtryk for objektiv Sandhed. Men jeg ser klart, at her er et Punkt, hvor personlige Forskelligheder indtil Dagenes Ende ville gøre sig gældende, og jeg har den dybeste Respekt for enhver virkeligt personlig Opgørelse af Livets Regnskab paa dette Punkt. Kun maa jeg opponere, naar man gør den personlige Trang til en Maalestok for Andres Følelsesliv. Som f. Ex. naar Nogen vilde slutte, at den, der har mistet et Menneske, han elskede, og ikke tror paa Udødeligheden, skulle have elsket den Afdøde mindre end den, der *tror* paa Udødeligheden, har elsket den, *han* mistede. Den Slutning er utilstedelig, og her kan jeg sætte Erfaring mod Erfaring. Dog — herom nytter det ikke at stride.“ —

I „Forord og Efterskrift til min Religionsfilosofi“ (trykt i anden Række af „Mindre Arbejder“) og i „Den store Humor“ har jeg i flere Henseender søgt at belyse min Stilling til det religiøse Problem som Filosof og som Menneske. Som Filosof har jeg med de almindelige Principer for Videnskab og for Liv at gøre; som Menneske har jeg at gøre med den specielle Nuancering og Anvendelse af disse Principer, som min Livsgang og min personlige Erfaring har ført mig til. Men jeg tror, at for mit Vedkommende have Filosofen og Mennesket mere og mere nærmet sig til hinanden — jeg haaber, at det ikke har været til Skade for nogen af dem. — Jeg vil særligt henvise til Kapitlet „Tragik og Humor“ i Bogen „Den store Humor“ som det klarreste og dybest gaaende Udtryk, jeg har kunnet give for det Omraade, hvor min Filosofi og min personlige Livserfaring mødes. —

Min Religionsfilosofi udkom 1901 og blev snart oversat paa forskellige Sprog (Tysk, Fransk, Engelsk, Russisk,

Spansk, Japansk). Den bedste og mest forstaaende Anmeldelse af den saa jeg i „Literary Times“ (24. August 1906). Under Overskriften „A Danish Thinker“ gives der her et fortrinligt Resumé af Bogens Tankegang, noget, hvormed en filosofisk Forfatter i Regelen ikke er forvænt. Det fremhæves, at en Tænkter fra et lille Land lider under, at han skriver i et lidet kendt Sprog, men at man til Gengæld hos ham snarere vil finde Fordomsfrihed og universelt Udblik (a more unbiased cosmopolitan outlook). Bogens personlige Karakter ved Siden af den undersøgende Fremgangsmaade betones, og det bemærkes tilsidst, at selv om Bogen kunde synes at forminske den religiøse Tros Indhold, — at sige for lidt af Frygt for at sige for meget, — saa forfrisker dens strenge Ærlighed ligesom en Kilde med koldt Vand (its austere sincerity refreshes like a spring of cool water). Jeg negter ikke, at jeg blev meget glad ved denne Anmeldelse, og derfor har jeg anført den her.

Paa den sidste Forelæsningsdag i det nittende Aarhundrede (den 19. Decbr. 1900) holdt jeg paa Universitetet en Tale, som jeg udgav under Titelen „Ved Aarhundredskiftet“. Jeg fremhævede her nogle Træk til det afsluttede Aarhundredes Karakteristik. De aandelige Modsætninger, og særligt de nationale Modsætninger vare blevne skærpede i Løbet af Aarhundredet. I videnskabelig Henseende maatte det 19. Aarhundrede betegnes som Erfaringsbekræftelsens og den historiske Forskens Tid, medens de største Tanker, de egentligt grundlæggende Ideer vare fremkomne i det 17. og det 18. Aarhundrede. Paa det praktiske Omraade fik det sin Karakter ved de mægtige Arbejderorganisationer og den ved dem betingede Klassekamp, hvorigennem for første Gang i Historien de uheldigst stillede, i de ringeste Kaar levende Folkelag selv begyndte at tage aktiv Del i det Arbejde, der kan føre til fremskridende Løsning af de sociale Spørgsmaal.

I Efteraaret 1901 fik jeg fra Universitetet i Upsala gennem dets humanistiske Sektions Dekan en Opfordring til at komme derop i Vinterens Løb og i en Maaned holde Forelæsninger der. Jeg modtog gerne denne Indbydelse og tilbragte saa Februar Maaned 1902 i den klassiske svenske Universitetsby. For mig var den især Benjamin Höijer's og Erik Gustaf Geijer's By. Disse to svenske Tænkere havde jeg faaet stor Interesse for, og især Geijer's rige Personlighed, hans Historieskrivning og hans filosofiske Udvikling (der danner en Analogi til Sibberns og Kierkegaards hos os) har jeg da og senere beskæftiget mig med, idet jeg ikke blot studerede hans Værker, men ogsaa benyttede den omfattende Literatur, i hvilken den aandfulde Mands Personlighed og Udvikling gennemforskes og fremstilles. Fra mit Kateder paa Upasala Universitet saa jeg ud paa Geijer's Statue og længer bort, ud over snedækte Marker og Skove.

Som Forberedelse til disse Forelæsninger havde jeg paa Grundlag af mange Aars Studier og Notitser over de filosofiske Hovedproblemer udarbejdet en kort Fremstilling af disse Problemers nuværende Stilling, saaledes som jeg opfattede denne. Ligesom allerede i Indledningen til „Den nyere Filosofis Historie“ skelnede jeg mellem fire Hovedproblemer, — det psykologiske, det erkendelsesteoretiske, det etisk-religiøse og det metafysiske. Eller, som jeg undertiden har udtrykt det, Filosofien drøfter fire Hovedemner: Personligheden, Videnskaben, Livsførelsen og Verdensanskuelsen. Jeg fandt i Upsala en god og interesseret Tilhørerkreds, der ganske vist aftog, da jeg kom ind paa de mere abstrakte Undersøgelser, men tiltog igen, da jeg mod Slutningen igen kom tilbage til mere tilgængelige Spørgsmaal. Efter min Hjemkomst gennearbejdede jeg paany Indholdet af disse Forelæsninger og benyttede det som Emne for det Universitetsprogram, jeg efter min Tur skulde skrive til Universitetsfesten i Efteraaret 1902. Dette Program anses af nogle for den klareste og mest koncise Fremstilling af mine filosofiske Hovedtanker. Det er ikke

udkommet i Boghandelen, men er blevet uddelt i stort Omfang fra Universitetet og af mig selv. Det er oversat paa Tysk, og da William James syntes saa godt om det, lod han det, efter Aftale med mig, oversætte paa Engelsk.

Foruden den nævnte Forelæsningsrække, der strakte sig gennem hele Februar Maaned, holdt jeg i Upsala og i Stockholm populære Foredrag over Holberg og Kierkegaard, og over nyere erkendelsesteoretiske Synspunkter talte jeg i Upasala's naturvidenskabelige Forening og paa Stockholms Högskola.

Efter Forelæsningsrækkens Slutning blev jeg hædret af Upsala Studentkor, der mødte op med Faner, Sang og Tale i Universitetets Forhal. Og paa Hjemreisen var jeg indbudt til en Fest i Lund, som en Studenterkreds der gav for mig. — Jeg var glad og stolt over den Ære, der saaledes blev mig tildel i vort Naboland, og over, at jeg havde kunnet yde min Skærv til Vexelvirkningen mellem Nordens Universiteter.

Under mit Ophold i Upsala boede jeg i et Hotel garni, men hos flere Kolleger blev jeg gæstfrit modtagen og følte mig hjemme i deres Familie. Hos Professor Reinhold Geijer og hans elskværdige Hustru havde jeg flere hyggelige Aftener. Den berømte Sprogforsker Noreen, Fakultetets Dekanus, aabnede ogsaa sit Hjem for mig, og jeg gik ind og ud hos ham. Hans Hjertelighed betog mig, og det var mig en særlig Ære, at han paa Fakultetets Vegne bragte mig en smuk Afskedshilsen. Des mere skammer jeg mig ved at mindes, at jeg ikke kunde kende ham igen, da jeg 10 Aar efter mødte ham paa Gaden i Stockholm, og han meget venligt kom mig imøde. Mine to nærmeste svenske Venner baade under Upsalaopholdet og senere var Frants og Hanna v. Schéele. Frants v. Schéele var en kundskabsrig og begejstret Filosof, som, da han ingen Universitetsansættelse opnaaede, fulgte sin Interesse for Pædagogik og modtog Ansættelse som Leder af Stockholms „Folkskolevæsen“, en Stilling, der medfører et stort Arbejde, og som han har viet

sine bedste Kræfter. Hanna v. Schéele var min trofaste svenske Korrespondent, hvis Breve gav mig levende Indtryk af svenske Stemninger, og hvis Sympati og Forstaaelse har været og er af stor Værdi for mig.

I Sommeren 1902 foretog jeg med min yngste Søn en Rejse i Tyskland og Schweiz. I Berlin og Dresden besøgte vi de herlige Museer. Vi boede en Tid ved Vierwaldstättersøen og senere paa Wengelnalp.

Efteraaaret 1902 blev jeg valgt til Universitetets Rektor for 1902—03, som Afløser af min kære Ven Vilhelm Thomsen. Universitetets Forfatning var kort forud bleven ændret, idet Lærerforsamlingen fik større Indflydelse, og Konsistorium udelukkende skulde besættes ved Valg, medens forhen de fleste Pladser vare Alderspladser, hvor Ancienniteten som Professor var det Afgørende. Da jeg først var bleven Professor i 40 Aars Alderen, og da jeg derfor stod langt tilbage i Anciennitet for flere Fakultetskolleger, var jeg aldrig kommen ind i den høje Forsamling. Jeg har altid haft Interesse for Universitetets Anliggender, og det havde derfor gjort mig ondt, at jeg ikke havde hørt til den Kreds, der traf Afgørelser om dem; Lærerforsamlingen havde før Forfatningsændringen liden Indflydelse. Nogle Aar forud for mit Valg til Rektor var jeg dog bleven stillet op som Kandidat til en af de faa Konsistoriepladser, der efter den ældre Ordning besattes ved Valg. Men min Modkandidat var min Ven Vilhelm Thomsen, og jeg fandt det naturligt, at han gik forud for mig. Paa sin blide Maade sagde han til mig, at hvis det havde været en Anden end mig, der var stillet op imod ham, vilde han have taget det fortrydeligt op. Paa selve Dagen, da Valget skulde foregaa, laa han til Sengs af et af sine hyppige Sygdomsanfald. Jeg besøgte ham om Formiddagen og udbad mig hans Bemyndigelse til paa hans Vegne at takke for Valget, hvis han blev valgt, hvad jeg ikke tvivlede om. Det vakte megen Munterhed i

Lærerforsamlingen, da jeg, efterat Thomsen var valgt med ti Stemmers Majoritet, rejste mig op og takkede for Valget paa Professor Thomsens Vegne.

Mit Rektorat blev da mærkeligt ved, at det var første Gang, der valgtes en Mand til Rektor, som ikke forud var Medlem af Konsistorium og derved var inde i Sagerne. Det var derfor især i Begyndelsen ingen let Sag at optræde som Leder overfor de Mænd, der „havde siddet i Raadet i saa mange Aar“. Jeg tror dog, at jeg kom nogenlunde fra det, skønt det ikke altid var let at lede Forhandlingerne i Konsistorium og især i Lærerforsamlingen, i hvilken enkelte Medlemmer havde Tilbøjelighed til at holde lange Taler i Utide og fremkomme med formalistiske Indvendinger. Jeg erindrer et Møde, hvor der skulde vedtages en Forretningsorden, og hvor der i sidste Øjeblik fremkom en Indsigelse mod den af mig foreslaaede Afstemningsmaade. Da jeg forudsaa, at denne Indsigelse vilde give Anledning til lang Diskussion, og da Tiden var fremrykket, benyttede jeg mig af den Ret, Rektor havde til at afbryde et Møde og fastsætte et nyt Møde otte Dage efter.

Foruden at underskrive de løbende Udfærdigelser og at lede Forhandlingerne i Konsistorium og Lærerforsamling har Rektor ogsaa det Hverv at repræsentere Universitetet udadtil. I denne Henseende var det Interessanteste, jeg kom til at overvære, Festlighederne ved den tyske Kejsers Besøg i København i Begyndelsen af April 1903. Efterat have været tilstede ved Kejserens Landstigning paa Toldboden deltog jeg om Aftenen i et stort Galataffel. Kong Kristian den Niende udbragte Kejserens Skaal i en tysk Tale, som han læste op med stor Værdighed. Kejsere svarede i en blomstrende Tale, der endte med Ønsket om, at Kongen endnu i mange Aar maatte staa „am hohen Mast, von den Falten des alten Dannebrog's umgeben“. Talen blev holdt med kraftig Stemme og uden Hjælp af Papir. Efter Taffelet gave Majestæterne Kur. Kejsere viste hele Aftenen den største Ærbødighed for den gamle Konge. Saasart denne

nærmede sig, stod Kejseren ret, ligesom en ung Lieutenant for sin Oberst. Med stor Livlighed og Elskværdighed underholdt han sig med de Tilstedeværende. Vore demokratiske Ministre vare ikke alle sprogkyndige. Jeg hørte Kejseren rette et Spørgsmaal til den daværende Landbrugsminister (O. Hansen), men da denne kun stammede: „Jeg beklager, — — jeg beklager — —“ saa Kejseren et Øjeblik paa ham og gik saa videre. Da jeg blev præstenteret for ham, spurgte han, i hvilket Fakultet der var flest Studerende, og da jeg svarede, at det var i det medicinske, sagde han: „Nun, das ist gut, denn es gibt in der Welt allzu viele Juristen.“ Jeg tillod mig en lille Spøg i den Anledning, hvorpaa Kejseren begyndte at tale om den herlige Studenter-tid, som han med Glæde tænkte tilbage paa, og som hans Sønner nu nøde. Han talte med megen Energi og med store, straalende Øjne, der for en Stund lode En glemme det stive og tørre Udseende, han ellers kunde have.

Senere paa Aftenen kom Dronning Alexandra, der var paa Besøg, hen til mig og sagde, at hun havde hørt af sin Broder (Kronprinsen), at jeg havde staaet i Forbindelse med Enkekejserinde Friedrich af Tyskland („min stakkels Svigerinde“, som hun kaldte hende). Sagen var, at Enkekejserinden havde læst min Etik og havde sendt mig Hilsener baade gennem Kongen og gennem Kronprinsen; jeg havde ogsaa maattet sende hende en Autograf. Dronning Alexandra talte længe med mig og ønskede sig en af mine Bøger. Nogen Tid efter sendte jeg hende da min Etik med en Tilskrift af det Indhold, at jeg med Glæde overrakte Bogen til Dronningen over det Land, hvis Literatur og Videnskab jeg skyldte saa meget.

Næste Aften var der Soirée hos Kronprinsen. Her var der samlet en stor Mængde Mennesker fra forskellige Kredse, som ordnedes i Grupper i de forskellige Sale. Universitet, Kunstakademi, Administration o. s. v. stode parate, og Kejseren gik omkring og henvendte nogle bevingede Ord til de forskellige Grupper. Jeg hørte, at han talte med

Krøyer om Kunstakademier, som Krøyer mente, vare af det Onde, og jeg hørte ham sige, da Marcus Rubin blev præsenteret som Statistiker: „Statistik — die schwierigste aller Wissenschaften!“ (Derimod saa jeg ikke, at han tog flere „Plader“ af denne vanskelige Videnskabs danske Repræsentant). — Denne Aften var foruden Rektor ogsaa Dekanerne tilstede, og jeg fortalte dem da Kejsereus Ytring om Juristerne fra den foregaaende Aften. Den juridiske Dekan sagde da, at der skulde dog altid gøres Nar af Juristerne; men Medicineren mente, at Lægerne plejede at blive mest medtagne, og saaledes beklagede hver Dekan sig paa sit Fakultets Vegne; kun Teologen (Professor Jacobsen) stod taus, til Alle havde talt, og sagde da: „Det Værste er dog det, der er sagt om Teologien, og det er kun et eneste lille Ord: leider! (i Goethe's Faust).“ —

En Maanedstid før Kejsersbesøget var jeg bleven 60 Aar (den 11. Marts). I den Anledning kom jeg uventet til at holde mit første Jubilæum. Jeg havde nok stedse haft en Fornemmelse af, at de Studerende idethele godt kunde lide mig; men jeg blev overrasket og overvældet af den Hengivenhed og Velvillie, som nu slog op imod mig. Selv om en Del skyldtes Iveren for at fejre Jubilæer (ogsaa hvor Jubilæren ikke selv finder paa det), saa var der dog, derom var og er jeg overbevist, ægte Følelse i det, der mødte mig ved denne Lejlighed og ved forskellige Lejligheder i de senere Aar. Jeg var inderligt glad ved de mange Beviser paa Sympati, jeg modtog fra Ældre og Yngre, skønt jeg ofte inderst inde havde Følelsen af, at jeg blev overvurderet. Hvad jeg vidste og véd med mig selv, er, at jeg har taget Livet og min Gerning — den Gerning, det har været min Lykke at øve — alvorligt. Jeg har været en flittig Mand, og min personlige Udvikling og mit Tankearbejde ere gaaede Haand i Haand, uagtet der er Slakker i min Personlighed, som Tankearbejdet ikke har formaaet at faa Bugt med.

Studenterforeningen og Studentersamfundet indbød mig i Forening til en Fest, der blev holdt Aftenen efter min Fødselsdag. Det var mig en stor Glæde, at Professor Kroman overtog Dirigenthvervet ved denne Lejlighed, — at Valdemar Vedel holdt Hovedtalen, — og at senere Georg Brandes holdt den glimrende Tale, han har aftrykt i sine Skrifter. Blandt Sangene er jeg især glad over Sofus Michaëlis' prægtige Digt. Desuden fremkom der fra Venner og Tilhørere Karakteristiker og Mindeord i Prosa og paa Vers. Især bevarer jeg i kær Erindring Saxild's Karakteristik i „Tilskueren“, og Niels Møllers Digt sammesteds.

Da jeg sent om Aftenen vilde køre hjem, spændte en Skare Studenter Hesten fra Droschken og trak mig i Galop hele Vejen fra Hotel „Kongen af Danmark“, hvor Festen var holdt, over Knippelsbro til Strandgade, hvor jeg dengang boede. Flere Hold afløste hverandre under Kørslen; de, der ikke trak, løb ved Siden af Vognen eller bagefter, og efter det hele Optog red Droschkekusken paa sin forundrede Hest. Der var Politistation i Huset, hvor jeg boede, og Betjentene kom ud for at se, hvad der var paa færde. Da jeg var kommen op i min Stue, aabnede jeg Vinduet og bragte endnu en Tak til mine unge Venner, som svarede med et Hurra, der gjaldede gennem den stille Gade.

Næste Dag traf jeg Politiassistenten og bad ham undskylde, at jeg havde været Anledning til Uro i Gaden. Han svarede spøgende, at Politiet saa ofte voldte Uro i Huset ved at komme med fulde Folk til Stationen; — det kunde gaa lige op! —

Sommeren 1903 tilbragte jeg i Jylland, dels i Ebeltoft, hvor min ældste Søn dengang opholdt sig, dels i Viborg, hos Arkivar Saxild, dels paa Tyborøn hos Ingeniør Munch-Petersen. Det var tre ægte jyske Egne.

Den følgende Vinter kom der en Indbydelse til mig til at holde Foredrag om Psykologiens nuværende Stilling ved

en almindelig videnskabelig Kongres, der i Eftersommeren 1904 skulde holdes i St. Louis i Nordamerika i Anledning af, at det var hundrede Aar, siden Louisiana var bleven forenet med de nordamerikanske Fristater. Man indbød til denne Kongres omtrent hundrede europæiske Videnskabsmænd af forskellige Fag, foruden en hel Del Amerikanere. Det var mest Lysten til at se Amerika, der bevægede mig til at sige Ja; men et venligt Brev fra William James med Indbydelse til at besøge ham under mit Ophold derovre gjorde meget til at bestyrke mig i min Beslutning. Desuden vilde jeg træffe mange interessante Mennesker. Udsigterne for Rejsen bleve endnu mere tiltrækkende, da min Ven og Kollega Otto Jespersen en Dag kom op til mig og fortalte, at han ogsaa havde faaet Indbydelse. Vi bleve da enige om at gøre Rejsen sammen. Vi to og Fysikeren Arrhenius vare de eneste Nordboer, der vare indbudte.

Rejsegodtgørelse og Honorar vare saa rigelige, at jeg kunde lægge en Plan om Ophold i England og Holland paa Tilbagereisen.

Til Forberedelserne til Rejsen hørte ogsaa det at lære at tale Engelsk nogenlunde. Jeg havde slet ikke læst Engelsk i Skolen, men senere lært mig at læse det, ogsaa havt nogle faa Timer; men Udtalen var meget mangelfuld. Jeg havde Gloser nok til Husbehov, især til filosofisk Husbehov, men var ikke øvet i at finde dem i en Fart. Det hjalp godt, at jeg nu tog nogle Timer hos en dygtig Lærerinde; men det var først efter nogle Ugers Ophold i Amerika, at jeg ret kunde faa Tungen paa Gled. Flere Amerikanere, bl. a. William James og Morton Prince, erklærede mine Breve for „quite idiomatic“; men Udtalen var slet, og det er ikke lykkedes mig at komme ud over denne Ufuldkommenhed. Da jeg engang spurgte Jespersen, hvad han syntes om mit Engelsk, svarede han: „Ja, De kan faa sagt Alt, hvad De vil, og De kan blive forstaaet; — men det er ikke Engelsk!“ — Jeg var ret vel tilfreds med dette Skudsmaal, skønt det jo, hvis jeg skulde tale til en Forsamling, der ikke blot

interesserede sig for Indholdet, men ogsaa for Formen, vilde være en væsentlig Mangel, at mit Talesprog ikke var „idiomatic“. Dette var en af Grundene til, at jeg to Gange har afslaaet Opfordringer til at komme til Skotland og holde de saakaldte Gifford Lectures. —

I Slutningen af August tiltraadte da Otto Jespersen og jeg vor Amerikarejse paa „Hellig Olaf“. Det var en dejlig klar Sommeraften, da vi gik op gennem Sundet, og næste Morgen havde vi en herlig Sejlads op gennem Kristianiafjord. Skibet laa en Dag ved Kristiania, og vi benyttede Tiden til en Tur til Holmenkollen. Efterat vi Dagen derpaa havde ligget nogle Timer ved Christianssand, gik Turen over Nordsøen, nord om Skotland ud i Atlanterhavet. Det var ejendommeligt saaledes i en otte Dages Tid at komme op om Morgenen og se Hav omkring sig til alle Sider. Vi mødte ikke mange Skibe paa vor Vej. I det Fjerne saa vi ofte Hvaler sende deres Straaler højt ivejret. Undertiden ledsagedes vi af Skarer af Delfiner, der vilde løbe omkap med Skibet. Det var et morsomt Syn, naar de i deres Iver sprang fra Bølgetop til Bølgetop. Men en Matros, der stod ved Siden af mig, sagde: „Ja, det er nu den rene Dumhed. De ville udenom Skibet; men saa kunde de jo bare ligge stille, til Skibet er gaaet forbi!“ Denne Dyrepsykologi var vist ganske rigtig.

Egentlig Søsyge havde jeg kun en Aften oppe ved Orkneyøerne et lille Anfald af, som Jespersen kurerede med nogle Draaber. Men i flere Dage befandt jeg mig bedst paa Dækket i en magelig Liggestol, og der fik jeg mine Maaltider. Jeg havde her til Sidekammerat en ung smuk tysk Dame, som jeg fik gode Samtaler med. Min Hovedlæsning under Farten var Shakespeare (i de smaa lækre engelske Udgaver). Senere hen kunde jeg igen tage Del i det selskabelige Liv ombord. Om Aftenen blev der undertiden danset, og jeg indøvede Menuet med en ung dansk kvindelig Student, der rejste til Amerika paa Besøg. Et Par Aar efter var hun oppe til Filosofikum hos mig, og

da hun kom og satte sig ligeoverfor mig, sagde jeg: „Naa, Frøken, lad det nu gaa ligesaa godt som paa Atlanterhavet!“ Denne Gaade kunde Auditoriet øjensynligt ikke gætte.

Otto Jespersen var en god, støt Rejsefælle. Vi delte Kæhyt og kom udmærket ud af det med hinanden. Han havde i sine yngre Dage taget Del i Studentersammenkomster hos mig, indført af sin Ven Knud Ipsen. Han havde en smuk videnskabelig Løbebane; det var jo saaledes en stor Ære at blive indbudt til et engelsk talende Land for at tale om engelsk Sproghistorie. Jeg drillede ham med, at han studerede Fonetik om Natten, ikke blot om Dagen, ti naar vi sejlede om Natten i Taage, lød Skibets Dampfløjte stadigt: „Bum—bum—bum!“ og jeg hørte da Jespersen i Køjen over min efterligne den i noget svagere Tonart, ligesom han plejede at øve sin Tunge i Efterligning af fremmede Sprog eller Dialekter.

Det var mig en Glæde at lære Jespersen at kende og at erfare, hvilket Liv og hvilken Varme der var bag hans noget tørre og forlegne Væsen. En gammel Politiker, som var med ombord, Kommandør Bluhme, sagde til os: „Ja, nu rejse de Herrer ud som gode Venner og Kolleger; men inden Rejsen er forbi, ere de saa lede og kede af hinanden, at de ikke kunne taale at se hinanden.“ Han støttede sig vel til sine Erfaringer. Men hans Spaadom slog ikke til. Vi vare rejste ud som „Des“, men kom hjem som „Dus“, og ham og hans elskværdige Hustru, Fru Ane Marie, regner jeg stadigt til mine gode Venner.

Rejseselskabet bestod foruden af Danske ogsaa af Amerikanere. En Læge fra New York rejste om Sommeren frem og tilbage over Atlanterhavet, fordi dér var ingen Telefoner. En amerikansk Dame med sine Døtre hørte til den Sekt, der samler sig om den saakaldte „Christian Science“, hvis Hovedsætning er, at der intet Ondt, ingen Smerte findes i Verden. Hendes Bekendelse lød: „Vi ere glade og lykkelige, og hvorfor skulde vi ikke forkynde, at

det er Meningen i det Hele?“ — Et Par Dage var hun dog forsvunden — paa Grund af Søsyege. Formodentligt har hun da maattet indrømme, at der var Realiteter af anden Art end den, hun havde proklameret. Men jeg fik hende ikke spurgt derom.

Kongreskomiteen havde sendt os to Mærker (badges), som vi skulde bære ved Landgangen. Vi mødtes ved Ankomsten med to Udsendinge, der bare lignende Mærker, og kom ved deres Hjælp hurtigt gennem Tolden. Vi førtes op i New York og fik Frokost paa en Restauration. Derpaa rejste Jespersen strax til Filadelfia for at besøge sin Kones Broder. Han medbragte i Plade sin Svigerfaders Stemme, som Svogeren ikke havde hørt i 20 Aar. Jeg blev indlogeret i et Hotel og indført i en Klub, der havde Lokale i 13. Etage i samme Hus som Hotellet. Næste Dag rejste jeg over Boston op i New Hampshire til James' Landsted i en prægtig Skovegn ved „de hvide Bjerge“. Oppe fra den Egn havde der, da Jordsalget i Vesten begyndte, fundet en hel Udvandring Sted. Man saa rundt om mange forladte Bondegaarde. Det var en saadan Farm, James havde købt og gjort til et hyggeligt Sommerhjem.

Da jeg ankom til Farmen, traf jeg kun Mrs. James, som sad i Verandaen og stoppede Strømper. Hendes Mand var roet over Søen til Stationen for at tage imod mig, men var kommen for sent. Jeg fik anvist et rummeligt Værelse, og lidt efter kom Forfatteren Henry James, Williams Broder, for at byde mig officielt velkommen i hans Svigerindes Navn. Da jeg kom over i Verandaen igen, kom en lille Mand i Knæbenklæder og Skjortæærmer og med to Aarer over Skulderen. Han havde et fint, intelligent, men nervøst Ansigt med smukke Øjne. Og saa stod jeg overfor en Mand, jeg gennem hans Skrifter havde faaet saa smukt og levende et Indtryk af, en af Tidens fineste deskriptive Psykologer. Man har sagt om de to Brødre, at Henry var den bedste Psykolog blandt Poeter, William den bedste Poet blandt Psykologer. I Løbet af de Samtaler, vi havde

i de følgende Dage, fik vi drøftet baade de Punkter, hvor vi mødtes og dem, hvor der var Divergencer. Jeg havde Aaret forud gjort Rede for mit Forhold til James i et Universitetsprogram af 1903 (om nogle religionsfilosofiske Forsøg i nyere Tid), som er optrykt i anden Række af mine „Mindre Arbejder“. Skildringen af James blev senere optagen i de udenlandske Udgaver af „Moderne Filosofer“, og jeg véd, at James satte Pris paa denne Karakteristik. Hvad hans religiøse Anskuelser angaar, mente han at kunne kalde sig Kristen, men han tilhørte ikke nogen Kirke (denomination) og holdt ikke af at høre Prædikener, hvorimod han ofte om Morgenens gik ind i et Kapel for at høre Psalmesang. Der var i hans Maade at tage teoretiske og praktiske Spørgsmaal paa noget Oprindeligt og Personligt, der virkede i høj Grad forfriskende. Han hørte til en Type, som Mange ikke vilde vente at møde i Amerika, en stiltfærdig, mild og inderlig Aand, med Sans for det indre Liv, hvor det saa findes, og hvilke Former det saa ikklæde sig, en Type, der staar i forunderlig Modsætning til den rastløse, i Forretningslid opgaaende Type, man ofte betragter som den egentlig amerikanske. James' Natur passede godt til Naturen ved „de hvide Bjerge“. En Dag, da Skoven „stod stille og tav“, ikke en Vind rørte sig, og der hvilede en vidunderlig Ro og en inderlig Stemning over Landskabet, sagde James: „This is an American day.“ Ja, saadanne Dage gives der i Amerika, og i de Kredse, i hvilke jeg færdedes under mit to Maaneders Ophold i Amerika, havde jeg ofte Lejlighed til at opleve saadanne Dage og møde den Mennesketype, som svarer til dem.

James's Mildhed og Sindsfred var ikke en ligefrem Naturgave. Han havde i en tidligere Periode af sit Liv lidt af voldsomme Anfald af Neurasteni ledsagede af Angestfølelser. Alt i Livet stod som usikkert og som fuldt af Fare. Han maatte klamre sig til de mest ophøjede bibelske Ord, han kendte, for ikke at blive sindssyg. Han har selv be-

skrevet dette Tilfælde i sin berømte Bog „Varieties of Religious Experience“. Ti det Tilfælde, han beskriver p. 160 f (i den danske Folkeudgave p. 86 f), er i Virkeligheden hans eget, hvad jeg dengang ikke vidste, men hvad han har erklæret i et Brev til en fransk Ven, i hvilket han tillige beskriver Tilfældet som „acute neurasthenic attack with phobia“.¹⁾ Om det var i dette Sygdomsanfald, han benyttede den saakaldte mind-cure, der bestod i, hvad han betragtede som telepatisk Paavirkning, véd jeg ikke. Han har beskrevet denne Kur i „Varieties“ p. 123 ff (ikke medtaget i den danske Folkeudgave).

James's Forhistorie kendte jeg ikke fuldstændigt, da jeg besøgte ham. Hvis der engang kommer en god og grundig Biografi af ham, vil det være overordentligt interessant at se, hvad han har haft at kæmpe med, og hvorledes det har øvet Indflydelse paa hans Tankegang. Han hørte selv til, hvad han kalder „de syge Sjæle“. Og det var hans paa Erfaring grundede Overbevisning, at en saadan syg Sjæl har Ret til at gribe til det, der viser sig at have Magt til at holde den oppe i Krisens Øjeblikke. Derved forstaas baade hans inderlige religiøse Sindelag, baaret af Trangen til Fred og til Magt over det indre Mørke, og hans store Uhildethed og Frihed fra enhver dogmatisk Udformning. Hans Stilling overfor det religiøse Problem er en aandelig Læges, der bruger de Midler, Erfaringen anviser, uden systematiske Bekymringer. Hans „Varieties“ er, skønt han ikke dølger sit eget personlige Stade, en af de mest udogmatiske Bøger, der gives.

Neurastenien blev han aldrig fri for. Da jeg var hos ham, led han af voldsom Depression. Kun i nogle Morgentimer kunde han arbejde. Om Eftermiddagen holdt han af at køre omkring i en lille Enspændervogn.

Efter 4—5 Dages Ophold hos James rejste jeg tilbage til New York, hvor jeg var indbudt til at bo et Par Dage

¹⁾ Se herom *Th. Flournoy: La Philosophie de William James* (1911), p. 149.

hos en af de Herrer, der havde taget imod os ved Landstigningen, en anglikansk Gejstlig, Mr. Carstensen, en danskfødt Mand, Søn af Tivolis Grundlægger. Han var Præst ved en lille Kirke ude i et hyggeligt Villakvarter. Han boede i et stort og smukt Hus, og han og hans Frue viste mig megen Venlighed. Dette Besøg afsluttedes med, at Mr. Carstensen bragte mig til det Exprestog, med hvilket jeg, sammen med en Snes Deltagere i den kommende Kongres, skulde foretage en Rundrejse til forskellige Steder før og efter Kongressen, under Ledelse af en af Cook's Agenter. Det var et blandet Rejseselskab, Franskmand, Tyskere og Italienerne. Blandt Deltagerne var Matematikeren Darboux, Arkæologen Enlart (der havde grundigt Kendskab til dansk middelalderlig Arkitektur og især var optagen af Marieklostret i Helsingør), Filosofen Dessoir (en Tysker), Historikeren Ettore Pais og Sprogforskeren Pio Reina. Med Pais kom jeg i nærmere Berøring og har ogsaa i de følgende Aar flere Gange hørt fra ham. Vor første Station var Niagara. Vi kom dertil ved Aftenstid, og jeg gik strax — sammen med Jespersen, der her stødte til os — ud til Faldet. Vi kom ud lige ved den Rand, ud over hvilken de vældige Vandmasser styrtede ned som fyrige Heste, der ile frem i rasende Fart og kaste sig i Afgrunden. Den ovenfor jævnt glidende Vandmasse slaar pludseligt over i Faldets Voldsomhed, ligesom en overvældende Sindsbevægelse pludseligt kan vælde frem fra et stille Sindelags Grund, hvor Intet syntes at varsle en saadan Overgang. Da jeg endel Aar forud besøgte Vandfaldet ved Imatra i Finland, hvor de store Vandmasser fra Saimasøen presses ud gennem en snever Klipperevne, var det ogsaa Billedet af rasende, fremilende Heste, der opstod ved Synet. — Næste Dag saa vi Faldet fra neden, idet vi, iførte Oliekapper, ved Elevator kom ned til Skræntens Fod. Her var det en plaskende og buldrende Verden, vi kom ind i; men Indtrykket havde ikke den ophøjede Karakter som ovenfor.

Vor næste Station var Chicago, hvor vi tilbragte et Par

Dage. Der blev givet en Fest for os, som bekostedes af nogle Millionærer (der dog ikke selv vare tilstede). De forskellige Nationaliteter hyldedes, og Jespersen svarede i en lille kvik Tale paa Nordboernes Vegne.

I St. Louis indkvarteredes vi i en Nybygning, der skulde bruges til Studenterbolig, svarende til vor Regens. Der var en Mængde smaa Lejligheder, hver til to Studenter, med to Soveværelser og mellem den et fælles Opholdsværelse. Jespersen og jeg kom til at bo sammen, og da Arrhenius boede lige ved, holdt vi tre vort Morgenmaaltid sammen. Arrhenius var gerne i straalende Humør, og hans Vid og Livlighed skaffede os en munter Begyndelse paa Dagen. Tönnies, som jeg her traf igen, var ofte en fjerde, mere stilfærdig Deltager.

Kongressen varede en Uge, med Foredrag og tilhørende Diskussioner baade Formiddag og Eftermiddag. Jeg talte om almindelig Psykologi med James Ward fra Cambridge i England som Koreferent. Om Diskussionen efter vore Foredrag erindrer jeg Intet. Derimod erindrer jeg andre Diskussioner, hvori jeg tog Del, især den om patologisk Psykologi, der indledes af Pierre Janet, hvem det var mig meget interessant at gøre Bekendtskab med. Han havde skrevet Fortale til den franske Udgave af min Psykologi, og der var et vist Slægtskab i vore psykologiske Synsmaader. — Jeg gjorde ogsaa Bekendtskab med Kemikeren Ostwald, der nu optraadte som Filosof med en Klassifikation af Videnskaberne, som han ikke anede allerede var opstillet af Comte. Ostwald syntes jeg personligt godt om; han var hjertelig og naiv, — i sine Spekulationer dog maa-ske for naiv.

Naar man deltog i Møder baade Formiddag og Eftermiddag, var Tiden godt optagen. Til Fester gik jeg ikke, undtagen til den store Afslutningsfest. Jeg sad her ved Siden af en meget elskværdig tysk Kollega, Benno Erdmann i Bonn (nu i Berlin). Han spurgte mig, om man ikke nu i Danmark nærede en mere forsonlig Stemning overfor

Tyskland. Jeg svarede, at jeg troede, Stemningen vilde blive god, hvis der ikke stadigt kom nye Exempler paa, hvorledes den preussiske Regering undertrykte vore slesvigske Landsmænds Sprog og nationale Kultur. Hertil sagde han, at Staten dog maatte have samme Sprog og Kultur overalt. Jeg sagde da: „Ja, Herr Kollege, das ist eben die Nemesis der Eroberung. Man kann die Herzen und die Geister nicht bezwingen, und wenn man doch Einheit auch auf dem geistigen Gebiete haben will, muss man die rohe Gewalt anwenden.“ Efterat jeg nærmere havde forklaret ham Forholdene, var det, som der for den redelige Mand for første Gang gik et Lys op, og han svarede: „Ja, ich sehe, man muss ja aus seiner Haut ausgehen, um diese Sache gerecht zu beurteilen.“

Efter Kongressens Slutning kom vi igen under Cook's Varetægt. Vi rejste først til Washington, hvor vi bleve et Par Dage. Her bleve vi præsenterede for Præsident Roosevelt, der henvendte nogle Ord til Enhver. Da han hørte, at jeg var fra Danmark, spurgte han, om jeg kendte Jacob Riis, og da jeg sagde, at jeg haabede at gøre hans Bekendtskab i New York, sagde han: „I hope, You will do so, because he is one of our best American citizens, and at the same time still a good Danish patriot.“ Hertil svarede jeg, at det vidste jeg fra en af Præsidentens egne Tidsskriftartikler, i hvilke han havde skildret sit og Riis' Arbejde for at reformere New Yorks kommunale Forhold. Roosevelt gjorde et meget energisk Indtryk. Naar han talte, kunde der komme noget Rovdyragtigt over ham, eller han saa ud, som om han skulde gøre Indhug som Kavallerist.

Under Opholdet i Washington vare vi en Aften til Soirée hos Præsidenten for St. Louis Kongressen. Der vankede ved denne Lejlighed kun Appelsiner og Limonade. Det var ikke nok for Tyskere og Nordboere, og da vi gik hjem, opsøgte vi derfor en Ølhalle, hvor vi gik ned. Den berømte Dogmehistoriker Harnack, som var iført alle sine

Ordener, tøvede dog lidt, inden han gik ned med. „Nur einen Augenblick!“ sagde han, og dette Øjeblik benyttede han til at lade Ordenerne forsvinde i sine Lommer. Ved Øllet raadede der stor Gemytlighed. Men Harnack drillede to tilstedeværende Østerrigere ved at sammenligne Østerrig med det gamle Hus i Andersens Eventyr: det vidste ikke, til hvilken Side det skulde falde, og kun derfor blev det staaende! Et ret træffende Billede paa den østerrigsk-ungarsk-slaviske Stat, men som Harnack neppe med samme Munterhed vilde anvende nu (efter 1914).

Fra Washington droge vi over Filadelfia til Boston, hvor Harvard Universitetet gjorde en Fest for os. Præsident Eliot fra Harvard dirigerede og talte til de forskellige Nationaliteter. Talen til Nordboerne henvendte han til mig, og jeg maatte improvisere en lille Tale, som vist lykkedes ret godt. Her i Boston opløstes Kongressen definitivt. Jeg opslog nu for en tre Ugers Tid min Bolig ved Harvard-universitetet, der ligger udenfor Byen Cambridge, som kun er skilt fra Boston ved en Flod. Først boede jeg i et boarding-house, senere i James' Hus. I et Brev til en ung Ven skrev jeg (14. Okt. 1904): „Jeg bor nu hos min Ven Professor James i et stort og hyggeligt Hus i denne prægtige Universitetsby, — prægtig, ikke i Betydning af pragtfuld, men i Betydning af herlig og interessant. Det er som en stor Park, hvor Forelæsningslokaler, Laboratorier, Studenter- og Professorboliger ligge mellem Træerne, der nu staa i Efteraarets Pragt. James er en udmærket Filosof, navnligt ved sit fine psykologiske Sans og sit aabne Blik, og han er derhos en elskelig Personlighed. Strax efter at jeg var kommen til Amerika, i Begyndelsen af September, boede jeg nogle Dage hos ham paa hans Landejendom, og nu har han indlogeret mig i sit Hus her i et stort lyst Værelse med Udsigt til venlige Alleer og Haver. Idag har jeg holdt en Forelæsning for hans Studenter. Og igaar holdt jeg Forelæsning ude paa et Kvindeuniversitet, som hedder Wellesley College og ligger nogle Mil herfra . . . . Disse Da-

ge ere nogle af de bedste, jeg har havt paa min Rejse. Ogsaa Mrs. James er overordentligt elskværdig, og hele Familien véd ikke, hvor godt de ville gøre det for mig.“ — De to Foredrag, der her omtales, sammenarbejdede jeg til en Artikel, der blev trykt paa Engelsk i et amerikansk Tidsskrift og senere paa Dansk i mine mindre Arbejder, tredje Række, under Navn af „En filosofisk Bekendelse“.¹⁾

I nogle Dage boede hos James samtidigt med mig Pierre Janet og den engelske Psykolog Lloyd Morgan (der i sin Tid havde skrevet en smuk Anmeldelse af min Psykologi i „Nature“). Opholdet hos James var altsaa af flersidig Interesse for mig. Men mest optagen var jeg af James' milde og dybe Personlighed. Jeg véd ogsaa, at James havde Ven-skab for mig. Det fremgik af hans Breve til mig i de følgende Aar. Og da han var død, skrev Mrs. James til mig: „William had a strong affection for You.“ — Allerede under mit Besøg var han svag; Neurastenien tog i de følgende Aar til, foruden at han led af et Hjertetilfælde. Efter forgæves at have brugt Kur i Europa døde han i Aaret 1910. —

Sidst i Oktober sejlede jeg fra New York med et af Cunard-Liniens Skibe, Lucania. Strax udenfor New York fik vi en stærk Storm, og jeg maatte ligge fire Dage i min Køje, hvor jeg blev plejet godt af den engelske Stewart, saa godt, at en ung Sydamerikaner, der delte Kahyt med mig, ogsaa fik Lyst til at blive i Køjen, hvad han dog ikke

¹⁾ Begge de to Foredrag, jeg her har omtalt, blev holdte i Overværelse af James. Men han har rigtignok fortolket dem altfor stærkt i Retning af sine egne Ideer, naar han kort efter min Afrejse anbefaler mig meget hjertelig (make much of good old Høffding) til en Korrespondent i Oxford (24. Oktbr. 1904) med den Begrundelse, at jeg var „en god Pluralist og Irrationalist“. Hvis man vil læse Afhandlingens, i hvilken begge Foredrag er sammenarbejdede, i tredje Række af mine mindre Arbejder, vil man se, at dette ikke passer (hvad Pluralismen angaar). Jeg er naturligvis glad ved, at James syntes godt om mig. (I took to him insensibly, and so did everybody), og at jeg efter hans Mening har gjort et godt Indtryk i Amerika. — James var meget glad over en Anekdotte, en amerikansk Dame havde fortalt mig, og som jeg anvendte i min Forelæsning for hans Studenter. (Den er anført i Mindre Arbejder III p. 26). Den var rettet mod ortodox Teologi, men beviser Intet for „Pluralismen“.

fik Lov til. Da Vejret var blevet bedre, kom jeg igen paa Dækket, men tilbragte Dagen for mig selv i en aaben Hal. Jeg fik min Mad op der, da jeg ikke dristede mig til at gaa ned i Salonen. Der var heller ikke den Hygge som paa det danske Skib. Der var mange flere Passagerer, og det virkede lidt uhyggeligt, at der var opslaaet Advarsler mod at spille Kort med ubekendte Medrejsende, da det var Direktionen bekendt, at der var professionelle Spillere ombord. Ikke fordi Kortspil var en Fristelse for mig; men man saa sig dog om med en vis Mistanke. Jeg tilbragte Dagen med at læse og med at se ud paa Havet, der nu ikke mere havde det sommerlige Udseende som paa Overrejsen. Midt ude paa Atlanterhavet kom der traadløst Telegram om Spændingen mellem Rusland og England i Anledning af, at den russiske Flaade i Nordsoen af Panik havde skudt paa engelske Fiskerskibe. Hver Morgen tryktes der paa Skibet en lille Avis, som blev omdelt til Passagererne, og man kunde saaledes i sin Køje læse de nyeste Nyheder. Det skal have været første Gang, traadløs Telegrafering blev brugt paa den Maade. Da vi kom til Liverpool, hørte vi, at Krigsfaren var forbi.

Sammen med Dampskibsbilletten havde jeg faaet en Jernbanebillet fra Liverpool til London, der gav Ret til Ophold forskellige Steder undervejs. Jeg tog strax fra Liverpool ud til den lille By Chester, dels for at hvile ud efter Sørejsen, dels fordi Chester er en historisk interessant By, med Minder fra Romertiden og fra den engelske Borgerkrig. Det var en hyggelig engelsk Provinsby, og jeg tilbragte Dagen dels med Læsning i den smukke Park, dels med Spadsereture. Om Aftenen drog jeg videre til Stratford on Avon, Shakespeare's Fødeby, hvor jeg blev næste Dag over. Det var i en ejendommelig Stemning, at jeg gik omkring her, hvor Tanken ret kunde dvæle ved den store Digtets Ungdomsliv og igen ved hans jevne Liv der efterat han havde forladt Scenen og Literaturen. Der er ingen direkte Minder om ham, naar undtages hans

Buste i Kirken, der skriver sig fra den nærmeste Tid efter hans Død. Men Landskabet er karakteristisk engelsk, og ved at vandre langs den brede Avonflod, hvor den strømmer gennem Enge og hen under overhængende Piletrær, kom jeg stedse til at tænke paa Beskrivelsen af Ofelias Død.

I London var jeg indbudt til at holde et Foredrag i Sociological Society, og det var blevet indrettet saaledes, at jeg skulde bo hos tre af Selskabets Medlemmer, en Uge hvert Sted, under mit Ophold i London. Jeg tog da strax ud til min første Værtinde Lady Welby i Harrow on the Hill, nogle danske Mile fra London. Lady Welby var Enke efter en Godsejer. Hun var meget filosofisk interesseret og har skrevet om, hvad hun kaldte „Significs“, d. v. s. Læren om den nøjagtigst mulige Overensstemmelse mellem Ord og Tanke. Hun mente, at det sædvanlige, og tildels ogsaa det videnskabelige Sprog var fuldt af uklare Metaforer og falske Analogier. Jeg negter ikke, at der for mig var noget Overdrevent i den gamle Dames Iver for denne Sag, — det samme Indtryk, som jeg har faaet af en af vore Naturforskeres drabelige Kamp mod falske Analogier. Sprogets billedlige Udtryk egne sig ofte fortræffeligt for den søgende og arbejdende Tanke, der, alt som den naar fremad, har det i sin Magt at afstrejfe det Billedlige gennem bestemte Begrebsdannelser. Jeg vilde snarere søge Sprogets Ufuldkommenhed paa et andet Punkt, som allerede Bacon, og i vore Dage Bergson har paataalt, nemlig deri, at det ved at give de forskellige Ting og Egenskaber hver sit særlige Navn komme til at fremhæve Forskellen mellem dem for meget. — Men Lady Welby var en utrættelig Arbejder. Hver Morgen fra 5 til 8 dikterede hun i Sengen sin kvindelige Sekretær og naar hun var staaet op, blev det dikterede renskrevet. Ofte gennemgik hun det da med mig, og jeg maatte ofte beundre hendes Energi og Skarpsindighed. I en af de senere Udgaver af Encyclopædia Britannica har hun skrevet Artiklen Sig-

nifics. — Men jeg erindrer hende især som en omhyggelig og hjertensgod Værtinde.

Strax Morgenen efter min Ankomst fik jeg en meget sørgelig Efterretning hjemmefra. En ung Ven af mig, Dr. med. Harald Munch-Petersen, Søn af Julius Petersen, var forulykket paa en Rejse i Savoyen. Han var, formodede man, styrtet ned fra et stejlt Bjerg ved Aix-les-Bains; men der gik lang Tid hen, inden hans Lig fandtes, og der kom saaledes Uhygge til, foruden den store Sorg, Alle, der kendte ham, følte. Jeg hensætter nogle Linier af et Brev, jeg under mit Ophold i London skrev til en af den Afdødes Søstre.

„Jeg har ofte tænkt paa, hvorledes det gik Dig under denne nye store Sorg. [Et halvt Aar forud var hendes Moder død]. For mig selv er det ogsaa en stor Sorg, og jeg kan slet ikke tænke mig, at jeg ikke skal se min kære unge Ven mere. Vi vare i de senere Aar, især efter at han var bleven Hans' Læge, blevne meget fortrolige Venner, og jeg havde stor Tillid til ham. Det er en smuk Bane, der her er bleven afbrudt; vi havde al Grund til at tro, at han vilde have drevet det til noget Betydeligt . . . Der er saa mange Ruiner i Verden, og det er ikke let at se, hvorfor det skal være saaledes.“

Budskabet om min unge Vens Død (eller egentlig, om hans Forsvinden) fik jeg, som sagt, Morgenen efter min Ankomst. Vi sad ved Kaminen i Dagligstuen. Kort efter rejste jeg mig og gik ind i Biblioteket, der var stillet til min Raadighed som Arbejdsrum. Nogle Øjeblikke efter bankede det sagte paa Døren, og min gamle Lady kom ind og sagde, at hun havde kunnet se paa mig, at jeg havde faaet en sørgelig Efterretning; hun vilde nu blot sige, at jeg maatte passe paa ikke at blive syg, og at hvis der var noget, som hun kunde gøre for at lette og styrke mig, vilde hun inderligt gerne gøre det. Jeg var meget rørt over den gamle Dames Kærlighed og Takt, og fra det Øjeblik følte jeg mig som hjemme under en Moders Varetægt.

Lady Welby's Villa laa meget smukt, med Udsigt over græs- og skovklædte Højder. Der hørte en smuk Have til, og Egnen indbød til Spadsereture. Der var et udmærket filosofisk Bibliotek i Huset, saa at der var alt, hvad jeg kunde ønske, til Vederkvælgelse og til Arbejde. Samtalerne med Lady Welby og hendes Sekretair vare livlige og interessante. Nogle Dage boede ogsaa en af mine engelske Oversættere, Miss Ethel Meyer paa Villaen. Afstanden fra London var ikke større, end at man nemt kundt tilbringe en Formiddag der, overvære en Eftermiddagsforestilling paa Teatret og være hjemme til Middag Kl. 8. Strax den første Aften fandt jeg, da jeg kom op paa mit Værelse henad Spisetid, min Kjole og øvrige sorte Dragt lagt zirligt frem; ellers havde jeg vel neppe tænkt paa, hvad der var Skik i et fint engelsk Hus. I Regelen vare vi kun tre til Bords, og jeg førte Lady Welby ind. Ved Slutningen af Maaltidet vilde Damerne saa, at jeg skulde blive siddende ved Vinen, hvad jeg dog ikke havde Lyst til. Hver Morgen holdt Husets Frue en Andagt, der bestod i en Oplæsning af Bibelen og af Ritualet; alle Husets Folk vare tilstede ved denne Lejlighed. Den første Morgen blev jeg spurgt, om jeg vilde gaa med ind, hvad jeg ikke havde noget imod. Men da man efter anglikansk Skik faldt paa Knæ ved et vist Punkt af Ritualet, kunde jeg ikke gøre det med, men blev staaende. Næste Morgen sagde Sekretairen til mig, at jeg vist helst vilde være fri for at gaa med ind. Saavidt jeg kunde se, var det en patriarkalsk Skik, den gamle Frue stadigt overholdt. Man mærkede aldeles ikke Noget til Teologi i hendes Tankegang, skønt hun havde et inderligt religiøst Sind.

Da Tiden til Foredraget i Sociological Society nærmede sig, flyttede jeg ind til min næste Vært, Mr. Gooch, en ung engelsk Historiker og Politiker. Han havde skrevet en god Bog om „engelske demokratiske Ideer i det syttende Aarhundrede“, og han har senere (1913) skrevet en udmærket Bog om „History and Historians in the

19th Century“. Han var meget formuende og kunde leve for sine Studier og sine politiske Interesser. Da jeg nogle Aar efter igen besøgte ham, var han Medlem af Parlamentet, tilhørende det liberale Parti. Han var en brav og hjertelig Mand med mange Kundskaber og alsidig Interesse. Hans Hustru, som var af tysk Herkomst, var ogsaa vakker og gæstfri. Jeg havde det udmærket i deres Hus. Jeg kan endnu høre hans venlige Ord, naar han kom ind til mig om Morgenen: „Now, Mr. Høffding, have You made Yourselves comfortable? Have You a good fire?“ Hvorpaa han — for at vise mig, hvad det var at have det „comfortable“ — anbragte mig i en Lænestol ved Kammen og gav mig Times.

Foredraget i Sociological Society handlede om Forholdet mellem Etik og Sociologi og blev meget vel modtaget. Der var en længere Diskussion bagefter, i hvilken bl. a. Professor Westermarck fra Helsingfors, der tillige hvert Foraar docerer nogle Maaneder i London, deltog.

Ved Gooch's Hjælp blev jeg nogenlunde orienteret i London. Jeg besøgte Museer, og jeg blev indført i en Klub. Naar vi gik paa Gaden, ledte han mig som et lille Barn, hvergang vi skulde krydse over de voldsomt befærdede Gader. — En Dag fik jeg Underretning fra den danske Gesandt, Kammerherre Bille om, at Dronning Alexandra vilde tale med mig, og han foreslog mig at komme til ham til Lunch, hvorpaa han vilde følge mig til Buckingham Palace. Da vi kom til Slottet, overgav han mig til en Lakaj, som overgav mig til en anden Lakaj, som overgav mig til en tredje Lakaj, som førte mig ind i en Sal, hvor Dronningen lidt efter kom. Hun bad mig sætte mig paa en Stol ved Siden af hendes Sofa og samtalede saa en halv Times Tid meget venligt og aabent med mig, bl. a. om den Krigsfare, der nyligt havde været tilstede.

Jeg havde faaet Indbydelse baade til Cambridge og Oxford. Og jeg forlod da Gooch's hyggelige Hjem en Morgen for at køre til Stationen og derfra tage til Cambridge.

Men undervejs kom der pludseligt en stærk Taage, brunlig og tæt, som et Slør, der lagde sig over alle Genstande. Droschkekusken maatte staa af og trække Hesten. Man kunde ikke se en Haand for sig. Paa Gadehjørnerne stode Politibetjente, som gave de nødvendige topografiske Oplysninger. Jeg havde læst om noget saadant hos Dickens, men nu oplevede jeg det i den grælleste Form. Jeg forstod, hvad der kunde ske i saadanne Tilfælde af Ulykker og Forbrydelser. Jeg kom for sent til Toget og maatte tilbringe flere Timer paa Stationen, inden det næste Tog gik. Da vi kom ud af Byen, klarede det op, og Solen skinde herligt, da jeg kom til den gamle Universitetsby, hvor jeg blev venligt modtagen af Professor Sorley og hans Hustru. Jeg havde gjort Bekendtskab med Sorley i Amerika og følte mig snart hjemme hos mine nye Værtsfolk. De boede i et hyggeligt Hus med Have. Sorley er en fin, stilfærdig Mand. Som Etiker tilhører han en idealistisk Retning, og et af hans vigtigste Skrifter er en Kritik af Naturalismen i Etiken. Sorley's havde to Sønner og en Datter som nu alle vare hjemme, men som nogle Aar efter bleve sendte hver til sin Kostskole. Da den yngste Søn var noget uselvstændig og hang meget ved sin ældre Broder, vilde han helst til samme Skole som denne; — men trods alle Taarer maatte de skilles, for at ogsaa den Yngre kunde lære at blive selvstændig. Den Ældste begyndte med Glans sine Studier i Oxford, men da Krigen brød ud, gik han med, avancerede til Kaptajn og faldt i Oktober 1915, medens han førte sit Kompagni frem til Angreb. Alt dette laa endnu i Fremtiden, og der syntes at være Fred og ingen Fare i Efteraaret 1904. Jeg besøgte de forskellige Kollegier, der gemme saa mange Minder; f. Ex. have Thomas More, Bacon, Locke og Newton studeret her, og Erasmus har her besøgt sin Ven More. For Sorley's Studenter gentog jeg mit Foredrag om Forholdet mellem Etik og Sociologi. De prægtige Parker indbød til Spadsereture; de stode endnu i Efteraarets Prag.

Den tyske Indflydelse har i det nittende Aarhundrede været stor i England paa det filosofiske Omraade. Mange Professorer havde faaet deres Uddannelse i Tyskland, saaledes ogsaa Sorley's Kollega James Ward, der ikke sjældent nævner „my old teacher Lotze“. Ward er en dygtig Psykolog og Erkendelsesteoretiker, dog, som de fleste engelske og amerikanske Filosofer, vel teologiserende. Ogsaa hos Ward boede jeg nogle Dage og rejste saa til Oxford, hvor jeg skulde holde et Foredrag i „Jowett Society“. Jeg boede hos Sidney Ball, Tutor ved St. John's College. Han var gift og boede derfor ikke paa Kollegiet, men i et lille Hus ved Siden af. Jeg var Gæst ved Oxforderfilosofernes aarlige Diner, og i mit Svar paa en Skaaltale omtalte jeg den stærke tyske Indflydelse paa Nutidens engelske Filosofi og udtalte det Haab, at ligesom i sin Tid Hume's Indflydelse havde virket til en ny og ejendommelig Udvikling af tysk Filosofi, saaledes den tyske Filosofi nu maatte fremkalde en ny Udvikling af den energiske Filosoferen, der har bidraget meget til at give England en saa betydelig Plads i den aandelige Kulturs Historie. — I Oxford havde jeg den Ære at blive kreeret til Doctor of Science. Iført en pragtfuld rød og graa Silkekaabe førtes jeg højtideligt frem for Vicekansleren, der tronedede paa sit Højsæde. Efterat Public Orator paa Latin havde anført mine Meriter, og Vicekansleren havde faaet de forsamlede Kollegers og Magistres Indvilligelse, erklærede han mig for Doktor og member of the University og bad mig tage Plads ved hans Side. Det var min anden engelske Doktorgrad. Nogle Aar forud var jeg in absentia bleven Doctor of Law i St. Andrews. — Mit Foredrag i Jowett Society handlede om Begrebet Analogi og dets filosofiske Betydning og er trykt i „Mind“ og i mine mindre Arbejder (anden Række). — Jeg indskyder her et Brev, jeg skrev fra Oxford til en yngre Filosof i København, Magister Herdis Krarup, det giver et Resumé af mine Erfaringer i Amerika.

Kære Frøken Krarup!

Tak for Deres gode Brev. Det glædede mig meget at høre, at Deres Disputats synes at være godt paa Gled. Det har jeg nu heller aldrig tvivlet om. Ikke mindst glædede det mig at se, at De er i stadigt Tankearbejde, og at De som hidtil forener Interessen for det Experimentale med Interessen for de filosofiske Problemer. Der er saa mange experimentale Psykologer, med hvem det ikke er saa. I Amerika har de store og gode Laboratorier, men det synes ikke, at de faar Meget ud af dem. Pierre Janet (som det var mig en stor Fornøjelse at gøre Bekendtskab med i Amerika) sagde engang paa sin kvikke Maade, at han ikke var sikker paa, at deres berømte Laboratorier virkelige existerede! — I Amerika var der forskrækkeligt megen Metafysik i Luften ved Siden af de ganske specielle og oprincipielle Experimentalundersøgelser. Men idethele maa jeg dog sige, at jeg fik et udmærket Indtryk af det intellektuelle Liv; der var megen Interesse hos Ældre og Yngre, og selve den metafysiske Interesse var forbunden med stor Aabenhed og alsidig Drøftelse. Som jeg udtrykte det i et Foredrag, jeg holdt paa Kvindeuniversitetet Wellesley College (ved Boston): Filosofien er ifærd med at blive paa én Gang mere personlig og mere videnskabelig. Jeg søgte at vise Sammenhængen mellem disse to Ting i den stadige Trang til Supplering og til ny Erfaring.

Det vil interessere Dem at høre, at jeg i Amerika traf en kvindelig Kollega, Professor Mary Calkins, filosofisk Professor i Wellesley. Hun læste en god Afhandling om komparativ Psykologi paa Kongressen i St. Louis, og hun klemte Ostwald godt i Diskussionen efter hans (meget tynde!) Foredrag om „Methodologi“. —

En stor Glæde for mig paa min Rejse har det været at komme sammen med amerikanske og engelske Studenter. James Royce og Münsterberg gave mig Adgang til det i Harvard, og her i England havde jeg i Cambridge en in-

teressant Aften med en Kreds af unge Mænd (Moral Science Society), med hvem jeg havde en livlig Diskussion efter mit Foredrag om Forholdet mellem Sociologi og Etik. — (I Cambridge var det ogsaa en Glæde for mig at være nogle Dage i James Wards Hus). — Igaar Aftes diskuterede jeg her paa St. Johns College Kants Filosofi med nogle unge Mænd, og i Aften skal jeg i Jowett-club tale om Begrebet Analogi. De ser, jeg er i stadig Virksomhed. Dog længes jeg nu efter mine danske Venner. Omtrent 16. Decbr. vil jeg være i Kbhvn., og jeg glæder mig til at se Dem og vor fælles Kreds igen.

Deres hengivne

Harald Høffding.

Den sidste Uge i England boede jeg hos den tredie af mine sociologiske Værter, Dr. Stanton Coit. Dr. Coit havde i sine yngre Dage virket i Østenden af London blandt den fattige Befolkning dér, som Leder af et af de saakaldte „neighbourhood guilds“, hvor Akademikere søge at udbrede aandelig Kultur blandt de Forkomne, især ved at leve iblandt dem og sætte sig ind i deres Kaar. Nu ledede han et „Ethical Society“ i Kensington og arbejdede for konfessionsløs Moral. Han var en meget arbejdsom Mand og stærkt optagen af sin Virksomhed. Gennem sit Giftermaal var han bleven meget rig. Hans tyskfødte Hustru, en begavet og elskværdig Dame, sagde engang til mig: „Ja, vi ere Socialister, men vi bo i Hyde Park Gate og holde syv Tjenestefolk!“ — En Aften var der indbudt et stort Selskab „to meet Professor Høffding“. Og Professor Høffding stod saa sammen med Vært og Værtinde ved Døren til Salonen og trykkede Alle, der kom, i Haanden. Der blev konverseret og musiceret, og siden var der Buffeter i Værelserne ovenpaa. Som saa ofte ved slige Lejligheder, kom den bedste Del af Aftenen, da Gæsterne vare tagne bort, og „vi“ vare alene og sad i hyggelig Samtale ved Kaminen.

Af et Brev, jeg skrev, medens jeg boede hos Coit, anfører jeg Følgende.

„Naar jeg ser tilbage paa min Rejse, maa jeg sige, at den har bragt mig stort Udbytte og i mange Henseender forfrisket mig og givet mig ny Kraft, idetmindste ny Lyst til at arbejde videre. Men nu er jeg jo ved at blive en gammel Mand, saa jeg maa være flittig, hvis jeg skal have udrettet, hvad jeg endnu vil have gjort. — Jeg er bange for, at jeg er bleven forkælet paa Rejsen, især her i England, hvor jeg er gaaet fra Haand til Haand og er bleven behandlet som en gammel Ven, hvor jeg er kommen. Efter min Tilbagekomst fra Cambridge og Oxford har jeg bot hos en Dr. Coit, i hvis meget smukke og elegante Hus i Nærheden af Hyde Park jeg har arbejdet hver Morgen for senere paa Dagen at besøge Museer og om Aftenen enten gaa i Teatret eller træffe Mennesker. Størst Indtryk har Parthenonfrisen, af hvilken store Stykker findes her i Original, og Rafaels Kartoner gjort paa mig. Men ogsaa en moderne engelsk Maler Watt med hans storartede Symbolik har optaget mig. Og saa har jeg fundet gode Ting af mine kære Hollændere (især Ruysdael og Hobbema).“ —

Jeg lagde Vejen hjem over Holland og opholdt mig en halv Snes Dage i Haag og i Amsterdam for at udvikle og uddybe min Kendskab til hollandsk Malerkunst. I Haag forrettede jeg en indre Andagt ved Spinoza's Billedstøtte, der staar udenfor det Sted, hvor han boede i sine sidste Aar, disse Aar, i hvilke vi kende hans daglige Levevis saa godt gennem en brav Præsts Beretning der senere boede i samme Hus. Ellers var det Museerne, jeg færdedes i, og især Rijksmuseum i Amsterdam bragte mig mange glade Timer. Jeg tilbragte Formiddagen derude, og om Aftenen læste jeg eller var paa fransk Komædie.

Midt i December kom jeg hjem til Strandgade igen efter en indholdsrig og nydelsesrig Rejse.

V,

Kort før jeg rejste til Amerika, var min yngste Søn bleven gift; den ældste var allerede tidligere dragen hjemme fra; og jeg levede da fra denne Tid af alene. Ensomheden var mig ikke imod. Jeg havde nok at gøre, og jeg har altid havt Vanskelighed ved at afbryde mit Arbejde og min Tankegang og gaa op i Familielivet og dets Interesser. I mine hypokondre Perioder var denne Vanskelighed især stor. Det gik i saadanne Tider mest ud over de Nærmeste. Overfor Fremmede kan man nu engang lettere beherske sig, eller det fremmede Element yder ligefrem en Hjælp til at komme ud over Hildetheden af sig selv, Tyngden og de underlige Mathedsfornemmelser. Jeg har ofte skammet mig herover. Men jeg har tillige atter og atter havt Grund til at føle mig taknemmelig, fordi mine Nærmeste have baaret over med mig. Nu da jeg var bleven helt alene, var der Ingen, min Hypokondri kunde gaa ud over. Den har trofast fulgt mig ogsaa paa mine gamle Dage. — Jeg anfører herom et Stykke af et Brev (fra 1902) til en ung, nu afdød Ven.

„Selv om jeg ikke havde trot, at der laa en bestemt Aarsag til Grund for Din saa ofte trykkede Stemning, vilde jeg dog have kunnet sympatisere med den. Ti jeg véd af egen Erfaring, hvorledes ubestemte, mørke og taagede Stemninger kunne faa Bugt med os, og det er netop ofte de værste Modstandere, vi kunne have, — de, der ikke faa fast Skikkelse, saa vi kunne se dem i Øjnene, men som Taageskikkelser nok i Øjeblikket spredes, naar vi slaa igennem dem, men kun for at klumpe sig sammen igen.

Jeg kan have aldeles forfærdelige Anfald af Hypokondri, til Forundring for mine Nærmeste, og jeg har ingenlunde den Ligelighed og Ro, man ofte tillægger mig. Som Kontrast dertil føler jeg mig saa dobbelt glad, naar jeg er sammen med Mennesker, jeg holder af, og som kunne bringe mig paa Gled. — Saa har jeg ogsaa havt Bekymringer og Sorger. Dem slipper Ingen for. — Men nu er jeg kommen til at tale om mig selv, og det var ikke Meningen.“ —

I en Selvbiografi er det jo derimod netop Meningen, at man skal tale om sig selv, saa at der ingen Undskyldning behøves, naar jeg endnu dvæler lidt ved dette Emne, og særligt fremdrager en enkelt Oplevelse.

I Tilstande af den Art, jeg her har omtalt, har det kunnet være, som om ingen Tanke kunde komme op, intet Haab bestaa, intet Lys dukke frem, intet Arbejde gøres. Undertiden fortonedes en saadan Stemning uvilkaarligt, ligesom den ogsaa kom „af sig selv“; til andre Tider kunde en ydre Begivenhed virke afledende; men enkelte Gange maatte Tyren tages ved Hornene. Jeg vil fortælle en lille Oplevelse fra de Aar, jeg her taler om, og som var meget lærerig for mig baade som Filosof og som Menneske. Det var nogle Aar efter Amerikarejsen, at der kom et meget stærkt Anfald. Jeg vidste ikke, hvad jeg skulde gribe til; det var, som jeg skulde dø af Tørst. Hvorledes det saa gik til, at jeg fik Shakespeares King Lear frem, — om den maaske har ligget paa Bordet, — véd jeg ikke. Men jeg stod ved min Pult og læste, og læste. Overfor den Lidenskab, de Sorger og de Sammenstød, jeg læste om, trak den indre Taage sig tilbage, og da jeg kom til den vældige Slutning med det gribende Optrin, hvor den gamle Mand staar bøjet over Datterens Lig, medens de faa Trofaste slutte Kredse om ham, brast jeg i en inderlig Graad. Jeg havde en Følelse, som naar et Uvejr har raset, og Lyset igen begynder at dæmre gennem Taage og Regn. — Det er ikke den eneste Gang, hvor den store Mesters dybe

Menneskelighed og store Kunst har bragt mig Styrke og Fred. En anden Gang var det „Stormen“, der hjalp mig, især Prospero's Forhold til Kaliban, — naar jeg saa Prospero, hvor voldsomt han end reves ud af sine festlige Syner ved Tanken om den mørke og dyriske Magt, der endnu ikke var overvunden, dog fastholde sin Tankes Klarhed og sin ophøjede Menneskelighed.

Naar man læser Shakespeare i Stemninger som den, jeg her har antydnet, nyder man, uden at vide og forstaa det, godt af hans Kunst. Men Hovedsagen er dog, hvad han selv lader en af sine Personer sige, at over den Kunst, der hjælper paa Naturen, staar der en Kunst, Naturen selv har skabt. Det er denne dybe, skabende Natur, hvis frelsende Magt man i saadanne Oplevelser erfarer.

Carlyle har sagt: luk din Byron og aabn din Goethe! En dansk Forfatter vilde i sin Ungdom vende det om: luk din Goethe, og aabn din Byron! Jeg vilde sige, tilsidst, netop naar det kniber: luk først din Byron, saa din Goethe, og aabn saa din Shakespeare!

Kun det Menneskelige kan hjælpe os ud over det Menneskelige, det altfor Menneskelige.

Jeg boede endnu i det store gamle Hus i Strandgade i nogle Aar efter Amerikarejsen. Det var store og hyggelige Værelser, noget lavloftede, men tiltalende gammeldags. Og en pragtfuld Trappe førte op dertil. Som Spadsereture havde jeg Kristianshavns Vold, og naar jeg vilde længere, Langelinie, idet jeg lod mig ro over fra Enden af Strandgade til Nyhavns-Hoved. Men snart blev Lejligheden mig for stor, og jeg ønskede en Lejlighed, der ikke vilde blive mig for dyr, naar jeg tog min Afsked. Jeg flyttede da ud til Carl Bernhards Vej i en lille Lejlighed, hvor jeg havde Vanskelighed ved at faa Plads til mine Bøger og til mit store Arbejdsbord, men hvor jeg dog snart befandt mig hyggeligt og følte mig hjemme. Jeg havde nogenlunde

Plads til de Sammenkomster, jeg af og til holdt hjemme med Deltagerne i mine Laboratorieøvelser. Ogsaa de hyggelige Fredagssammenkomster med Vilhelm Thomsen, Christiansen og Bohr gik deres Gang. Frederiksberg Have og Søndermarken havde jeg kun faa Minuter til. Mine Spadsereture strakte sig iøvrigt i disse Aar ofte ud ad Landet til, til Hvidovre og til Damhussøen med Omgivelser.

I politisk Henseende var der foregaaet den Forandring, at det sejrende Venstre havde delt sig. Jeg kunde ikke slutte mig til noget af de to nye Partier og har fra denne Tid af været politisk Løsgænger. Jeg stemte ved Valg efter det nærmest foreliggende Spørgsmaal. I mange Ting kunde jeg være enig med det radikale Venstre og med dets Allierede, Socialdemokraterne. Hvad der skilte mig fra de Radikale var især deres kortsynede og uforsvarlige Stilling til Forsvarssagen. I Socialdemokraternes Forslag, den fuldkomne Afvæbning, var der dog Konsekvens, og forsaavidt Mening; men i de Radikales Standpunkt, eller Antydning af et Standpunkt, var der absolut ingen Mening. — Men det politiske Liv formede sig idethele saaledes, at det ikke kunde vække Lyst til at beskæftige sig med det. Og efterhaanden fulgte jeg saa lidt med paa dette Omraade, at jeg ofte slet ikke forstod, hvad der satte Sindene i den høje Rigsdag i saa stærk Bevægelse.

Jeg havde desuden nok at gøre. Jeg har engang i disse Aar, som Svar paa en Enquête givet en Skildring af min Arbejdsdag, som nogenlunde passer paa hele den senere Del af mit Liv. Morgenmand har jeg aldrig været. Ofte har jeg, især i min Ungdom, prøvet paa at begynde mit Arbejde tidligt om Morgen; men det er aldrig lykkedes. Det var i mine Studenteraar Tiden fra 10—2 om Aftenen, der var min bedste Tid; da havde jeg mest Ro i Sindet. Senere blev det derimod Formiddagstimerne fra 10—2, der blev min bedste Arbejdstid. Dagen deltes saa naturligt ved Forelæsningerne, der i de senere Aar fordømte holdtes

fra 3 til 4. Og jeg kunde da endnu have 5—6 Arbejdstimer om Aftenen. En enkelt Vinter (1909—10) arbejdede jeg i flere Maaneder 11 Timer i Døgnet.

Mine skriftlige Udarbejdelser hvile paa en Mængde Udkast og Tilløb, som stadigt omarbejdes, og selv den sammenhængende Nedskrift har jeg ofte helt omarbejdet. Min Religionsfilosofi er saaledes skrevet 4 Gange, Programmet om Problemerne 3 Gange. Ved Læsning af videnskabelig Litteratur arbejder jeg gerne med Pennen i Haanden; det skærper Opmærksomheden baade for det Rigtige og for det Fejle i de Bøger, man læser. Og der fødes tit Bemærkninger, som maa gribes i Flugten. Jeg har samlet store Mængder af Uddrag af filosofiske, naturvidenskabelige og religionshistoriske Bøger; desværre ere de ikke til Nytte for Andre end mig selv (og jeg selv kan ikke altid læse min egen Haandskrift).

Foruden det propædeutiske Kursus to Aar af tre, holdt jeg stadigt Laboratorieøvelser og Forelæsninger for større Kredse. Nogle Vintre holdt jeg ogsaa Foredrag paa Folkeuniversitetet og havde megen Fornøjelse deraf. Der kom desuden nye Udgaver af mine Bøger, som gav meget Arbejde med at holde dem à jour (hvad der ikke i alle Enkeltheder er lykkedes mig); Oversættelser til fremmede Sprog skulde gennemses. Nogen Korrespondance var ogsaa uundgaaelig. Og under alt dette syslede jeg med et Arbejde om Erkendelsen og dens Hovedopgaver paa Grundlag af det Udkast, jeg havde givet i mit Universitetsprogram af 1902. Forinden dette Udkast forelaa der forskellige Forarbejder i Afhandlinger, jeg i Aarenes Løb havde faaet trykt i Videnskabernes Selskabs Skrifter. I Vinteren 1909—10 foretog jeg den endelige Redaktion af det planlagte Arbejde, som derefter udkom i Efteraaret 1910 under Titel af „Den menneskelige Tanke, dens Former og dens Opgaver“. (Med fremmede Ord vilde den have lydt: Tankens Funktioner, dens Kategorier og dens Problemer). De Vintermaaned, i hvilke jeg lagde den

sidste Haand paa denne Bog, staar i min Erindring som en særligt god Tid. Jeg arbejdede med Iver og uden at trættes, og med en Tillid, jeg desværre ikke altid har været besjælet af¹⁾.

Jeg gaar nogle Aar tilbage i Tiden. — I Sommeren 1906 holdt jeg Foredrag ved et Sommerkursus i Lund for Folkeskolelærere og Lærerinder fra hele Sverige. Det var en frisk og fornøjelig Tilhørerkreds, og jeg var meget glad ved denne Gæsteoptræden, som fandt Sted under hyggelige Forhold, idet jeg boede hos min Ven Professor Axel Herlin og hans fortræffelige Hustru. Ved en lille Afslutningsfest tog jeg Ordet, da man med Bifald havde afsunget „Der er et yndigt Land“. Det var jo Aaret efter Skilsmis- sen mellem Norge og Sverige, og der var i Sverige nogen Misstemning over Danmarks Holdning under den Sag. Jeg udtalte, at Danmarks Stilling i denne Strid var at ligne med Antigones i Striden mellem hendes Brødre: hun kunde elske med, men ikke hade med! —

Samme Efteraar repræsenterede jeg Universitetet ved Aberdeen Universitetets 400 aarige Jubilæum. Jeg havde en haard Rejse med megen Søsyege over Nordsøen, og en ung Englænder, der var med, havde meget ondt af „the poor old gentleman“, som var saa daarlig. Efter en Nats god Søvn i London traf jeg næste Morgen min Ven Otto Jespersen paa Stationen; han skulde ogsaa til Aberdeen, hvor han skulde repræsentere Videnskabernes Selskab. Ved Højtideligheden gik de forskellige Landes Repræsentanter frem i Bogstavorden førte af en Student som Herold, medens vedkommende Nationalmelodi blev spillet. Og saaledes marcherede da Jespersen og jeg frem til den pompøse „Kong Christian“. I de tre Minuter, hver Deputation havde, udtalte jeg, at der var to Ting, danske Studerende især satte Pris paa i den skotske Tænkning, den brede Common Sense og den skarpe Sans for Problemer. Jeg fik ved denne

¹⁾ [Om Indholdet af denne Bog kan henvises til Afhandlingen om min Forfattervirksomhed, der er optrykt i „Religiøse Tanketyper“ (p. 29—33).]

Lejlighed min tredie engelske Doktorgrad. Der var store Festligheder, baade officielle og private. Og jeg lærte ogsaa ved denne Lejlighed hyggeligt engelsk Husliv at kende, idet jeg boede en halv Mils Vej udenfor Byen hos en Kollega Dr. McIntyre. Sammesteds boede den tyske Filolog Diels, som det var mig en Glæde at lære at kende. Jeg traf i Aberdeen ogsaa den franske Filosof Boutroux, som jeg nogle Aar senere igen var sammen med i Genève, og som senere igen holdt Gæsteforelæsninger i København. Jeg lærte at beundre hans Evne til glimrende Karakteristik af filosofiske Typer, og hans Uhildethed og personlige Elskværdighed har gjort ham kær for mig.

Flere Gange har jeg omtalt, i hvor høj Grad jeg elsker den jyske Natur. I en Række af Aar har jeg holdt mine Sommerferier i Jylland. Jeg har omtalt Ferien i 1903. Men jeg maa ogsaa nævne, at jeg boede to Sommere (1898 og 99) paa en Gaard ved Salten Langsø, en Milsvej Syd for Silkeborg, i en herlig Egn med Hede, Søer og Skove, som ret indbød til lange Spadsereture. Til Himmelbjerget var der ikke længere, end at man paa en Eftermiddag kunde gaa frem og tilbage. Fra 1907 af har jeg en Række af Sommere (med Undtagelse af 1909) bot paa en Gaard mellem Hobro og Aalborg, i en rigtig jysk Egn med Bakker og Aa, Lyng og Skov. Den fortræffelige Familie, jeg boede hos som betalende Gæst, flyttede senere til Moesgaard ved Aarhus, og jeg har der fundet samme Hygge i Hjemmet, medens Naturen er en noget anden, mere idyllisk og mere beslægtet med den sjællandske.

Den 1. Septbr. 1908 var det fem og tyve Aar siden, jeg var bleven ansat som Professor, og jeg fik i den Anledning en Adresse fra Mænd i forskellige Livsstillinger og fra en Del tidligere Tilhørere overrakt, idet jeg tillige anmodedes

om at lade mig male. Da der ved Indsamlingen i dette Øjemed var blevet et stort Overskud, vilde man have mig malet to Gange, saaledes at det ene Billede skulde skænkes Universitetet, det andet efter min Død overgaa til Nationalmuseet paa Frederiksborg. I Dagens Anledning modtog jeg forskellige andre Vidnesbyrd om venlige Tanker. Selv fejrede jeg ikke Dagen, men det gjorde mig godt at mærke, at min Virksomhed havde mødt Forstaaelse. Da jeg Dagen efter begyndte mine Forelæsninger, blev jeg modtagen med stærkt Bifald af ældre og yngre Studenter.

Til at male de to Portræter valgte jeg Viggo Johansen og Herman Vedel. Jeg tilstaar, at jeg ikke ret kan genkende mig selv i noget af de to Billeder, skønt de sikkert hver for sig have grebet noget Karakteristisk. Af Portræter af mig selv sætter jeg mest Pris paa den Buste, som Billedhugger Brandstrup nogle Aar iforvejen gjorde, og som findes paa Statens Museum for Kunst. — Men jeg har nøksom erfaret, hvor vanskeligt det er at kende sit sjælelige Jeg, og noget Lignende gælder vel ogsaa, hvad det legemlige Jeg angaar.

At jeg, som ovenfor omtalt, arbejdede særligt godt i Vinteren 1909—10, kom maaske af, at jeg den foregaaende Sommer havde foretaget en længere Rejse, der opmuntrede og forfriskede mig meget. Jeg havde fra Universitetet i Cambridge i England faaet Opfordring til at skrive en Afhandling om „Darwin og Filosofien“ til et Festskrift, der skulde udgives i Anledning af Hundredaarsdagen for Charles Darwin's Fødsel, — og tillige en Indbydelse til at komme over til Festen og blive Æresdoktor. Tillige havde jeg fra Genève faaet Indbydelse til at deltage i en Fest i Anledning af Universitetets 350aarige Bestaaen. Og endeligt var jeg bleven opfordret til at indlede en Forhandling om Religionspsykologi paa en psykologisk Kongres, der skulde holdes i Genève en Maaned efter Universitetsfesten. Jeg kombinerede nu alle disse forskellige Indbydelser og plan-

lagde en Rundrejse over Esbjerg til England og derfra gennem Frankrig til Schweiz og hjem gennem Tyskland.

I smukt Sommervejr rejste jeg da, sammen med min zoologiske Kollega Jungersen og hans Hustru, to saare elskværdige Rejsefæller, over til Esbjerg og derfra over Nordsoen til Harwich. Denne Gang var Nordsoen forholdsvis blid; i hvert Tilfælde bevirkede de livlige Samtaler med den norske Meteorolog Mohn og hans Datter, at Bølgegangen ikke gjorde mig syg. I Cambridge boede jeg, ligesom for fem Aar siden, hos Professor Sorley. Strax den første Dag indbød min Vært mig til en Rotur paa Camfloden. Han stod selv i Agterenden og vrikkede os frem med sin Aare; vi Andre, Herrer og Damer, sade paa magelige Hynder, og saaledes glede vi nedad Floden gennem de prægtige Parker, der høre til de forskellige Kollegier. Paa Bredderne saas unge Mennesker lejrede i Samtale eller læsende. Vi mødte andre Baade med Studenter eller med Universitetets Gæster. I det straalende Solskin var det en herlig Tur, som har efterladt et levende Erin-dringsbillede. En af de følgende Dage fandt den højtidelige Doktorpromotion Sted. Vi vare 21, der paa denne Darwin's Mindefest kreeredes. En for En traadte vi frem for Lordkansleren, Lord John Rayleigh, der sad i sin Stol iført den pragtfulde Kanslerkaabe. Ved hans Side stod Public Orator og oplæste en Karakteristik paa Latin af Enhver af os. Jeg var meget rørt og glad over min, da jeg i den kunde genkende engelske Venners Forstaaelse og venlige Opfattelse. Efter denne Oplæsning rakte jeg Lordkansleren Haanden, og han optog mig i Doktorers Tal med en latinsk Formel i Treenighedens Navn. Det var et Sammenstød mellem Gammelt og Nyt at høre denne Formel udtalt ved en Højtidelighed til Darwin's Ære. Iøvrigt fejredes Dagens Anledning ved en Tale af Balfour og, paa de Fremmedes Vegne, af Arrhenius, og desuden i de følgende Dage ved Havefester i forskellige Kollegier. En særlig Glæde var Samlivet med de brave og hjertelige Sorley's.

Deres lykkelige Hjem formørkedes endnu ikke ved den Sorg, der sex Aar efter skulde voldes ved deres ældste, begavede Søns Fald.

Fra Cambridge tog jeg til London, hvor jeg først boede en Dags Tid hos en ung dansk Ven, Ingeniør Thomsen og hans Hustru. De havde begge som ganske unge Mennesker ofte besøgt mig i København, og jeg havde med Interesse fulgt dem paa deres Vej. Derefter boede jeg nogle Dage hos Lady Welby, der var ældet, men stadigt med Iver dyrkede sin Studier, og saa hos Gooch, der nu var bleven Medlem af Parlamentet. Jeg fik gennem ham Adgang til et Parlamentsmøde, og skønt der ikke forefaldt noget af større Betydning, fik jeg dog en Ide om Forhandlingerne i Verdens første og berømteste Parlament, og det var med historisk Andagt, jeg fra min Loge saa ud over Salen. Nogle Dage efter gik Rejsen til Frankrig. Jeg havde en herlig Overfart fra Dover til Calais. Dovers hvide Klint straaledede i Solskinnet, og den blaa Sø finklede. For en ivrig Shakespearælæser vakttes her poetiske Erindringer. Og nogle Linier af Wergelands „engelske Lods“, som Professor Mohn med Begejstring havde mindet mig om, da vi nærmede os den engelske Kyst, dukkede igen frem hos mig:

„Det, som skinner vester hist
 mellem Sky og Havsens Vover,
 Det er England, solbelyst,
 Klipperne ved Dover.
 Shakespeare cliffens hvide Hvælv
 vesterud er Marmorfoden,
 hvorfra Sejrens Dronning selv
 stolt behersker Kloden.“

Dækket var fuldt af Rejsende fra alle mulige Lande, som nu gjorde Overfarten mellem de to Lande, Verdenskulturen skylder saa Meget. Til mit legemlige Velbefindende bidrog, foruden Solskinnet og Livet omkring mig, ogsaa den fortræffelige Frokost, Mrs. Gooch havde forsynet mig med.

I Paris blev jeg i fire Dage. Der hvilede en Genkendelsens Glæde over dem; det var fyrretyve Aar siden, jeg var der. De lyse, smukke Sommerdage nu vare meget forskellige fra den Vintertid, mit Ophold faldt i forrige Gang, og gav et nyt Skær over de kendte Steder. Og hvor meget havde ikke forandret sig i Paris; forrige Gang var det under Kejserdømmet. Og hvor meget havde ikke forandret sig i og for mig? — Men jeg nød Livet i de Dage, kørte rundt i Droschke for at se mig om, var paa Museer om Formiddagen og i Teatret om Aftenen. Jeg besøgte Professor Léon Brunschwig og hans Hustru, der nogle Aar forud havde været i København og gæstet mig. Den bekendte meget omstridte Filosof Henri Bergson aflagde jeg et langt Besøg og havde en interessant Samtale med ham. Jeg beundrede Finheden og Uhildetheden i hans Tankegang. Han vidste, at jeg paa forskellige Punkter stillede mig kritisk til hans Filosofi, og vi kom strax ind paa de afgørende Spørgsmaal. Han gjorde et nervøst Indtryk, men fremfor Alt Indtrykket af en Mand, der lever i sit Tankearbejde uden andre Hensyn end det, hvorledes Tankerne ret kunne udfolde sig og finde deres klareste Udtryk. Det er med stor Uret, man tror at kunne affærdige ham ved at raabe Modefilosof efter ham eller ved at sige Vittigheder om den Vitalisme, han har fælles med adskillige Biologer. — Nogle Aar senere udgav jeg en lille Bog om hans Filosofi, som blev oversat paa Engelsk, og da Bergson havde læst den, skrev han et længere Brev til mig, i hvilket han anerkendte min Kritiks Ridderlighed og gjorde endel Modbemærkninger. Det glædede mig at se, at ogsaa han bevarede et godt Minde om vor Samtale. Da Bogen blev oversat paa Fransk, fulgte Brevet med som Tillæg.

I Genève deltog jeg i Universitetsfesten og fik her en ny Doktorgrad (den sjette!); denne Gang var det Docteur ès lettres, motiveret ved min Bog om Rousseau, paa Indstilling af Société Jean Jacques Rousseau. Det glædede mig her at træffe Filosofen Boutroux igen, denne Gang led-

saget af sin livlige og begavede Hustru, en Søster til Matematikeren og Filosofen Poincaré og Kusine til den franske Republiks Præsident. Nogle Aar efter havde jeg den Glæde at se dem begge i København, hvor han holdt to glimrende Forelæsninger paa Universitetet, og hvor jeg ogsaa havde dem til Gæst hos mig. — Den sidste Dag, jeg denne Gang var i Genève, var jeg sammen med Boutroux's hos Literaturhistorikeren Bouvier, Formand for Société Jean Jacques Rousseau. Her traf jeg ogsaa den bekendte Historiker Gabriel Monod, en Svoger til Bouvier, en overordentligt tiltalende Mand, fin og mild i sin Optræden og sin Dømmen. Han glædede mig ved at fortælle, at han ved sine kulturhistoriske Forelæsninger havde god Nytte af min Bog om den nyere Filosofis Historie. — Slægten Monod, til hvilken han og Bouvier hørte, havde Berøring med Danmark, idet Bedstefaderen til disse to havde været fransk reformert Præst i København. Jeg fik da ogsaa her en dansk-national Ret, nemlig Rødgrød, men i meget fin Form, som Gelée med Crème; dog stammede den fra København.

Samme Aften sejlede jeg fra Genève over Genfersøen til Montreux. Vejret var regnfuldt, og jeg holdt mig i Kahyten, hvor jeg traf en Dr. Forel, Broder til den bekendte Sindssygelæge. Da jeg næste Morgen aabnede min Altandør paa Hotel Suisse i Montreux, laa den herlige blaa Genfersø for mig. Jeg havde nu nogle paradisiske Dage, som gik med Spadsereture dels nordpaa til Clarens, bekendt fra Rousseau's „Nouvelle Héloïse“, dels sydpaa forbi Chillon, bekendt ved Byron's Digt om Fangen i Chillon. Senere flyttede jeg op paa Bjerget, til Glion, hvis rene, stærke Luft gjorde mig godt. Jeg gjorde her Bekendtskab med en ældre engelsk Dame, Mrs. Rufford, en Præsteenke, som det var meget fornøjeligt at tale og diskutere med. Hun var fri og aaben i sine Anskuelser. Hendes Mand havde hørt til den kritiske Skole i Teologien, og hun var i høj Grad fordomsfri. Vi korresponderede i flere Aar sidenefter.

Fra Glion tog jeg over Aigle op til Ormont dessus, i

Nærheden af Diablerets-Gletcheren, hvor en amerikansk Kollega, Professor Leuba, havde bestilt Værelse til mig. Jeg tilbragte her en Uges Tid og var ofte sammen med Leuba og hans Familie. Derefter tog jeg igen ned over Aigle til Martigny, hvor jeg overnattede, for saa næste Dag at gøre den storartede Tur med Bjergbane fra Martigny til Chamounix. Det er noget af det Herligste, jeg har oplevet. Banen gaar lige i Randen af et Bjerg, og man ser ned i dybe Dale og over til Bjerghøjder paa den anden Side. Der var ogsaa stor Begejstring hos de Rejsende. En fransk Familiefader, som gjorde Turen med Kone og Børn, raabte den ene Gang efter den anden: „Oh, ça vaut bien l'argent! Ça vaut bien l'argent!“ Jeg holdt mere af dette Udraab end af Tyskernes „Famos! Furchtbar schön!“

I Chamounix traf jeg min Ven Kemikeren Karl Meyer med Hustru og Døtre, og vi havde det fornøjeligt med hverandre, alt imedens vi i denne store Natur, med Mont Blanc lige for os, modtog uforglemmelige Indtryk. Efterat Familien Meyer var rejst, lagde jeg den sidste Haand paa det Foredrag, jeg skulde holde paa den psykologiske Kongres i Genève. Og paa ensomme Spadsereture oplevede jeg noget i Retning af, hvad Kant har udtalt, at det Store i Naturen ligesom bøjer os tilbage i os selv for at finde en indre Storhed som Modsætning til den ydre. Ak, det var ikke lutter Storhed, jeg kunde finde. Der var saa meget Smaat, der kom frem med det Samme. Men det gennemgik en Skærpsild, og som Slutning paa den hele Bevægelse i Sindet dukkede Fortrøstningen op om, at der dog var en Stræben efter at være værdig til at beskue saa vældig en Natur, — en Stræben efter Slægtskab, det være nok saa fjernt, med det Store i Aandens Verden. —

I Genève kom jeg til at bo hos Psykologen Th. Flournoy, som allerede forlængst havde sendt mig en meget venlig Indbydelse. Han modtog mig paa Jernbanestationen, og jeg tilbragte nu ret en god Uge i hans smukke og hyggelige Hjem i Forstaden Florissant. Hans Hustru var en statelig

og vennesæl Dame, selvstændig i sin Tænkemaade og i sin Maade at tage Livet paa, ligesom sin Mand, en Efterkommer af de gamle strenge Calvinister, der grundlagde Genève's Frihed og Kultur. Af ortodox Calvinisme var der ganske vist ikke meget tilbage, men som Arv raadede der en Konsekvens i Tankegangen, der skærer gennem de Halvheder, der ere karakteristiske for den lutherske Teologi. Théodore Flournoy selv er en fortræffelig Psykolog af den experimentale Retning. Han har skrevet om Farve- og Figurvisioner, men har ganske særligt beskæftiget sig med somnambule Fænomener, som han i flere Skrifter og Afhandlinger har behandlet fra et videnskabeligt Synspunkt. Ved Siden deraf og i Sammenhæng dermed har han megen Sans for Sjælelivets uvilkaarlige Bevægelser. Hans religiøse Standpunkt er beslægtet med James', hvis Ven han var.

Dagene gik med Foredrag og Diskussioner. Jeg havde anlagt mit indledende Foredrag saaledes, at jeg ved Religionshistoriens Hjælp vilde udfinde, hvad jeg kaldte Religionens psykologiske Sted, det vil sige, hvilken Region af Sjælelivet, Religionen nærmest tilhørte. I lignende Retning gik den anden Indleders, Leuba's Foredrag, dog med en afgjort polemisk Tendens. Under Diskussionen optraadte flere Teologer, ikke just med stor Klarhed. Som ikke sjældent, vare de katolske Teologer ogsaa her skarpere og konsekventere end de protestantiske, og jeg erindrer med Fornøjelse en Diskussion, jeg havde med Abbé Pacheu fra Paris, Forfatter af flere Arbejder om religiøs Mystik. Ved det afsluttende Festmaaltid holdt han en Tale, hvori han sagde, at han ogsaa var „un chercheur comme Monsieur Høffding“. Flere Aar senere fik jeg Hilsener fra ham gennem danske Rejsende, der havde truffet ham. Det var en Mangel ved begge de indledende Foredrag, at der ikke var taget Hensyn til de patologiske Fænomener, der saa ofte ledsage religiøse Sindsstemninger. Under Diskussionen kunde Psykopatologerne slet ikke komme til Orde for de mange Teologer.

En interessant Forhandling fremkaldtes ved den tysk-amerikanske Fysiolog Jacques Loeb's Foredrag om „Tro pismen“ (omtrent det Samme som Reflexbevægelser). Loeb hævdede med stor Skarphed Nødvendigheden af at søge rent mekaniske Forklaringer af alle dyriske og menneskelige Bevægelser, i Modsætning til de gængse spiritualistiske Forklaringer. Fra mit spinozistiske Standpunkt kunde jeg under Debatten støtte ham fra filosofisk Side. — Jeg havde allerede truffet ham i Amerika, men gjorde nu nærmere Bekendtskab med ham i Genève. Da Flournoy en Dag foreslog mig at indbyde nogle af Deltagerne i Kongressen til Lunch i hans Hus, valgte jeg Loeb og den amerikanske Sindssygelæge Morton Prince, som jeg ligeledes havde truffet i Amerika. Paa en af de sidste Kongresdage fremviste Morton Prince for en ganske lille Kreds en kvindelig Patient, han havde helbredet for Dobbeltbevidsthed. Efterat have hypnotiseret hende kunde Morton Prince ved Suggestion genfremkalde hendes tidligere Tilstande, og man fik derigennem et interessant Indblik i Sygdommens og Helbredelsens Gang. Det er den Dame, der i den psykopatologiske Literatur er bekendt under Navn af B. C. A. (A var en meget deprimeret Tilstand; den afløstes af og til af B, en meget letsindig Tilstand; men der viste sig af og til især under Hypnose en mere harmonisk Tilstand. C., som Morton Prince rendyrkede gennem stadige Suggestioner). Det var en meget intelligent Dame, som erklærede, at hun af Taknemlighed mod Prince, og for at Andre kunde faa Gavn af hendes Tilfælde, gerne paany underkastede sig Hypnotisering.

Bedst ved hele dette Ophold i Genève var dog Sommeraftenerne ude i Florissant hos min kære Vært og hans Familie. Jeg følte mig helt hjemme hos dem. Jeg havde her samme Held, som jeg havde haft i Harvard, i London, i Cambridge, i Oxford og i Aberdeen. At dømme efter disse Erfaringer maa Filosofer være egnede til at stifte gode Hjem. Dog er jeg tilbøjelig til at tillægge Hustruerne Ho-

vedfortjenesten, saa at Filosofernes Fortjeneste bliver den, at vinde sig gode Hustruer. Madame Flournoy var nu en Husmoder uden Lige, baade ved sin aandelige Overlegenhed og ved sin paa én Gang energiske og milde Styrelse af Alt i Huset.

En svensk Ven og Kollega, Sidney Alrutz fra Upsala, boede ogsaa hos Flournoy's. Vi vilde rejse strax efter Kongressens Afslutning, men bleve paa den venligste Maade spurgte, om vi ikke vilde blive den næste Dag, som var en Søndag, over. Det var en meget varm Dag, som vi tilbragte i Haven under alskens god Samtale. Næste Dag rejste vi, hver ad sin Kant. Jeg anede ikke, at den udmærkede Kvinde, jeg havde lært at kende, snart skulde gaa paa den Rejse, fra hvilken man ikke vender tilbage. Et Par Uger efter min Hjemkomst til København fik jeg et Brev fra Flournoy, i hvilket han fortalte mig, at hans Hustru under et Ophold i Bjergene havde faaet Lungebetændelse og var død efter et kort Sygeleje. Senere udgav han til Erindring om hende en biografisk Skizze, som indeholdt nogle af hendes Digte og gave en Karakteristik af hendes religiøse Standpunkt. Hun var en meget religiøs Natur og holdt sig væsentligt til Kristendommen; men hun var i den Grad overbevist om, at Gud ikke kunde være Aarsag til det Onde, at hun ikke kunde tro, at han havde skabt Verden. Gud arbejder stadigt paa at lindre og hindre de Onder, Materiens Love fører med sig. Men var han virkelig tilstede i Verden, maatte han være Sejrrherre overalt! Det var hendes egne Oplevelser og hendes egen Eftertanke, der havde ført hende til dette Stade, som hun omfattede med stor Alvor, uden at det hindrede Mildhed og lyst Sind at være raadende i hendes Færd. I sit lille Skrift anfører Flournoy nogle Ytringer af et Brev fra mig, som jeg havde skrevet strax efter Budskabet om hendes Død; jeg udtalte deri, at der var faa Mennesker, overfor hvem jeg fik en saadan Lyst og Trang til at aabne mig og meddele mig, som overfor hende. — Jeg har ikke mistet al Forbindelse med Familien i Florissant i de

senere Aar. Man har stadigt sendt mig Underretning om vigtigere Familiebegivenheder. Vi have jo ogsaa ét smukt fælles Minde. —

Fra Genève rejste jeg gennem Savoyen til Grenoble. Paa Vejen stansede jeg i Aix-les-Bains, hvor fem Aar forud min unge Ven Harald Munch-Petersen var kommen af Dage. Hans Lig var bleven fundet et halvt Aar efter og jordet paa Byens Kirkegaard, paa en af Kommunen skænket Grund. Danske Venner havde ladet et af Bindsbøll og Jerndorff tegnet Monument opstille paa Graven, som jeg nu vilde besøge. Det var smerteligt at staa der ved Graven for brudte Forhaabninger. Jeg fik Gravstedet gjort istand og aftalte med Graveren, hvorledes det skulde holdes vedlige. Derefter rejste jeg til Chambéry, de gamle savoyiske Hertugers Residens, som dog mest interesserede mig, fordi Jean Jacques Rousseau havde bot der i flere Aar. Jeg kørte ud til Les Charmettes, et Landsted udenfor Byen, hvor han henlevede den Tid, der i hans „Bekendelser“ stod for ham som en Idyl, og hvor han har dyrket de Studier, der gjorde hans Naturevangelium til mere end en ren Følelsessag. I Grenoble traf jeg endel danske Studenter, som havde gjort en Rejse gennem Tyskland og Schweiz, og som opholdt sig der for at deltage i de Feriekursus, Universitetet i Grenoble hvert Aar lader afholde for Udlændinge. Hvor ivrigt de studerede, skal jeg lade være usagt; men de morede sig udmærket, og jeg morede mig et Par Dage godt med dem. Vi gjorde en interessant Tur op til Charreuse, hvor de tomme Klosterbygninger stode som Minder om den heftige Kamp mellem Stat og Kirke, der nyligt havde raset.

Over Lausanne og Frankfurt rejste jeg hjem til København, og følte mig i den første Tid meget træt af Rejsen og den uregelmæssige Levevis. Min ældste Broder indbød mig til at bo nogle Uger hos ham paa hans Landsted ved Frederiksdal, og jeg kom mig her saa godt, at jeg kunde begynde mit Arbejde efter Ferien med friske Kræfter.

Det var i den følgende Vinter (1909—10), at jeg lagde den sidste Haand paa den ovenfor omtalte afrundende (ikke afsluttende) Fremstilling af mine Studier over det menneskelige Tankeliv og dets Stilling til Tilværelsen og dens Gaader. At jeg nu kunde udgive denne Fremstilling („Den menneskelige Tanke“ 1910), var naturligvis for mig en Hovedbegivenhed. Jeg mente, at jeg kunde tale om „langer Jahre redlich Streben“ og ovenikøbet føje til: „Nun, man kommt doch eine Strecke!“ — Ja, men hvor lang denne Strækning er, kan jeg naturligvis selv ikke have nogen Mening om.

De følgende tre Aar (1910—12) faa for mig deres Præg dels ved interessante Forelæsningsrejser til Sverige, Finland og Norge, dels ved Dødsfald i min nærmeste Kreds. Lys og Mørke brydes stærkt i min Erindring om disse Aar.

I Sommeren 1910 holdt jeg en Række Foredrag over social Etik ved Sommerkursus i Stockholm. Ligesom i Lund 1906 havde jeg her en god Tilhørerkreds af Lærere og Lærerinder, og jeg følte mig helt hjemme iblandt dem. Og ogsaa her frydedes jeg over den fuldttonende svenske Sang. Intet af de nordiske Folk synger sin Nationalsang saa kraftigt og stolt som det svenske. Prins Eugen af Sverige var Præsident for Kursus'et, og det glædede mig at træffe ham her igen, efterat jeg for endel Aar siden havde gjort hans Bekendtskab i København hos hans Ven Maleren Viggo Johansen. Sammen med flere af Talerne paa Kursus'et tilbragte jeg en smuk Sommeraften paa hans Villa ved „inloppet“. — Opholdet i Stockholm var meget behageligt for mig, idet jeg boede hos mine Venner Frants og Hanna v. Scheéle. Efter Foredragenes Slutning opholdt jeg mig nogen Tid hos dem paa deres smukke Sommerbolig i Södermanland.

Næste Aar (1911) fulgte jeg en Indbydelse til at holde

Forelæsninger i Helsingfors. I Slutningen af Marts drog jeg over Stockholm til Finland. Jeg læste i en Uge hver Dag over „Personlighedsprincippet i Filosofien“. Efter Opfordring bleve Forelæsningen senere trykte baade paa Finsk og paa Svensk. Udtrykket „Personlighedsprincip“ havde jeg ofte brugt forhen uden at vide, at det var Erik Gustaf Geijer, der først brugte det (1838) til at betegne den Ret, den Enkelte har til Initiativ saavel som til selvstændig Tilegnelse. Det betegner en Reaktion mod Romantiken og den „historiske Skole“, en lysende Reaktion, der indenfor det danske Aandsliv nogle Aar senere kom ved Sibbern og Kierkegaard. Mine Forelæsninger gik ud paa at vise den psykologiske Mulighed og den etiske Berettigelse af dette Princip, dets Betydning i religionsfilosofisk Henseende, og for den rette Forstaaelse af Forholdet mellem Videnskab og Liv. Den lille Bog (Personlighetsprincippet i Filosofin, Stockholm 1910) lod jeg med Villie ikke komme paa Dansk, fordi jeg mener, at Svensk og Dansk ikke skulle betragtes som to helt forskellige Litteraturer. Jeg har en vis Forkærlighed for den lille Bog, fordi jeg der i sammentrængt Form har søgt at belyse et Emne, jeg rundt om i mine forskellige Skrifter er kommen ind paa i speciellere Sammenhæng. — En Aften holdt jeg desuden et Foredrag, i hvilket jeg anstillede en Sammenligning mellem Kierkegaard og Nietzsche, to Tænkere, der baade ved deres indbyrdes Kontrast og ved forskellige Ligheds-punkter gensidigt kunde belyse hinanden. Foredraget blev trykt i „Svensk Tidsskrift“ og senere paa Dansk (i „Mindre Arbejder“. Tredie Række).

Under Opholdet i Helsingfors nød jeg stor Venlighed og Gæstfrihed af Rektoren, Filologen Heikel, og andre Kolleger. Efter Foredragenes Afslutning tog jeg til Petrograd, hvor jeg boede nogle Dage hos min Broder, Ingeniør Theodor Høffding. Det var mig en Glæde at leve disse Dage med ham og hans Hustru og forny Bekendtskabet med hans Sønner, samt stifte Bekendtskab med

hans russiske Svigerdøtre. (Den yngste Søn og hans Hustru traf jeg dog ikke, da de ikke boede i Petrograd). — Paa Hjemrejsen stansede jeg nogle Dage i Åbo, hvor jeg holdt Foredrag i den pædagogiske Forening. Jeg havde ogsaa her en udmærket og lydhør Tilhørerkreds og traf interessante Mennesker. Da jeg en Søndag-Eftermiddag skulde sejle fra Åbo til Stockholm, og dermed sige Farvel til Finland, havde en Del af mine Tilhørere samlet sig ved Stranden, og da Skibet lagde ud, sang de „Suomi's Sang“. Det var et stemningsfuldt Farvel fra et Land, jeg allerede forud havde faaet Kærlighed, for dets Natur, for dets Poesi og for dets tragiske Skæbne. — Sejladsen gennem Ålandsøernes Sund var meget smuk. Der laa endnu Is mellem Øerne, og der var kun dannet en smal Rende for Dampskibet. Solen skinnede paa den hvide Is og paa de grønne Granskove inde paa Øerne. Flere Steder færdedes der Folk fra en Ø til en anden, og ofte kørte man, saasnart Dampskibet var gaaet forbi, en Rullebro ud for at komme over Skibsfartsrenden. Det var et ejendommeligt Vinterbillede. —

I Foraaret 1912 var jeg indbudt til at holde Forelæsninger i Kristiania. Jeg opholdt mig der i to Uger. I den første Uge læste jeg hveranden Dag for en større Kreds (1100 Tilhørere) i Universitetets store Festsal over „aaendelig Kultur“. (Forelæsningen er trykt i Mindre Arbejder. Tredie Række). I den anden Uge holdt jeg tre Forelæsninger over erkendelsesteoretiske Spørgsmaal. Desuden talte jeg i Studentersamfundet og i filologisk Forening. Det var mig en Glæde at gøre nærmere Bekendtskab med norske Kolleger. Efter Afslutningen af Forelæsningerne tilbragte jeg nogle Dage oppe paa Voxenkollen, hvor der endnu laa høj Sne, som i det straalende Solskin og under den blaa Himmel afgav et pragtfuldt Skue. —

Naar jeg tænker paa Treaaret 1910—12, er det — naar de lyse Erindringer raade — især Besøgene i Stockholm, Helsingfors og Kristiania, der dukke op. Det var mig en

Glæde, nu, som tidligere i Upsala og i Lund, at være med til at virke for et Fællesskab i Aandsliv i de nordiske Lande .

Men dette Treaar har ogsaa efterladt Minder af vemodig Art. Gennem Dødsfald i min nærmeste Kreds begyndte jeg at erfare, at det at leve længe er at overleve mange, man gerne vilde være vedbleven at leve med.

Min Broder Otto Høffding, som boede paa Strandegaard ved Præstø Bugt, var en dygtig og højt anset Landmand. Han beklædte i de senere Aar Pladsen som Formand for de forenede sjællandske Landboforeninger. I hans Forpagtergaard følte hans Slægt sig som hjemme. Det skyldtes ikke blot de mange Minder, der nu gennem tre Generationer vare knyttede til det idylliske Sted, men ogsaa hans og hans Hustrus Gæstfrihed og deres klare og sunde Blik paa Livet. Da jeg i flere Aar havde bot om Sommeren i Nærheden af Strandegaard, nemlig ved Vemmetofte Strand og ved Strandegaard Dyrehave, havde jeg havt Lejlighed til at leve mig sammnen med dem.

Min Broder var en smuk og statelig Mand. Han blev ikke med Urette i Gravtalen, som holdtes af en af hans Venner, kaldt en fornem Natur. Han lukkede ikke let op for sit Inderste. Og dog var han en mild og kærlig Mand, let til Taarer. Han var meget afholdt paa sin Egn af Høje og Lave. Det vakte derfor megen Sorg, at han i Foraaret 1910 pludseligt faldt sammen. Efter en Spaseretur over sine Marker blev han angreben af voldsomme Smerter og maatte, bedøvet med Morfin, føres i Automobil til København, hvor han nogle Dage efter blev opereret. Det viste sig da, hvad Lægerne vel iforvejen havde formodet, at en Kræftsygdom havde sprængt Tarmen. Faa Dage efter døde han. Det var vemodigt nede paa hans Gaard at høre Kirkeklokken paa den stille Foraarsdag kalde til hans Begravelse. Den milde Kimen, der saa mangen Gang i min

Barndom og senere havde hørt med til Idyllen dernede, bragte nu det sidste Farvel til En af mine Nærmeste.

Et Par Maaneder efter døde min ældste Broder, Gros-serer Victor Høffding. Han havde med stor Dygtighed og paa ærefuld Maade fortsat den af Fader grundlagte Forretning (især i Frø og Jern) og var meget anset i Handelsverdenen. Efter sin Hustru, Elisabeth Høffdings Død nogle Aar iforvejen, var han sygnet hen. Hun havde i flere Aar været meget syg, og i sin Omsorg for hende havde han forsømt et Underlivstilfælde, som nu bredte sig mere og mere. I disse sine Affældigheds Aar havde han en rørende Trang til at have sine Søsken om sig. Min Søster og jeg maatte ofte være hos ham paa hans hyggelige Landsted ved Frederiksdal. Han talte helst om gamle Dage og dvælede ved de Minder, vi havde fælles. Efter store Lidelser døde han i Juni 1910. Jeg tabte i ham en Ven, der fulgte mig paa min Bane med broderlig Interesse. Jeg saa ofte ind til ham paa hans Kontor (Hjørnet af Gammel Torv og Nørregade), naar jeg gik til Universitetet. — Hans Børn, af hvilke Sønnen har fortsat Slægtens smukke Tradition i Handelsverdenen, vise ved enhver Lejlighed deres Kærlighed til den gamle Onkel, der nu er Slægtens Ældste, og om hvem de vide, at han var deres Faders Ven.

Den eneste Broder, jeg endnu har tilbage, bor i Petrograd, hvor jeg — som omtalt tidligere — to Gange har besøgt ham, ligesom han i Efteraaret 1915 boede en Maanedstid hos mig paa Carlsberg. Foruden ham har jeg af mine Søsken kun min Søster tilbage. I hendes milde Væsen, der har staaet sin Prøve gennem tunge Tider, genfinder jeg det Bedste, der kunde arves efter Moder. Hun og jeg ere nu ene om de gamle Minder fra Hjemmet. Hun tager med inderlig Sympati Del i Alt, hvad der angaar mig. Og saa mildt hendes Sind end er, har hun dog sin klare og bestemte Livsopfattelse, vunden gennem Erfaring og selvstændig Eftertanke. — Jeg kan slet ikke tænke mig, at hun skulde gaa bort før mig. —

Aaret efter (kort før min Rejse til Finland) fik jeg en Morgen i Foraaret telefonisk Underretning om min Ven Christian Bohr's Død. Han var pludseligt død den foregaaende Nat. Det var ikke længe siden, han havde deltaget i en af de hyggelige Fredagssammenkomster, jeg før har omtalt, og hvor hans Liv og Vid var et saa væsentligt Bidrag til Udbyttet af Aftenerne. Han havde vel nok i den sidste Tid haft en Skuffelse, idet et af hans Arbejder viste sig ikke at føre til det Resultat, han havde ment. Men Hovedsagen var, at hans noget tunge Konstitution ikke kunde taale det strenge Arbejde, han levede i. Han var om Aftenen kommen hjem fra Laboratoriet ved Titiden, tilsyneladende rask og glad; men saa fik han et Hjertetilfælde, der efter et Par Timers Forløb endte med Døden. Det var en stor Sorg for hans Nærmeste og for hans Venner, og et stort Tab for dansk Videnskab. Jeg for mit Vedkommende skylder ham meget, og jeg følte det som en Glæde og en Ære at staa ham nær. Efter hans Nærmestes Ønske holdt jeg en Tale ved hans Bisættelse i Krematoriet, og jeg hidsætter nogle Partier af den Karakteristik af min afdøde Ven, jeg ved den Lejlighed forsøgte.

„Denne Mand blev reven bort i sin fulde Kraft. Voldsomt og overvældende virkede Budskabet. En lykkelig Død var det jo; han kom ligefra sit Arbejde og lagde sig paa de faa Timers Dødsleje. Saaledes at sove hen efter Dagens Arbejde er en Dødsmaade, mange ønske sig. Men her passer dog ikke Digterens Ord: „Han sov hen, som Sol gaar ned i Høst.“ Ti det var ikke Høst, ikke Efteraar for ham endnu. Han hørte endnu ikke til Veteranerne. Han stod i sit forskende Snilles og sin Arbejdsenergis rige Sommer, i første Række blandt Danmarks Videnskabsmænd, og havde endnu Udsigt til frugtbare Arbejdsaar.

Naar det er faldet i min Lod at tale her, saa er det ikke fordi jeg hørte til hans Fagfæller. Men jeg har fulgt ham i en lang Række af Aar med Belæring og Beundring. Det var en Haandsrækning, han ydede mig, da mit Arbejde

maatte hente Hjælp fra hans Fag, der først bragte os i nærmere Forbindelse, og senere har jeg i Videnskabernes Selskab kunnet følge hans Arbejde gennem Aarene. Det var en Festaften, naar han tog Ordet, optagen af det Nye, han havde fundet, af de Vanskeligheder, han havde overvundet, og af de nye Problemer, der rejste sig for ham. Og hans Undersøgelser bevægede sig i den lange Aarrække ad en eneste bestemt Linie. Det var hans Opgave paa et af det organiske Livs mest centrale Omraader at efterspore Grænsen mellem Livet, og den uorganiske Naturs Love, — se, om der var en fast Grænse, og hvor den i saa Tilfælde laa. Og hertil egnede Aandedrættets Fysiologi sig ganske særligt. Bohr staaer som en selvstændig Medarbejder i den store Periode i Fysiologiens Historie, der grundlagdes af Johannes Müller og hans Disciple i Tyskland og af Claude Bernard i Frankrig, og hvis Program var at følge de almindelige Naturkræfters Virken saalangt ind i det organiske Livs Processer som muligt. En foreløbig Grænse for deres Virken fandt Bohr deri, at Aandedrættet ikke helt bestemtes ved de ydre Forholds Indflydelse. Gaaden viste sig at ligge længere tilbage, end de stridende Parter havde tænkt sig. Der var en Tid, hvor Bohr klagede over, at hans Stilling ofte blev misforstaaet, som om han vilde vende tilbage til den saakaldte Vitalisme. Men hans Mening var kun, at en ny Undersøgelserække maatte anlægges, nærmest af Nervesystemets Indflydelse paa Processerne i Lungecellerne. Hans Stilling her var betegnende for hans Karakter som Forsker, og han har klart og træffende udtalt den i sit sidste Universitetsprogram. Hans Tankemesterskab viser sig i den kritiske Fastholden af Problemernes Rækkevidde, med Henviisning til de store Horisonter, der bag hver enkelt Undersøgelserække viser sig for den ægte Forsker, — men samtidig i den faste Overbevisning, at der kun gives én Vej, ad hvilken Fremgang til de nye Egne kan opnaas, det stadige, trofaste Arbejde i den strenge Viden-

skabs Aand. Hans Gerning kunde til sit Motto have Lotzes Ord: kun begejstret for det Store, men trofast i det Smaa! Han stod for os alle som et lærerigt Exempel, ikke blot ved de Resultater, hans Forsken bragte, men især ved sin hele videnskabelige Holdning.

Han har gjort sit Land Ære. Kan vort Flag ikke vaje sejrrigt i Verdensmagternes Strid, saa kan det vaje stolt over mangen Aandens Daad, mangen Tankens Bedrift, og det sænkes ved denne Baare! —

For dem, der havde den Glæde at staa ham nær ogsaa udenfor det kollegiale Samkvem, frembød hans Personlighed lignende Grundtræk som de, der særtegnede ham som Forsker. Hans frie og energiske Aand tumlede ofte med Paradoxer, og han lod sit Vid spille; ofte kunde hans Venner føle sig som i en Skærsild overfor hans Kritik; men bagved laa stedse Respekten for alvorligt Arbejde og en stor Trofasthed i Venskabet. Han var ikke af dem, der let lod Følelsen løbe af med sig, og som gav eller ventede Venskabserklæringer, men des mere virkede hans hjertelige Øjekast og hans faste Haandtryk. Han var heller ikke af dem, der talte meget om sin Opfattelse af Livet og dets Skæbner. I Baggrunden stod dog for ham en Anskuelse, der kunde minde om Goethes store, paa en Gang naturalistiske og ideelle Blik paa Livet, hvor de smaa og de bitre Ting fortonedes over mod en stor Horizont. Faa kunde sin Goethe som han. Han citerede maaske oftest Mefistofeles' Repliker; men bagved laa en Stræben som Faust's, kun at han ikke som Faust opgav Arbejdet med Kolber, Vægtstang og Skrue (Hebeln und Schrauben); det var ikke udenom den videnskabelige Arbejdsplads, at Vejen til Sandhed laa for ham. —

Nu skulle vi da ikke mere se hans lyse Blik og klare, aandfulde Pande, der gav hele hans kraftige Skikkelse dens Præg, eller lytte til hans lærerige Fremstilling eller til hans Vid og hans skarpe Kritik!

Et stort Savn efterlader han i Videnskaben hjemme og

ude, og i Venners og Kollegers Kreds. Men vi, for hvem han var saa meget, vi vende os dog nu til den og dem, for hvem han var mest. I hans skønne Hjem var han Sjælen ved sit Liv og sine Interesser, og de, for hvem han aabnede det, ville forstaa, hvor stort Savnet dér maa være. Han fandt Forstaaelse og Kærlighed dér. Heri som i Andet var han en lykkelig Mand. Ikke mindst var hans Glæde over de unge, dygtige Kræfter, som han saa udfolde sig i videnskabelige Arbejder, netop paa saadanne Omraader, der havde særlig Interesse for ham. Der havde jo været al Grund til at tro, at han skulde faa en smuk Arbejdsaften sammen med sine fremstræbende Sønner og hygget af al den Kærlighed, der omgav ham i Hjemmet. Det skulde nu ikke være saa.

Men fra Tanken om Tabets Pludselighed og om Alt, hvad Tabet indeholde, vende vi igen tilbage til Erin-dringsbilledet om hans Personlighed og hans Forskerskikkelse.

„Ære og Fred være med Christian Bohrs Minde!“ —

Et Aarstid efter stod jeg igen i Krematoriet for at tale ved en Vens Kiste. Julius Petersen havde skrantet i adskillige Aar, og sær, som han var, og skeptisk overfor sin egen Videnskab, eller i hvert Tilfælde overfor sin Stand, vilde han ikke lade sig undersøge af nogen Læge. Han visnede bogstaveligt hen, ofte under store Lidelser. Men atter og atter kunde hans varme Hjerte røre sig og de sjælfulde Øjne vidne om, at det gamle Venskab levede i ham endnu. Om hans Død beretter jeg i den Tale, jeg holdt ved hans Bisættelse, og i hvilken jeg tillige har forsøgt en Karakteristik af ham. Jeg hidsætter denne Tale, omtrent som den blev holdt.

„Saa har da vor gamle, kære Ven faaet Ro efter den lange Smertens Tid. Og han fik en smuk Død. Henimod Morgenstunden paa den Dag, der skulde blive hans Dødsdag, kom der større og større Uro over ham, som først stilledes, da hans trofaste Sygeplejerske spurgte, om han

vilde op. Han nikkede ivrigt; tale kunde han ikke. Han blev da baaren hen til Vinduet og saa Solen skinne paa Vandet, et Syn, han altid har holdt meget af. Hans yngste Søn støttede ham. Sygeplejersken spurgte nu, om hun skulde synge en Vuggesang, han altid havde holdt meget af, og dertil svarede han ivrigt Ja, Ja! Saa blev der sunget for den gamle Mand, som der er blevet sunget for ham i hans Barndom, og da Sangen var forbi, var han død.

Som i hans Dødsstund var der under hele hans Sygdom en forunderlig aandelig Klarhed over ham, sammen med den fremskridende Affældighed. Der stod en Kamp mellem hans Trang til Tanke og Tale og det Mørke, Sygdommen saavel som det Tungsind, der var hans Ledsager gennem Livet, stedse paany spredte over hans Sind.

Og denne Kamp mellem Lys, kraftigt Arbejde, Virkelyst paa den ene Side, Tungsind, Bitterhed og passiv Hensynken paa den anden Side strækker sig gennem hele hans Liv, lige fra de unge Aar. Han var en Stridens Mand, og en tapper Mand. Det var i hans Indre, Striden stod. Da vi mødtes som Kammerater i de sidste Aar i Skolen, for over halvhundrede Aar siden, var det Svingningen mellem Lys og Mørke i hans Sind, Iver og Mathed i hans Virken, der først gav mig Forstaaelse af ham. Man maatte fastholde, at begge Dele hørte til hans Væsen, og de, der blev hans Venner, lærte at holde ud med ham i de tunge og mørke Timer, i Modsætning til hvilke saa den virkelige og hjertelige Sympati og den klare, livfulde Tanke virkede saa meget des stærkere i de gode Tider. Den Maade, paa hvilken han da kom os imøde med sit varme Blik, sit venlige Haandtryk, gjorde, at hans Venner, ligesom han selv, glemte de Timer, da den „mjeltsjukans svartalf“, Tegnér har skildret, raadede. Der var en Ild i hans Indre, som ofte truede med at fortære ham selv, men som kunde virke lysende og varmende, naar de mørke Taager ikke hindrede den i at blive til ren og klar Flamme.

Hans Arbejde var stødvist. Det kunde ikke være Andet

under det skiftende Stemningsliv. I Skolen blev han periodisk anset for doven, fordi han i lange Tider forsømte Alt. Men han kunde saa i kort Tid ved voldsom Koncentration og intensiv Flid arbejde sig frem til en Plads blandt de Første. Vor gamle Rektor havde stor Velvillie og ogsaa en vis Forstaaelse af ham; men han følte sig dog overfor ham som Hønen overfor de svømmende Ællinger, den har udruget. Og ofte gik det hans Venner paa samme Maade.

Sine Universitetsstudier afsluttede han med feberagtig Hast og begyndte snart efter at praktisere ude i Fattigkvartererne paa Nørrebro, og han fik hurtigt et stort Klientel. Hans varme Følelse for Trængende og Lidende besjælede hans Virksomhed, men gjorde den ofte trang og pinlig for ham selv. Den Nød og Lidelse, han saa saa meget af, forøgede den Forstemthed, der saa let beherskede ham, og hans beskedne Hjem forekom ham ofte for luxuriøst, naar han vendte tilbage til det fra de usle Rum, i hvilke saa mange af hans Patienter levede. Ogsaa i andre Kredse end de Fattiges vandt han et stort Klientel, som vendte tilbage til ham, da han efter nogle Aars Fraværelse som Læge paa Landet igen kom til Nørrebro.

Som Læge virkede han især ved sin Hjertelighed og Sympati, ved det umiddelbare velgørende Indtryk af sin Personlighed, ved den mystiske Indflydelse, som ikke er det mindst Væsentlige ved den Virkning, Lægen gør ved Sygesengen. Enhver, hvis Læge han har været, vil have erfaret, hvor beroligende det virkede, blot naar han kom og satte sig. Det var ikke Alle, der opdagede, at der bag dette Beroligende ofte rørte sig den stærkeste indre Splid hos ham selv.

Der kom noget Tragisk i hans hele Stilling ved hans ringe Tro paa Medicinen som Videnskab. Han havde ikke selv Tro paa de Midler, han anvendte, og som de fleste af hans Patienter ikke vilde undvære. Hvad der havde hans Hjerte, var Medicinen som Kunst, Hipokratismen

med dens store Respekt for Organismens Selvhjælp, der blot krævede Lægens Virken til at holde Hindringer borte, til at lindre og styrke, til at individualisere, behandle hvert Tilfælde og hver enkelt Patient paa særgen Maade. Det er et stort Ideal for Lægekunstens Dyrkere, han tegner i Slutningen af sin Bog om den medicinske Lægekunsts historiske Udvikling. Det forekom ham, at mange af den nyere Lægevidenskabs Dyrkere ikke havde tilstrækkelig Forstaaelse for dette Ideal, og det vakte hos ham en Antipati mod de nye Retninger, der blev mere udpræget med Aarene. Han hørte selv til en Overgangstid, hvor den gamle Lægekunst mere og mere afløstes af den paa Lægevidenskab byggede Teknik, og det Tragiske i en saadan Overgangstid virkede stærkt i hans Inderste og forøgede den Bitterhed, mjeltsjukans svartalf paa Forhaand saa ofte indgød i hans Sind.

Det var Lægekunstens Historie, han i sin Forfattervirksomhed og som Universitetslærer i Medicinens Historie behandlede. Hans betydelige literære Talent og den Veltalenhed, han raadede over i sine begejstrede Øjeblikke, gjorde ham det muligt at give glimrende og sympatiske Skildringer af Lægekunstens Heroer. Her fik baade hans Interesse og hans Sans for Personligheder og hans skeptiske Holdning overfor moderne Teorier og Metoder Udtryk.

Det var hans lykkeligste Aar, i hvilke hans literære Arbejde ret trivedes og vandt Anerkendelse. Det var tillige en stor sjælelig Hjælp for ham at kunne fordybe sig i Forskning og Fremstilling. Da kunde han lettere overvinde Mismodets Mørke og dæmpe den indre Uro. Hans Kraft fik Afløb i Produktionen istedetfor at ødes i Hypokondri og Tungsind.

Den, der af Alle bedst har forstaaet ham, hans Hustru, saa klart dette. Som hans og hendes gamle Ven maa jeg her udtale min store Beundring for denne trofaste og kloge Kvinde, der i sin egen Natur ogsaa havde Sit at kæmpe

med, men som gik op i ham og hans Færd og havde et klart Blik for hans Naturs Kærne og stor Tro til den. Hun fastholdt det Midtpunkt, om hvilket de stærke Svingninger skete, altid vis paa, at Pendulet vilde svinge tilbage i den gamle Bane, og taalmodigt ventende derpaa. Hun saa tydeligt, at Frelsen for ham laa i Arbejdet, og blev aldrig træt, trods al hans Modstræben, af at holde ham til Ilden. Efter hendes Død begyndte han at falde sammen. Den lange forfærdelige Sygdom, af hvilken hun tæredes hen, den store Tomhed, Tabet voldte, og Tabet af en ung Søn, til hvem han, som vi Andre, knyttede store Forhaabninger, tærede paa hans Livskraft, og dertil kom saa den lange Sygdom, der nu har ført til hans Bortgang. Men selv nu brød hans livlige Aand og hans varme Hjerte atter og atter frem gennem de Skygger, Sygdom og Tungsind voldte.

Som en Lindring føles det nu af os Alle, at hans Lidelser ere endte. Men saa melder sig tillige den vemodige Tanke om, hvad vi have mistet i ham. Ikke blot hans Børn og nærmeste Slægt, ogsaa hans Venner føle, at der her er sluttet et Liv, der i sin personlige Egenhed, sin Dybde, sin trofaste Udholdenhed i Livets indre og ydre Kampe maatte udfylde en stor Plads i Alles Sind, der havde knyttet sig til ham og faaet et Indblik i, hvad der bevægede sig hos ham. Jeg personligt hører ikke til dem, der have mindst at takke for, og jeg maa have Lov til her at takke min Ungdomsven, paa hvis trofaste Hjerte jeg altid kunde stole, og som, paa mange Maader omtumlet under Livets Gang, stedse bevarede den hellige Ild i sit Indre, den ideale Stræbens, Forstaaelsens og Medfølelsens hellige Ild.

Og saa sige vi da alle Farvel til vor Ven. Træt af Dage som han var, kunde han vel have fortjent en blidere Aftensund end den, den tærende og pinende Sygdom tilstedte. Men en skøn Død blev han forundt, han gik jo bort hilsende den opgaaende Vaarsol. Hvad der har bevæget sig i hans Indre i de sidste Øjeblikke, kan Ingen sige. Men

jeg tager, efter Alt at dømme, neppe fejl, naar jeg tror, at det har været noget Lignende, som Digteren har udrykt i den Linie: „Dog Livets Kilde springer, hvor evigt den sprang!“

Ære og Fred være med Julius Jacob Petersens Minde!“

I Marts Maaned 1913 forestod min 70 Aars Fødselsdag. Jeg tænkte saa smaat paa at være borte fra Byen den Dag. Jeg syntes, jeg havde havt Jubilæer nok. Jeg havde lagt en hel Plan om en ensom Udflugt til Nordsjælland, hvorfra jeg om Aftenen vilde vende hjem for at drikke Te hos min Søn og Svigerdatter i Hellerup. Underhaanden blev der spurgt, om jeg vilde tage mod en Indbydelse til et Festmaaltid; men den blev afværget. Men saa blev jeg overrasket og meget rørt over en Indbydelse fra min ældste Broders tre Børn, Grosserer Aage Høffding og hans Søstre Fru Schierbeck og Fru Dyrhaage. De vilde samle Slægt, Venner og Kolleger i min Brodersøns smukke Bolig i Nørre Farimagsgade. Denne Indbydelse gik jeg glad ind paa, og vi lavede en Liste paa omtrent 40 Deltagere til denne hjemlige Fest. Foruden nogle danske Kolleger, som stode mig nær, indbødes ogsaa min svenske Ven Professor Axel Herlin og hans Hustru, og i sidste Øjeblik kom min tyske Ven Professor Ferdinand Tönnies til. Og dertil kom endnu en Ting, der gjorde Dagen til en straalende Begivenhed for mig. Studenterraadet havde hos Universitetets Rektor og hos Politidirektøren faaet Tilladelse til at hilse mig med et Fakkeltog, og havde derpaa aftalt med min Brodersøn, at Toget skulde gaa til hans Bolig, der ikke laa langt fra Universitetet.

Og saa oprandt da Dagen, der paa saa mange Maader skulde bringe mig Glæde gennem den overstrømmende Venlighed, der mødte mig fra saa mange Sider. Om Morgen var jeg efter Tilsigelse i Audiens hos Kongen, der med nogle venlige Ord overrakte mig Kommandørkorset

af første Grad. Det har ved flere Lejligheder været mig en Glæde og en Ære at erfare, at Kong Christian X fulgte min Virksomhed paa og udenfor Universitetet. Senere paa Dagen strømmede Blomster, Lykønskninger og Deputationer ind, og jeg fik akkurat Tid til et lille Hvil, inden jeg skulde køre til mine Broderbørns Fest for deres gamle Onkel. Taler og Sange (blandt disse en smuk Kantate af Niels Møller) vexlede lige til Kl. 9, da Fakkeltøget skulde komme, og jeg traadte ud paa Altanen ud mod Ørstedsparken. Det var et prægtigt Syn, da Fakkeltøget kom tilsynse paa den anden Side af Parken og bevægede sig rundt om denne opad Nørre Farimagsgade, der var sort af Mennesker. Jeg var meget betagen ved at se denne Menneskemasse, som stod ganske stille og ventede. Jeg tør sige, at hvad der bevægede sig hos mig, vel nok var Glæde og Stolthed over at være Genstand for al denne Hyldest, men at den Tanke dog særligt rørte sig hos mig, at det var som en af vort gamle Universitets Lærere, den blev mig tildel, saa at den kunde vidne om det gode Forhold, der raader mellem Lærere og Studenter, naar begge Parter ere optagne af alvorlig Stræben. Nu kom det lange Tog op foran Huset, og efter Afsyngelsen af en smuk Sang traadte Student Skat Hoffmeyer op paa en Forhøjning og holdt en Tale, i hvilken han dvælede ved min Gerning og mit Forhold til de Studerende, særligt til de Enkelte, der betroede sig til mig. Det væsentlige Indhold af mit Svar var, at disse Fakler for mig kastede Lys tilbage paa de lykkelige Aar, i hvilke jeg havde virket paa Universitetet og der havde mødt saa megen frisk Ungdom og saa megen alvorlig Stræben. Særligt havde den Tillid glædet mig, som saa mange havde vist mig ved at spørge mig tilraads angaaende rent personlige Forhold. Jeg haabede, at Faklerne ogsaa vilde kaste deres Lys fremad, og at vort Universitet altid maatte finde trofaste Sønner og være Hjemsted for et smukt Samarbejde mellem Ældre og Yngre i Sandhedens Tjeneste. Jeg sluttede med et Leve for Uni-

vertetet. Derefter defilerede Toget forbi under Hurraraab og forsvandt paa den anden Side af Parken.

Da de sidste Fakler forsvandt fik min Bevægelse Overhaand, og jeg satte mig ind i et ensomt Værelse, hvor jeg brast i Graad. Det var saa overvældende, hvad der var mødt mig paa denne Dag, at jeg ikke kunde forstaa, at det virkelig var mig, det altsammen gjaldt. Jeg maatte tænke paa de mange mørke Timer, den megen Tvivl om mig selv, jeg havde gennemgaaet, det sure Arbejde, jeg mange Gange havde havt at gøre. Der maatte jo, om jeg kunde stole paa, hvad der var mødt mig idag, være nogen, jeg havde været noget for. Jeg lader ikke min Dom over mine Arbjder være afhængig af Andres Dom; men det varmer dog ind i det Inderste, naar der kommer Tegn, man mener med Rette at kunne tyde som Udtryk for Forstaaelse.

Før og efter Fødselsdagen var der Fester i Studenter-samfundet og i Studenterforeningen, og tilsidst gjorde Deltagerne i mine Laboratorieøvelser et Gilde for mig. Det var en indholdsrig Uge. —

Et Aar efter den 11. Marts 1913, den 12. Marts 1914, kom Formanden for Carlsbergfondets Direktion ud til mig og meddelte, at Direktionen vilde foreslaa Videnskabernes Selskab at vælge mig til at bebo Gl. Carlsberg Hovedbygning, som ifølge J. C. Jacobsens Testamente skulde anvendes til Bolig for den danske Mand eller Kvinde, det nævnte Selskab maatte udse dertil. Denne Bestemmelse skulde nu træde i Kraft, da Testators Søn Carl Jacobsen var død.

Dette kom mig ganske overraskende. Der havde været megen Diskussion i nogle Blade, efter hvad jeg havde hørt, og ogsaa jeg var bleven nævnt. Og jeg havde set mig selv i Klods-Hans som Diogenes, der dog tilsidst af økonomiske Grunde foretrak sin Tønde for Æresboligen. Men jeg havde, ligesom alle Videnskabernes Selskabs Medlem-

mer, været overbevist om, at Valget burde og maatte falde paa Vilhelm Thomsen. Men saa havde Thomsens Læge bestemt raadet ham fra at flytte fra sin nuværende Bolig, der i enhver Henseende passede for hans svagelige Helbred, ud til Carlsberg, der ikke passede saa godt for ham, foruden at selve Forandringen kunde være betænkelig. Og saa var det, man henvendte sig til mig.

Jeg havde aldrig set Huset indefra, og det første Besøg derude en smuk Dag i det tidlige Foraar var overvældende. Nogle økonomiske Betæneligheder nærede jeg endnu; der var talt saa meget om, at det var dyrt at leve i en saadan Bolig, — og „Klods Hans“ Diogenes maatte derfor gaa ud og tigge, da han havde faaet Æresboligen! Skønt jeg ikke var uheldigt stillet i økonomisk Henseende, var der dog Hensyn, jeg var nødt til at tage, især naar jeg tænkte paa min nære Afgang fra Universitetet. Disse Betæneligheder bleve dog overvundne, og nogle Dage efter skrev jeg til Direktionen og modtog Tilbuddet. Ugen efter (20. Marts) kom Sagen for i Videnskabernes Selskab. Jeg var bleven anmodet om ikke at indfinde mig i Mødesalen, før jeg blev kaldt ind, og jeg ventede et Kvarterstid i et Sideværelse. Da jeg var kaldt ind, meddelte Præsidenten, Vilhelm Thomsen mig i nogle venlige Ord, at Selskabet enstemmigt havde valgt mig til Beboer af Æresboligen. I mit Svar begyndte jeg med at sige, at Præsidenten kendte mig saa godt, at han vidste, at det ikke laa for mig hverken at hykle eller at smigre. Det var ikke Hykleri, naar jeg sagde, at det var mig en Sorg, at hans Helbred ikke tillod ham at tage mod Tilbudet. Og det var ikke Smiger, naar jeg sagde, at Æresboligen tilkom ham som vort Lands første Videnskabsmand, og naar jeg føjede til, at naar han ikke kunde modtage Tilbuddet, var der endnu et stort Spring, inden det kunde rettes til mig. Idet jeg saa vendte mig til Selskabet, bragte jeg min hjertelige Tak for Valget og føjede dertil en Tak for de mange Aar, i hvilke jeg havde havt den Ære at være Medlem. Det var, sagde

jeg, særligt for Filosofen af stor Betydning paa første Haand at kunne følge, hvad der foregaar i andre Videnskaber, ved at høre disses Repræsentanter udtale sig om Metoder og Resultater indenfor deres Omraade.

Et Par Maaneder efter (d. 11. Maj) flyttede jeg ind paa Carlsberg. Og hermed har jeg naaet det Tidspunkt, ved hvilket jeg har tænkt mig at slutte disse Erindringer. Kun nogle faa Ting vil jeg endnu omtale.

Jeg fortsatte foreløbigt min Universitetsvirksomhed i dens fulde Omfang, med det propædeutiske Kursus for de unge Studenter, Laboratorieøvelser for en snevrere Kreds og Aftenforelæsninger for en større Kreds. Fra en vis Side i Pressen skal der ligefra min 70 Aars Fødselsdag være kommet hyppige Antydninger af, at jeg nu burde trække mig tilbage — jeg følte mig selv arbejdsdygtig endnu, og de Sympatitrynger, jeg havde modtaget fra de Studerendes Side, opfattede jeg ikke som en Afskedshilsen. Dog stod 72 Aar for mig som en passende Grænse. Og herude i den smukke Natur, hvor man, hvad Øjeblik det skulde være, kunde forfriske sig efter Arbejdet i Studerekamret ved Vandring i den herlige Park eller i de antike Søjlegange, vaagnede Trangen til at lægge den sidste Haand paa forskellige planlagte Arbejder og tage forskellige Udkast op til Udarbejdelse. Jeg begyndte ogsaa at blive træt af det forberedende Arbejde, der maa gaa forud for enhver Forelæsning, skønt selve Forelæsningen i Regelen var mig en Glæde. Jeg besluttede da ved Nytaarstid 1915 at indgive min Afskedsansøgning, fra næstfølgende første September at regne. Resten af Semestret optoges tildels af meget trættende og pinlige Fakultetsforhandlinger om, hvem der skulde være min Efterfølger. Jeg vil ikke her gaa nærmere ind paa disse Forhandlinger, ligesaa lidt som paa de nye Forhandlinger og den Konkurrence, der blev nødvendig, da min første Efterfølger afgik ved Døden. Jeg dølger ikke, at Lysten til fortsat Universitetsvirksomhed i høj Grad svandt paa Grund af Adskilligt, jeg ved denne Lejlighed oplevede.

Da jeg er bleven beskyldt for, at jeg ved begge Lejligheder stemte mod Dr. C. N. Starcke af ikke-saglige Grunde, skal jeg nærmere forklare, hvorledes min Stilling var ved disse Forhandlinger. Ved første Vacance stod Valget mellem Dr. Starcke og Dr. Anton Thomsen. Jeg havde tidligere staaet Dr. Thomsen nær, men et af hans Skrifter havde jeg maattet underkaste en meget skarp Kritik, der igen førte til et spottende Udfald fra hans Side. Jeg støttede alligevel hans Valg paa Grund af den Begavelse og Selvstændighed, jeg fandt hos ham. Dr. Starcke var efter min Opfattelse i sin Tid kommen ind paa forhatet Produktion, hvor Ordstrømmen skjulte over Mangel paa skarp Opfattelse af Problemerne. Senere havde han paa Grund af Skolevirksomhed og politisk Arbejde maattet lægge Filosofien paa Hylden. At han havde kritiseret min Etik (en Kritik, jeg havde besvaret) spillede naturligvis ligesaa ringe Rolle hos mig ved denne Lejlighed, som at Thomsen havde kritiseret og spottet min Religionsfilosofi. — Efter Thomsens Død meldte flere Ansøgere sig, og der blev afholdt Konkurrence. De Arbejder, Starcke ved denne Lejlighed ydede, havde i mine Øjne meget betænkelige Mangler, og jeg kan ikke nægte, at var baade forbavset og forarget over den Maade, paa hvilken Drøftelsen angaaende dem førtes i Censurkomitéen. Jeg fastholdt min Opfattelse og udgjorde sammen med Dekanus en Minoritet ved Afstemningen. — Der gjorde sig dog ogsaa indenfor Majoriteten Betæneligheder gældende. Et af de udenlandske Medlemmer sagde til mig. „Jeg kan ikke stemme mod den gamle Mand.“ Han vilde helst have stemt for en af de Yngre, men opgav det, vistnok under Indflydelse af de Forhandlinger, der mellem Møderne førtes indenfor Majoriteten. Jeg selv udtalte mig kun i selve Møderne, og det er Usandhed, naar en Søn af Starcke i et Blad har talt om den „Virksomhed“, jeg skulde have udfoldet for at udelukke hans Fader. — Dagen efter Konkurrencens Afslutning skrev jeg til Professor Alfred Lehmann, der havde stemt for Starcke, og bad ham indstændig bruge sit personlige Forhold til Starcke til at faa ham fra at udgive nogetsomhelst foreløbig Lehmann svarede, at han allerede havde foreholdt Starcke, at han maatte underkaste sig et strengt Arbejde, hvis han skulde gøre Fyldest, især hvad Øvelser med ældre Studenter angaar. Desuden havde han faaet ham fra at udgive „det skriftlige Arbejde (ved Konkurrencen), som alle mente, han var kommen meget uheldig fra“. Det viste sig desværre, at denne Advarsel ikke hjalp.

Da Starckes Udnævnelse forelaa, ønskede jeg ham i venlige Ord Held og Lykke i hans nye Stilling.

Det er muligt, at jeg har undervurderet hans seneste Skrifter. Men det er i hvert Tilfælde ikke sket af saadanne Motiver, som en Søn af Starcke i „Politiken“ (3. Juli 1926) har tillagt mig. — Hvad jeg oven-

for har anført, har jeg ikke villet fremføre i en Svarartikel, dels fordi jeg syntes, at Tonen i Angrebet udelukkede et Svar, men dels ogsaa fordi det var mig imod saa snart efter Starckes Død at fremdrage disse kedelige Ting. (Juli 1926).

Nu kunde jeg leve ene og alene for mine Studier og min Produktion. Hver Morgen føler jeg mig glad ved Tanken om, at jeg har Dagen til Raadighed for selvvalgt Arbejde. I Formiddagstimerne arbejder jeg paa filosofiske Emner, og om Aftenen skriver jeg paa min Biografi, — ja, og nu, da denne er færdig, kommer der nok andre Opgaver. Desuden læser jeg, hvad jeg kan overkomme af almindelig Literatur. Jeg kan ikke rose mig af at følge med paa dette Omraade, men det kan dog maaske interesse Læsere af min Biografi at se, hvad der af nyere og ældre Literatur især har været mig til Næring i de senere Aar, og jeg hidsætter derfor et Stykke af en Artikel, som jeg daterede 11. Marts 1916.

En levende og farverig Naturstemning har jeg fundet i Ludvig Holstein's Digte. De berige Følelsen gennem det friske Pust fra Muld og Mark, fra Have og Skov, fra Samlivet med Naturen under Aarstidernes Skiften. Man kaldes ud af Studerekamret for at færdes i den frie og rige Natur. Det er ikke Naturens store Scener, ikke Højder og Vidder, der her føres frem for os, men det er de smaa Ting, Enkelthederne, der fremføres i deres Ejendommelighed, aabenbarende for os en hel Verden, hvor den sløve Sans forhen Intet kunde se. Ogsaa Stuckenbergs fører os ud i Naturen, men for strax at føre os ind i en Række af zarte og dybe Stemninger, der hos Digteren snart have søgt Næring i Naturbilleder, snart ere blevne fremkaldte ved dem. Og til de to nævnte Digttere slutter sig Sofus Michaëlis som Tankedigteren, for hvem Tilværelsens Grundlove og Grundformer ere de store Stemningskilder. I mægtige Billeder ser han, naar han staar over de Jordlag, en

Gennemskæring har blottet, Jordens og Menneskehedens Historie drage forbi.

Jeg tilstaar, at saa meget jeg skylder dansk Poesi, saa har dog i adskillige Aar svensk Poesi ydet mig endnu større Vederkvægelse og Hvile. Gustaf Fröding's Vermelandsdigte, hans Naturbilleder, Brydningen af Humor og Bitterhed i hans Sind, hans Sprogs Fynd, baaren frem af hans Hjemegns Maal, hans Tankers Kraft og Dybde, udsprungne som de ere af et omtumlet Livs Skæbner, — alt dette har voldet mig de største poetiske Glæder, ligefra jeg for 14 Aar siden i Upsala købte mig hans Digte. Og Verner v. Heidenstam fører os ind i Menneskehjertets gaadefulde Innerste, til hvilket Ingen har Nøglen, end ikke Mennesket selv, ti

i människans öden en gåta bor gömt,
som aldrig tyddes, hur lärd och berömd
hun läste sin filosofia.

Det har Filosofen godt af at høre paa Poesiens indtrængende Sprog, selv om han vidste det forud af egen Erfaring, efterat han for sit Vedkommende har sat ærligt Arbejde ind paa at finde, hvilke Gaaderne ere, og hvad de betyde.

En Overgang fra lyrisk Digtning til fortællende Prosa danner Selma Lagerlöf med sin uforlignelige Gösta Berling. Det er en stor Nydelse paany at tage et enkelt Kapitel for sig af denne naturfriske Bog, eller at følge en enkelt af dens Personer gennem hans Skæbnes Omskiftelser. Svensk Landskab, svensk Folkepoesi og svensk Stemningsliv komme os her imøde, paa en Gang med Virkelighedens Styrke og med Fantasiens Pragt. — Gaar jeg fra Selma Lagerlöf til danske Fortællere, træffer jeg for mit Vedkommende først paa Henrik Pontoppidan, hvis „Muld“ er den mest danske Bog, jeg kender. Det er ikke Bygningen af Pontoppidans Bøger, jeg beundrer, men det er den klare og slaaende Karakteristik af de enkelte Scener og af Per-

sonerne i de bestemte Situationer. Hans sidste Bog [Torben og Jytte] har, med al sin Mangel paa Enhed i det hidtil Udkomne, i høj Grad optaget mig ved Enkeltkildringerne, som have beriget mig med en Række Livsbilleder, jeg ikke vil glemme. Jeg venter med Spænding paa sidste Del for at se, hvorledes de forskellige Egne af Livet herhjemme trods Alt kunne vise sig at udgøre en Helhed. Og jeg negter ikke, at jeg endnu venter paa en bedre Lykke for den stakkels Jytte, end den, der hidtil er falden i hendes Lod. Hun er tegnet saa levende og naturlig med al sin Vaklen og i al sin Delthed, som Forfatteren lader hende bøde haardt for, at der overfor hende maa røre sig den Sympati, det virkeligt Levende uvilkaarligt fremkalder, hvorledes det saa end ter sig¹). Og af Pontoppidan selv venter jeg endnu mangan god Beretning om Mennesker og Menneskeskæbner. — Andersen-Nexø fører os ind i en helt anden Verden end den, i hvilken Potoppidan færdes. Vi følge i hans „Pelle“ Proletardrengen, der begynder Livet med to bare Hænder, og hvis Arbejde for en Plads ved Livets Bord dog lader ham have Tid og Kraft tilovers til i store Fremtidsfantasier at se Muligheder af lysere Kaar for sin Stand og til at gøre et Organisationsarbejde, der fører ham gennem store Katastrofer. Mest erindrer man sig vel Barndomstiden paa Bornholm og Strikevintren i København. Men der er mange, der, ligesom Charles Darwin, paa deres gamle Dage holde mest af Bøger, som ende godt, og for mig staar da ogsaa den Idyl, hvormed Bogen ender, som noget, jeg glæder mig ved at forestille mig, og paa hvis stadige Mulighed jeg haaber.

Er det end ikke den nyeste Nutid, hvis Litteratur jeg her har omtalt, saa ere de Kræfter, der have frembragt den Litteratur, jeg har levet i, dog for en stor Del i stadig Virksomhed. Men jeg kan ikke slutte uden at nævne, hvad jeg skylder Bøger af ældre franske og engelske Forfattere.

¹) [Senere Anmærkning]. Haabet skulde (se sidste Del) ikke ske Fyldest. Men Pontoppidan har Ret, Tragediens Ret.

Mme Staël-Holstein's „Corinna“, Dickens' „David Copperfield“ og George Eliot's „Mill on the Floss“ læser jeg atter og atter og med stedse ny Glæde. Og saa til allersidst den Bekendelse, at mine højeste Øjeblikke stadigt voldes mig af Shakespeare's „gyldne Sang“ og af de græske Tragikeres store og klare Skæbnebilleder. I denne store Kunst sænker jeg mig især gerne, naar psykologisk Analyses Utilstrækkelighed overfor Forstaaelse af menneskelige Karakterer atter og atter bliver mig klar, baade som Filosof og som Menneske. Det er ikke blot Anskuelsen, der her yder en Fylde, Tanken ikke kan udtømme; her vinder ogsaa den trøsterige Forvisning om det Stores Ophøjethed i selve Undergangen en Sejr over Mismod og Tvivl.

Da jeg var lille, boede min Familie om Sommeren paa en Bondegaard i Valby (som nu er afløst af en 4 Etages Bygning). Her saa jeg Gl. Carlsbergs Hovedbygning og den skønne Have med Pergola'en blive til. Lidet anede jeg, at jeg skulde komme til at bo i det prægtige Hus, og det er underligt at tænke tilbage paa de Dage, da jeg som lille færdedes i disse Egne. Især erindrer jeg, hvorledes jeg ofte kørte med op til Bryggeriet (i en Enspændervogn, forspændt med „den lille Sorte“) for at hente Øl til Gaardens Brug, og da af og til kunde se lidt af Herligheden. Det er langt fra, at jeg føler mig som Aladdin ved at tænke paa den Tid, da jeg gik her som en lille Dreng. Er der noget, jeg ikke er, saa er det en Aladdin. Jeg roser mig af Flid og Ærlighed, af en vis Ufortrødenhed, der nu bagefter forundrer mig, naar jeg tænker paa min Hypokondri og paa den ringe Interesse, jeg i mange Aar (maaske paa Grund af Hypokondrien) mente at spore for, hvad jeg selv var optagen af. Jeg har haft den Lykke at faa frem, hvad jeg havde paa Hjerte, og at pege paa de Veje, man efter min Erfaring og min Eftertanke maa gaa, for at det aandelige Liv skal udfolde sig frit og sundt. Og en større

Lykke kunne Guderne ikke skænke. Guderne kunne ikke gøre for, at Evnen ikke var større hos den, de skænkede denne Lykke. Det er for mig ogsaa en Lykke, at jeg har faaet fuldendt denne Selvbiografi. Gennem Arbejdet paa den, der har strakt sig ud over et Aar, har jeg i flere Henseender lært mig selv bedre at kende. Men især har jeg været glad ved at skrive den, fordi jeg under Arbejdet kom til at leve igen i Erindringen om Mennesker, jeg har elsket.

Jeg tænker ikke meget paa Døden. Jeg véd, at jeg er bedst forberedt til den, naar jeg samler mig om det, der har gjort Livet værdifuldt for mig. Og jeg haaber at beholde Evnen til saadan Samling. Helst vilde jeg, at Afslutningen kom midt i en Arbejdsstund.

Underligt har det været at gaa herude i den idylliske Ro, medens Verdenskrigen, der begyndte kort efter, at jeg var kommen herud, raser i hele Europa. Det var en god Ting for mig, da en ung Ven, Vilhelm Sloman, fik mig til at medvirke i hans smukke Arbejde for at skaffe Bøger til Krigsfanger. Men det er saa lidet, hvad der kan gøres. — Paa nogle Videnskabsmænd har Krigen virket saaledes, at de ikke kunne arbejde i deres Fag. For mit Vedkommende har den snarere ført til Fordybelse i mit filosofiske Arbejde. Og jeg har heller ikke følt nogen Betænkelighed ved at beskæftige mig med min egen individuelle Livsgang, medens Millioner Mennesker tørnede mod hverandre, og Europas hele Fremtid stod paa Spil. Alvorligt Arbejde og ærlig Selvbesindelse bevare dog deres Værdi, hvorledes det saa gaar i Verden.

Jeg havde heller ikke hørt til dem, der vare saa optimistiske i deres Opfattelse af Menneskenaturen og i deres Tro paa, hvor herligt langt vi vare komne, at Krigen og dens Brutalitæt maatte røkke dem i deres inderste Tro. Jeg kender fra mig selv og fra Andre Modsætningen mel-

lem Prospero og Kaliban. De høre begge med til Menneskenaturen, og det lyse Livssyn maa stedse godtgøre sin Ret ved at tage Kampen med det Dyriske op paany. Det Dyriske har mange Former. Det kan brede sig i Fredstid saavel som i Krigstid. Jeg opgiver ikke Haabet om, at Lysets Magter ville hævde sig, selv om Sejrene stedse maa bekræftes gennem nye Kampe.

Sluttet d. 21. December 1916.

VII

De foregaaende Afsnit af disse Erindringer ere sluttede i December 1916, og jeg tænkte mig da ikke, at der skulde komme en Fortsættelse. Men de Aar, der er gaaede siden, har i mange ydre og indre Henseender været indholdsrige for mig. Her i mit idylliske Hjem paa Carlsberg, hvor jeg bedre end i mine tidligere Boliger kan følge Solens og Stjernernes faste Gang og Skyernes lunefulde Svæven, har jeg med Spænding fulgt de store Verdensbegivenheder, medens jeg dog fandt Hvile i det Arbejde, jeg endnu mente at have for mig, og tillige endnu engang fordybede mig i Tanken om, hvad der havde givet Livet Værdi for mig. Herom har jeg Trang til at nedskrive Et og Andet. Jeg er netop nu (Januar 1922) i den Stemning, der følger efter Afslutningen af et Arbejde, medens et nyt ikke er planlagt. Da trænger de egne Oplevelser sig naturlig frem igen.

Ikke blot gennem Aviserne fulgte jeg Verdensbegivenhedernes Gang. Gennem Breve fra begge de stridende Parter fik jeg Indtryk af, hvorledes man opfattede og stemtes ved, hvad der gik for sig. For mit eget Vedkommende, som for de allerflestes herhjemme, var Sympatien ubetinget paa Vestmagternes Side. Ikke blot paa Grund af de Overgreb fra Tyskland, vi selv havde lidt under, men ogsaa paa Grund af den reaktionære og militaristiske Holdning i Tysklands og Østerrigs Politik kunde vi ikke gøre deres Sag til vor. Det var derfor forfærdelige Tider da Tyskerne gentagne Gange truede Paris, og da deres svulmende

Magt- og Sejrsfølelse gav sig tydelige Udtryk. De havde sejret saa mange Gange; skulde de ikke ogsaa sejre denne Gang, da de siden sidst havde brugt Tiden saa godt! Og saa var Verdensherredømmet deres. En før Krigen afdød tysk Ven af mig, Digteren Arthur Pfungst i Frankfurt, en radikal Mand, der følte sig i afgjort Opposition mod preussisk Regering og preussisk Væsen, havde dog udtalt som noget, der i hans Øjne var selvfølgeligt, at hvis man igen sejrede i en Krig med Frankrig, vilde man ikke nøjes som sidst, men tage hele den franske Nordkyst lige til Havre for at have fri Adgang til Verdenshavet og bedre Hold paa England. Selv Danske, der levede i Tyskland, grebes af Magttanken og af Forvisningen om dens Sejr. Min Fætter Digteren Karl Gjellerup, fra sin Ungdom af „Germanernes Lærling“ og gennem mange Aar indlevet i tysk Tænkemaade, skrev kort efter Krigens Udbrud til mig, at nu var Danmarks Besøgelsestid kommen. Han rettede en indtrængende Opfordring til mig om at gøre, hvad jeg kunde, for at paavirke Stemningen herhjemme, der efter hans Mening gik i en fordærlig Retning. Vor udvortes korrekte Holdning kunde ikke hjælpe os, da vor Presse afgjort var tyskfjendsk. Og naar den Krig, der nu er begyndt, sluttes, vil Tyskland og Østerrig kunne gøre med Europa, hvad de vil. Tyskland mærker sig nu sine Venner og sine Fjender for aldrig mere at glemme dem. Smaa Staters Suverænitet vil snart være forbi; de maa søge Tilslutning til en Stormagt. En venlig Holdning fra dansk Side vil kunne føre til en mere frisindet Styrelse i Nordslesvig — dog ikke til en Grænseregulering, der neppe heller ønskes i Nordslesvig, „hvis Sønner fra alle Gaarde og Huse paa Verdenshistoriens mægtigste Valpladser har blandet Blod med alle tyske Stammer for Tysklands Kultur!“ — Ja, den fine og virkelig idealistisk sindede Digter var i Sandhed bleven Germanernes Lærling! Hvor lidt kendte han det Sindelag, hvormed de danske Sønderjyder gik i Kampen! De tænkte kun paa, at de havde Valget mellem at flygte fra

deres Hjemstavn, hvorved de vilde lette tysk Indvandring, og at gøre deres Borgerpligt i den Stat, de var tvungne ind i. Og de tænkte desuden, at gjorde de deres Borgerpligt, vilde det blive moralsk umuligt for den preussiske Regering at berøve dem den Jord, deres Forfædre i umindelige Tider havde beboet. Og hvor sammenblander ikke den germaniserede danske Digter tysk Kultur, som Alle ærer, og tysk Militarisme, der er en Fare for Verdenskulturen — og tilsidst for selve den sande tyske Kultur!

Især hvad dette sidste Punkt angaar, faldt hans Tanker sammen med mange tyske Forfatteres og Videnskabsmænds. Den fortræffelige og frisindede Pædagog Rudolph Penzig besvor mig „im Namen der uns teuren ethischen Kultur der Menschheit“ at modvirke de falske Efterretninger om Krigen, som den franske og den engelske Presse udbredte, og som ledte hele Folkeslag vild. Den udmærkede Filosof og fine Kritiker Georg Simmel, Professor i Strassburg, skrev ikke mindre indtrængende til mig, for at jeg (og gennem mig andre heroppe) kunde faa den rette Opfattelse af, hvad der foregik. Tyskland har ikke begyndt Krigen; det véd enhver Tysker paa Forhaand (von sich aus)! Tyskland trænger ikke til Udvidelse: vi har jo alt, hvad en Nation kan ønske sig! Overfor Modstandernes længe forberedte Sammensværgelse staar Tyskland enigt, og denne Enighed er den vældigste Ytring af etisk-politisk Energi, som Verdenshistorien hidtid har set. Man beskylder Tyskerne for Barbari, fordi de i yderste Nødværge har maattet beskadige nogle gamle Bygninger. Men hvad er det imod det Barbari, Frankrig og England viser ved, gennem deres Forbund med Rusland at gøre det muligt for Kosakkerne at ødelægge Kant's og Goethe's, Humboldt's og Hegel's Byer! Moskoviternes Heste skal have Lov at trampe paa den Jord, hvor den ypperste Videnskabelighed og den mest storartede Organisation har set Lyset! I hundrede Aar vil Tyskland ikke glemme dette. —

Jeg svarede mine tyske Kolleger ganske kort, at vi her-

oppe havde bedre Adgang til Beretninger fra begge Sider, og at vi anvendte vor bedste Dømmekraft til at udfinde, hvem der talte sandt, iøvrig vel vidende, at Historien her tilsidst vilde tale det afgørende Ord. Til Simmel, med hvem jeg tidligere havde staaet i filosofisk Brevvexling, udtalte jeg desuden, at jeg saa hen til den Tid, da vi igen med frit Sind kunde fortsætte vore Diskussioner. —

Senere hen i Efteraaret 1914 blev jeg mere umiddelbart dragen ind i Opfattelsernes Strid. „Vossische Zeitung“s Korrespondent i København kom ud til mig og bad mig om at skrive en Artikel i hans Blad, i hvilken jeg udtalte mig om, hvad vi herhjemme skyldte tysk Videnskab. Jeg svarede, at jeg kun kunde gøre dette, naar jeg ved samme Lejlighed kunde udtale min store Forundring over den Maade, paa hvilken 93 tyske Videnskabsmænd og Kunstnere nylig var optraadte.

I et Opraab, som var stilet „til Kulturverdenen“, havde disse Mænd, for største Delen Forskere og Kunstnere af høj Rang, protesteret mod „de Løgne og Bagvaskelser, med hvilke Fjenderne søger at besudle Tysklands rene Sag i den det paatvungne tunge Kamp for Livet“. Opraabet (der siges at være forfattet af Digteren Sudermann) opstiller 6 Sætninger: 1) Det er ikke sandt, at Tyskland har Skylden for denne Krig. 2) Det er ikke sandt, at Tyskland frækt har krænket Belgiens Neutralitet. 3) Det er ikke sandt, at en eneste belgisk Borgers Liv og Ejendom er bleven krænket af tyske Soldater, uden at det bitreste Nødværge bød det. 4) Det er ikke sandt, at tyske Tropper har raset mod Löwen (Louvain) paa brutal Maade. 5) Det er ikke sandt, at tysk Krigsførelse har ringeagtet Folkeretten. 6) Det er ikke sandt, at Kampen mod den saakaldte tyske Militarisme ikke er Kamp mod tysk Kultur, saaledes som Fjenderne hykelsk siger. — For disse 6 Sætninger indestod Underskriverne med deres Navne og med deres Ære.

Det var sørgeligt blandt Underskriverne at finde Navne som Felix Klein, Nernst og Planck, Harnack og Hermann,

Brentano, Liszt og Schmoller, Eduard Meyer og Wilamowitz, Riehl, Wundt og Windelband.

I min Artikel i „Vossische Zeitung“ udtalte jeg mig af oprigtigt Hjerte om, hvad vi skyldte tysk Videnskab. Men jeg føjede til, at vi heroppe saa meget desto mere havde undret os over, at en Række udmærkede Forskere paa deres Ære kunde indestaa for Ting, de kun kunde have ufuldkommen og ensidig Beretning om. Jeg sagde fremdeles, ligesom jeg havde sagt til mine Korrespondenter, at vi heroppe havde bedre Mulighed for at prøve Beretningerne paa upartisk Maade, men at tilsidst kun Historien kunde dømme.

I Anledning af denne Artikel fik jeg et Brev fra en mig aldeles ubekendt tysk Landretsraad (Landgerichtsrat) i Berlin (hans Navn var Eugen Meyer), i hvilket han begyndte med at erklære, at med Folk, der kunde udtale sig, som jeg havde gjort, kunde man ikke mere mødes i „Sandhedssørgernes Tempel“. Dernæst udtaler han, at Spørgsmaalet om, hvem der havde begyndt Krigen, hverken kunde afgøres af „Presslügner“ eller af „Gelehrte unserer Zeit“, men maatte oplyses ved Hjælp af Statsarkiverne.

Jeg svarede ganske kort, at Indholdet af min Artikel jo netop gik ud paa at bestride „vor Tids Lærde“s Ret til at erklære, hvad der ved Krigen's Begyndelse og under Krigsførelsen var sket og ikke sket, og at hævde at kun Historien kunde afgøre dette. Det maa have slaaet Manden, ti i et følgende Brev „beklager han sin Skarphed“. Men han erklærer, at de tyske Lærde kun har forsvaret deres Folks Sag. Og Tyskland, fortsætter han, er et Nationalrige. Kun det mest paatrængende Selvforsvar har nødt det til at indlemme Elementer med fremmede Sprog (bl. a. „140,000 Westjüten und [!] Dänen). Hvad Militarismen angaar, saa var den (dette maa siges paa Tysk) „eine Teilerscheidung des Pflichtlebens, des reinen Opfers, das reine Sittlichkeit von uns fordest“. Ti Tyskland har saa mange Fjender, og i Kampen mod dem staar det ene. Maaske vil det gaa

til Grunde! Det bespyttes som Jesus for Raadet! (Bespien werden wir wie Jesus vor dem hohen Rat!). Men Sejrens Dag vil atter komme, det tyske Folks og Sandhedens Dag!

Jeg fortsatte ikke Korrespondancen. — I Tyskland selv blev der protesteret mod hint Opraab, og det er senere blevet oplyst, at mange af Underskriverne havde givet deres Tilslutning telegrafisk og uden at kende Ordlyden! Paa givne Anledning har efter Krigen mange af dem erklæret, at de fortrød deres Underskrift, ja, nogle endog, at de med Rædsel saa tilbage paa denne Sag, efterat de havde faaet at vide, hvorledes det hang sammen med Overfaldet paa Belgien og med de tyske Troppers Optræden der. Dr. Hans Weberg (Docent i Folkeret), der har belyst hele Sagen i et lille Skrift (Wider den Aufruf der 93! 1920), siger med Rette, at de 93 faktisk havde erklæret sig solidarisk med den kejserlige Regerings Optræden, og at Dokumentet røber den samme Blod- og Jernpolitikens Aand, der i 1899 lod det tyske Udenrigsministerium afvise Tanken om en Voldgiftsdomstol i Haag. —

I England og Frankrig gjorde de 93's Optræden en voldsom Virkning. En stille og for Tyskland hidtil meget velvillig stemt Mand, Professor Sorley i Cambridge, udtalte sig i et Brev til mig paa følgende Maade: Militært og industrielt Held har ændret det tyske Folks nationale Retning. Nogle Tyskere, f. Ex. Eucken, indser dette, men haaber, at en ny Idealisme vil udvikle sig. Men, efter Euckens og de andre Professorers Optræden at dømme, maa denne nye Idealisme være af en besynderlig Art. Hovmod er det mest fremtrædende Træk hos vor Tids Tyskere. Det fremtræder f. Ex. i deres Domme om Udlandets Filosofi. Hvis Europa skal være til at leve i, maa den tyske Militarisme slaas ned. Smaaostaternes Fremtid beror paa de Allieredes Sejr. Til sidst siger Sorley, at han ikke tror, at internationalt Samkvem med Tyskerne vil blive muligt i hans Levetid. — Min franske Oversætter Madame de Quirielle skrev til mig i Anledning af de 93's Manifest, at det kun havde den Inter-

esse at vise, at der ikke gaves *to* Tyskland, et militært og et kulturelt, og at man altsaa ikke kan give de Militære hele Skylden for Krigen. Men, tilføjede hun, selv om de Intellectuelle ikke vilde skille deres Sag fra Hærens og Folkets, burde de dog have ventet, til Kendsgerningerne forelaa klart.

Af Breve fra franske og engelske Venner, jeg har liggende for mig, ser jeg, at jeg, hvad der jo kun er naturligt, ikke har lagt Skjul paa min Interesse for Vestmagternes Sag. En engelsk Dame, Mrs. Alice Rufford, som jeg havde gjort Bekendtskab med paa Glion 1909 og siden staaet i livlig Brevvexling med, var glad ved, at jeg ønskede England Held i denne frygtelige Krig. Hun havde frygtet for, at jeg skulde tro, hvad de tyske Aviser fortalte om hendes Land. Hun omtaler med Beundring de saarede belgiske Soldater, der var komne over til England, — „disse brave Folk, der havde frelst baade England og Frankrig fra et pludseligt Angreb, de ikke var forberedte paa.“ — Brevvexlingen med Mrs. Rufford stansede inden Krigens Ophør. Min gamle, kloge og frisindede Veninde er vel gaaet bort. Paa vore Vandringer i Bjergene ovenover Montreux havde vi udvexlet vore Meninger og Livserfaringer (især naar hendes meget ortodoxe Veninde ikke var med).

Den dybsindige Filosof Herbert Bradley skrev i Marts 1915 til mig: „For nogle Aar siden blev det mig klart, at Krig næsten var uundgaaelig, men Intet kunde faa mine Landsmænd til at gøre sig dette klart og forberede sig derpaa. Det er bittert at tænke paa, at hvis de havde forberedt sig paa Krigen, kunde de maaske have forebygget den.“

Om de Ofre, Krigen bragte, den Høst af unge begavede Mænd, den gjorde, melder mange af Brevene. Saaledes skriver Émile Boutroux, at han har mistet mange Slægtninge, der er faldne med Ære. Fondation Thiers, en Slags videnskabelig Regens, hvis Direktør han var, har han indrettet til et Hospital, som ledes af Madame Boutroux. Sorley fortæller om sin unge Søns Fald i Belgien, efterat han, som

saa ofte, glad var gaaet Faren imøde. Den unge Kaptajn (20 Aar gammel) førte sine Folk frem til Angreb, da Døden traf ham. Hans Fader siger om ham: „Af Sjæl og Legeme var han blandt de Skønneste af de Skønne, og han forstod den hemmelige Kunst at gøre Enhver, der kom i hans Nærhed, glad.“ Den unge Mand havde allerede vundet et smukt Navn som Digter og havde begyndt sine Studier i Oxford paa en glimrende Maade. En Samling Breve fra ham, især under et Ophold i Tyskland (Schwerin og Jena) før Krigen, viser hans friske og selvstændige Tænkemaade. Jeg selv har kun set ham som Dreng i Forældrenes hyggelige Hjem, hvor jeg gentagne Gange har bot.

For mange brave Tyskere var Nederlaget, og hvad derpaa fulgte, en Hjertesorg. Saaledes skriver min Ven Ferdinand Tönnies (April 1919), at han sørger dybt over sit Folks Opløsning. Selv lider han dog mindre end Andre, da han aldrig havde haft en overspændt Tiltro til det Bismarckske tyske Rige (som dog efter hans Mening var den mindst imperialistiske af Stormagterne). Trods al sin Sympati med Arbejderklassen var han ingenlunde glad ved Revolutionen, men havde hellere set en rolig Udvikling.

Under Krigen var min rummelige og afsides liggende Bolig paa Carlsberg ofte Stedet for Sammenkomster, der paa Grund af Forholdene skulde gaa stille af.

Den berømte Fysiolog Richet var kommen herop for at holde et Foredrag om Krigen fra et fransk Synspunkt i „Alliance française“. Men da alle offentlige Foredrag af Udlændinge var forbudte af Regeringen, blev han indbudt til at tale her paa Carlsberg for en snæver Kreds. Forud for Foredraget henvendte jeg følgende Ord til ham:

„Det er for mig en stor Ære at modtage Dem i dette Hus, som blev bygget af en Mand, der var en god dansk Patriot og elskede Frankrig. Da jeg flyttede ind her, forefandt jeg to Flag, Dannebrog og Trikoloren. Jeg haaber, at den Dag

vil komme, da jeg vil kunne hejse Trikoloren for at fejre en Fred, der virkelig er en Fred for hele Europa. Naar Grundlæggeren af Carlsberg elskede Frankrig, var det ikke en ren Følelæssag. Paa Deres Vej herind er De, Hr. Richet, kommen ad Pasteurs Vej og forbi en Buste af Pasteur. Carlsbergs store Industri, hvis Udbytte anvendes til Videnskabernes Bedste, skylder Pasteurs Geni overordentlig meget.

Vor Sammenkomst her iaften er aldeles privat og maa ikke omtales i Pressen. Vi har tænkt os, at Hr. Richet gerne vilde have en Lejlighed til at udtale sig frit om Tidens Begivenheder for en Kreds, der nærer Sympati for hans Land og for ham selv. Men denne Sammenkomst har ogsaa et andet Formaal. Vi har til vor største Beklagelse hørt, at man i Frankrig ikke altid forstaar vor pinlige Stilling under denne Krig, hvor vi er nødte til at tilbageholde Ytringer af Sympati og Antipati. For 50 Aar siden maatte vi kæmpe alene mod de to Stormagter, mod hvilke nu hele tre Stormagter kæmper. Det har gjort os forsigtige. Men vort Hjerte er ikke blevet koldt. Vi haaber, at hvad der iaften vil blive udtalt af Repræsentanter for vort politiske, kommercielle og videnskabelige Liv, vil give vor franske Gæst en klar Forestilling om vor Stilling og vore Følelser.

De, Hr. Richet, kommer ikke til os som en Ubekendt. Vore Læger ærer Dem for Deres videnskabelige Arbejder og Opdagelser. Flere af os har hilst Dem ved Deres Tilbagerejse fra Stockholm, hvor De havde modtaget Nobelprisen. Jeg selv har havt stort Udbytte af Deres psykologiske Skrifter. Og vi véd, at De ikke blot er en fremragende Videnskabsmand, men at Deres Hjerte slaar for Alt, hvad der er stort og skønt. De maa have lidt under Tidens Begivenheder, der gik imod Alt, hvad Menneskekærlighed kunde haabe paa. Men De føler stedse Trangen til at virke for Deres Land, dette herlige Land, der har gjort Menneskeheden saa store Tjenester.“

Endel Aar senere mindedes Richet med nogle venlige

Ord denne Sammenkomst i et Brev, han skrev til mig i Anledning af en Fortale, jeg, efter Opfordring af Familien Flournoy, havde skrevet til en ny Udgave af vor fælles syge Ven Théodore Flournoy's Ungdomsarbejde.

De Misforstaaelser, Danmarks Stilling og Stemning under Verdenskrigen var Genstand for i Frankrig, gav ogsaa senere Anledning til hemmelige Sammenkomster paa Carlsberg, hvor Mænd af alle Partier mødtes for at raadslaa om, hvad der ad privat Vej kunde gøres for at bringe Klarhed i Sagen. Paa Grund af Begivenhedernes Gang blev det ikke nødvendigt at gøre noget Skridt i den Retning.

I nærmere Berøring med Verdenskrigen og dens Virkninger kom jeg ved Medvirken i Dansk Røde Kors' Arbejde. Medens jeg i Sommeren 1915 opholdt mig paa Moesgaard ved Aarhus, bad Bibliotekar Vilhelm Slomann mig telefonisk om en Samtale. Da jeg netop stod i Begreb med at køre til Aarhus, satte jeg ham Stævne der, og nu fremkom han med Opfordring om at være Formand i en Komité, der skulde dannes for at skaffe Bøger til Krigsfanger fra de forskellige Lande. Slomann's Tanke var, at hvert krigsførende Land skulde skaffe Bøger til sine fangne Landsmænd, og at Bogkomiteen i København skulde være Mellemlæddet, gennem hvilket Bøgerne sendtes til Fangelejrene. Jeg gik gerne ind paa Forslaget og kom derved ind i en Virksomhed, der strakte sig gennem alle Krigsaarene og bragte mig i Berøring med Mennesker og Forhold, der ellers vilde have ligget mig fjernt. Men først og fremmest var det en Lindring dog at være med til at mindske Nøden under den store Verdenskatastrofe. Den aandelige Nød kunde være nok saa betænkelig som den materielle. — Det var mig en stor Glæde at lære Vilhelm Slomann nærmere at kende. Hans varme Sind, store Begejstring og Rigdom paa Initiativer gav Arbejdet et Sving, der førte til smukke

Resultater. Vi arbejdede godt sammen, selv om hans Iver og Rastløshed enkelte Gange sprængte de Former det var Formandens Pligt at overholde. Naar jeg ser tilbage paa Bogkomiteens, „Bellibria's“ (som den kaldtes efter sin Telegramadresse) Virksomhed, er det ikke blot med Glæde over at have været med i det smukke Arbejde, men ogsaa med Glæde over at have vundet en Ven.

I det første Aar bestred vi de store Udgifter ved Ordning og Afsendelse af Bøgerne gennem en i Stilhed indsamlet Kapital (50,000 Kr.). Men derefter blev hele Krigsfangnehjælpen, ogsaa „Bellebria's“, støttet af Staten, i Erkendelse af, at det var en Virksomhed, der gjorde Landet Ære og vakte Sympati for det. Vi behøvede nu ikke stadig at foretage Indsamlinger. Allerede fra Begyndelsen af havde vi faaet Tilladelse til at benytte Røde Kors' Mærke og var kommen i Forbindelse med det internationale Røde Kors i Genève. Nu blev vi en særlig Afdeling af Danske Røde Kors' Krigsfangevirksomhed ved Siden af de Afdelinger, der arbejdede for Korrespondance mellem Fangerne og deres Hjemlande, for Tilsendelse af Klæder og Næringsmidler, for Besøg i Fangeleire o. s. v. Jeg blev i den Anledning optagen som Medlem af Danske Røde Kors' Hovedbestyrelse.

Paa Grund af de geografiske Forhold var det særlig Fangerne paa begge Sider af Østfronten, vi kunde virke for. Vi skaffede tyske Bøger til tyske Krigsfanger i Rusland og russiske Bøger til russiske Krigsfanger i Tyskland. Direktør Vagn Jacobsen viste os den Velvillie at overlade os prægtige Lokaler paa Carlsberg til Opbevaring af Bøger og til Kontorhold. Undertiden kunde vi have en Samling paa flere hundrede tusinde Bind, som ventede paa at blive sendt bort. Nægtes kan det ikke, at Tyskland paa en storartet Maade sørgede for sine fangne Sønner, blandt hvilke der var mange Studenter. Helt over til Sibirien sendte vi videnskabelige og literære Værker. Enkelte Gange fik jeg personlig Anmodning om bestemte Værker til fangne Filosofer,

og jeg benyttede da, hvad jeg kunde undvære i mit eget Bibliotek. Rørende var de Takkebreve, vi modtog fra Fanger, hvis aandelige Hunger vi havde kunnet lindre. I Begyndelsen af Krigen kom der ogsaa mange russiske Bøger, som sendtes til fangne Russere i Tyskland. Men mange Russere kunde ikke læse, og paa Grund af de urolige Forhold i Rusland hørte Forsendelserne derfor senere op. Vi havde iøvrig en i russisk Sprog kyndig Udsending, der besøgte Fangelejre i Tyskland for at høre de russiske Fangers Ønsker. Noget Lignende forsøgte vi i Rusland, men det lykkedes ikke. Derimod kunde vi benytte danske Officerer og Læger, som ledsagede tyske Søstre af Røde Kors paa Besøg i Fangelejre i Rusland og Sibirien. Ogsaa nogle tyrkiske Bøger fik vi sendt til tyrkiske Fanger i Rusland, hvorimod det ikke var muligt at skaffe en tatarisk Oversættelse af Koranen til en fangen russisk Tatar i Tyskland (En tyrkisk Delegeret forklarede mig desuden, at Koranen slet ikke maatte oversættes fra det hellige, arabiske Sprog, paa hvilket den oprindelig var skreven). En enkelt Gang kunde vi sende en prægtig engelsk Bogsamling til engelske Fanger i Tyskland; men ellers havde England nærmere ved at lade sine Sendelser gaa gennem Holland, ligesom Frankrig sine gennem det franske Schweiz.

Vort Arbejde førte med sig, at vi fik adskillige Besøg af russiske og tyske Udsendinge, og Carlsbergs festlige Stuer blev ofte tagne i Brug. I Foraaret 1917 kom der en Deputation fra de tyske Universiteter med den berømte Filolog Wilamowitz i Spidsen for at takke for Boghjælpen til fangne tyske Studenter. Sommeren forud kom ti russiske Søstre af det røde Kors til København for derfra, ledsagede af danske Officerer, at besøge russiske Fanger i Tyskland. Jeg besøgte dem paa deres Hotel for at tale med dem om Bogsagen. Der var flere højt dannede og højt stillede Damer imellem dem, som det var af stor Interesse at tale med. Trods Tidernes Alvor havde de ikke tabt Humøret. Jeg indbød dem til at besøge mig om Aftenen paa Carlsberg, og

da jeg, før jeg gik, spurgte, hvor mange af Damerne jeg saa kunde have den Fornøjelse at se, svarede En af dem: Tout le regiment, Monsieur! Det var en herlig Juniaften i Rosentiden. I deres lange graa Dragter sprang de omkring i Havens Rosengaard, og senere, ved Aftensbordet, holdt de Taler paa Fransk og Engelsk. Det er et af de smukkeste Minder, jeg har fra Krigstiden; men det formørkes ved Tanken om, hvorledes det er gaaet Damerne under deres Lands Nederlag og Opløsning. Til en enkelt af dem knytter sig en gribende Historie. Hun var Generalinde, og hendes Mand var falden ved det russiske Nederlag i Østpreussen. Hun var traadt ind i Røde Kors og dragen med paa denne Expedition for om muligt at finde sin Mands Spor. Hun skal da ogsaa være kommen til Kamppladsen og traf i Nærheden en Bonde, der efterat være forhørt af den tyske Officer, der ledsagede hende, fremkom med en Medaillon, i hvilken hendes eget Billede fandtes! Liget fandt man saa i Nærheden. — De russiske Dammers Besøg fik et lille Efterspil. En af dem havde under Opholdet i Tyskland nedskrevet Dagbogsoptegnelser om Besøget i København, og da ogsaa om Aftenen paa Carlsberg. Disse Papirer blev konfiskeret paa Tilbagerejsen i Warnemünde. Præsidenten for tysk Krigsfangeomsorg, General Friedrich, var, da han senere besøgte mig, nysgerrig efter at se det Sted, hvor de russiske Damer havde moret sig saa godt, og spurgte ud om Alt, hvad han havde læst om i Papirerne (— und wo wurden die Reden gehalten? o. s. v.).

De fleste (ikke alle) tyske Udsendinge, der kom herop i Anledning af Krigsfangehjælpen, var taktfulde og ridderlige Mænd. General Friedrich var særlig afholdt. Af flere af disse Mænd har jeg det Indtryk, at de lang Tid før Katastrofen anede, at deres Land vilde bukke under. Særlig gælder dette om General Friedrich. Da han sidste Gang var her (i Eftersommeren 1918), var han stille og nedbøjet. Han døde, før Enden kom.

I Sommeren 1917 traadte en ny Forfatning i Kraft for Dansk Røde Kors. Tidligere havde en Bestyrelse i København havt Ledelsen, og Afdelingerne udenfor København betragtedes blot som Filialer. Nu blev Afdelingerne mere selvstændige og deltog i Valget af Hovedbestyrelsen, der ikke længere supplerede sig selv. Man var i Forlegenhed for en ny Formand og henvendte sig (efter forgæves at have henvendt sig til forskellige Andre) til mig. (Af en i Formandsmappen efterladt Skrivelse lærte jeg de forudgaaende Forhandlinger at kende. — Afgaaende Formænd bør aldrig efterlade den Slags Skrivelser i deres Mappe). Det var ved en Slags Overrumpling, jeg blev tagen. Men jeg har ikke havt Grund til at fortryde det, og jeg haaber, at Danske Røde Kors heller ikke har fortrudt det. Jeg forenede da nu den specielle Stilling som Formand for Bellibria med Stillingen som Formand for Dansk Røde Kors. Foruden til de forskellige Krigsfangeafdelinger, der hver havde sin Styrelse og sine Kontorer, kom jeg nu i Forhold til det store indenlandske Arbejde. (Sygepleje, Sygetransport, Samariterforening o. s. v.). Meget her var mig, i hvert Tilfælde i Begyndelsen, fremmed, men et Forretningsudvalg, som bestod af dygtige Mænd og Kvinder, lettede Arbejdet og Ansvaret. Jeg lærte meget om Livets praktiske Forhold, og jeg gjorde mange Erfaringer om Mennesker gennem den Stilling, jeg var kommen i. Idethele ser jeg med Glæde tilbage paa den Tid. Jeg er sluppen godt fra Ansvaret, og jeg har været med i en betydningsfuld Virksomhed.

I Efteraaret 1917 holdtes i København under formel Ledelse af Dansk Røde Kors en Konference til Drøftelse af Krigsfangers Behandling. Østfrontens to Grupper af Fjender mødtes her midt under Krigen. Prins Valdemar, der var Ærespræsident for vore Krigsfangeafdelinger, førte Forsædet; i hans Fraværelse førte jeg det. Men Forhandlingerne lededes med overlegen Dygtighed af daværende Departementschef i Udenrigsministeriet Herluf Zahle. Med en vis Spænding samledes de danske Medlemmer af Kon-

ferencen paa Amalienborg (i Christian IX's Palads) til det første Møde mellem Fjenderne. Med streng Etikette var det ordnet saaledes, at de krigsførende Landes Delegerede (Russere og Rumænere paa den ene Side, Tyskere, Østerrigere og Tyrkere paa den anden Side) paa én Gang, efter et givet Klokkesignal, traadte ind i Salen gennem forskellige Døre og satte sig, hver Delegation ved sit Bord. Enkelte Gange truede det med Sammenstød, naar en Part beskyldte en anden for Mishandling af Krigsfanger; men Dirigenten formaaede stedse at bringe Forhandlingerne i Gang igen. I de smaa Udvalg gik det efterhaanden ret gemytlig til. Der blev røget mange Cigaretter i Dronning Louises gamle Dagligstue. Forhandlingerne førte til et virkeligt Resultat, idet der vedtoges visse humane Forholdsregler, der skulde iagttages ved Krigsfangers Behandling. Af hvad der forbødes kunde man iøvrig slutte sig til, hvor forfærdelig det tit er gaaet til, som naar det f. Ex. forbødes at anvende vanærende Straffe (særlig ved at hæfte haanende Plakater paa en Fange, der havde forset sig). De paa Konferencen vedtagne Regler har været af Betydning for senere Forhandlinger mellem Vestfrontens Fjendegrupper.

Skønt man kunde forhandle sammen trods Fjendskabet, kunde man dog ikke feste sammen. Udenrigsministeriet, paa hvis Bekostning Konferencen holdtes, foreslog mig at lade Festerne holde paa Carlsberg. En Udsending fra Ministeriet tog da i to Dage Overkommandoen herude. Han sørgede for Alt, og mine Husmedhjælpere og jeg havde Intet med det Hele at gøre, kun at jeg maatte klæde mig i Gala, præsidere ved Bordet to Dage i Træk og holde to franske Taler. Den ene Dag festedes der for Tyskerne, Østerrigerne og Tyrkerne, den anden Dag for Russerne og Rumænerne. Det viste sig, at flere af de russiske, rumænske og tyrkiske Delegerede i deres Studieaar havde benyttet mine Bøger (i fransk Oversættelse), og der blev i den Anledning rettet mange venlige Ord til mig. Senere holdt vedkommende

fremmede Ministre hver for sig Fester, saa at det ogsaa i denne Henseende var en ret anstrengende Tid.

Det var, som allerede sagt, særlig Østfrontens Krigsførende, Dansk Røde Kors fik med at gøre. Men ogsaa franske Krigsfanger i Tyskland forsøgte vi at hjælpe, ved Indsamling af Bøger og paa anden Maade. Og i Krigens sidste Aar fik Slomann den glimrende Ide, at der i Fangelejrene kunde afholdes Examinere af forberedende Art, saaledes at Præliminarister, Seminarister og vordende Studenter kunde have deres Examinere overstaaede, naar de kom hjem efter Fredsslutningen. Der skulde for at gennemføre dette sendes danske Examenskommissærer til Tyskland og Frankrig, med Fuldmagter henholdsvis for den franske og den tyske Regering og til at ordne Examinerne, ved hvilke fangne Professorer og Overlærere skulde være Examinatorer. Dr. Louis Hammerich var udset til at rejse til Tyskland, Rektor Otto Zahle til at rejse til Frankrig i dette Øjemed. Da Sagen syntes at komme i Orden, gik jeg til den franske Gesandt, M. de Conti, for at præsentere Rektor Zahle; Dr. Hammerich var allerede i Berlin. Ved dette Besøg i det franske Gesandtskab forefaldt en Scene, som jeg her maa beskrive, da jeg har hørt, at der er urigtige Beretninger i Omløb om den.

Medens Grev de Beaucaire, der før Krigen var fransk Gesandt her, var en meget tiltalende og sympatisk Personlighed, kan dette just ikke siges om M. Bapst og M. de Conti, der var her under Krigen. Der var aabenbart bibragt dem Mistænksomhed mod Danmark, eller i hvert Tilfælde mod Danske, som ikke tilhørte en lille, ihærdig, hypernational Klike, der forstod at indkapsle de franske Gesandter og gøre dem uimodtagelige for, hvad der ikke havde Klikenes Stempel. Hos Bapst mødte i sin Tid Slomann og jeg for at tale om Bogsagen, men skønt der var aftalt en Tid, havde Gesandten glemt det, og vi maatte vente over en Time, in-

den han kom. (Tiden gik iøvrig meget behagelig og interessant, idet den livfulde og begavede Miltærattaché Oberst Taylor, der siden faldt ved Chemin des dames, underholdt os paa en fængslende Maade). Da Hr. Bapst endelig kom, lykkedes det os ikke at interessere ham for Bogsagen. Senere, da han saa, hvor ivrig man fra tysk Side tog Sagen, kom han farende ud til Carlsberg for at spørge, om Sagen havde været ham forelagt; det havde han glemt! Med hans Efterfølger M. de Conti gik det mig paa følgende Maade. Kort efter hans Ankomst i Forsommeren 1918 indbød han mig til Middag den 14. Juli, men da jeg fik at vide, at der vilde forefalde franske Demonstrationer, som jeg i Egenkab af Formand for Dansk Røde Kors ikke kunde overvære, sendte jeg Afbud. Jeg ventede saa med at gøre Visit hos ham, til jeg kunde forestille ham Rektor Zahle, hvilket af forskellige Grunde trak ud til Efteraaret. Saasart vi nu kom ind, for han løs paa mig. „Ja, nu kommer De, nu, da vi har sejret! Før saa jeg ikke noget til Dem! Vi skelner mellem sande og falske Venner!“ Jeg blev unægtelig noget betuttet ved denne Hilsen, men svarede, at mine franske og engelske Venner vidste, hvor mine Sympatier havde været under Krigen, og at jeg havde ventet med at komme, indtil jeg fandt en Anledning. Det var en meget ubehagelig Situation, da jeg ikke maatte ophidse den brøsig Mand mere, end han havde ophidset sig selv, for at han ikke skulde lægge Hindringer ivejen for Rektor Zahles Rejse¹). Da jeg kom hjem, skrev jeg et Brev til Conti, som jeg for Sikkerheds Skyld forelagde Departementschef Zahle, der rettede nogle Udtryk, som forekom ham for stærke. Jeg udtalte i dette Brev, for det første, at de Mænd, der uden Vederlag anvendte deres Tid og deres Kræfter i Dansk Røde

¹) Rektor Zahle fik iøvrig saa godt som ikke Adgang til de af Franskmændene selv bevogtede Fangelejre. En Departementschef i det franske Krigsministerium erklærede, at man overfor de tyske Fanger nok vilde vise humanité, men ikke générosité! Derimod fik Zahle en hjertelig Modtagelse i de af amerikanske Soldater bevogtede tyske Fangelejre (med c. 50,000 Fanger) og udrettede her meget til Gavn for Fangerne. Den tilsvarende Virksomhed for franske Fanger i Tyskland, blev ikke til noget.

Kors' Tjeneste, ikke henvender sig til de krigsførende Landes Gesandter, uden naar de har et Tilbud at gøre, og at jeg derfor havde ventet, til Examenssagen var bragt i Orden, — og for det andet, at Dansk Røde Kors' Ledere var nødt til at overholde den strængeste Neutralitet for at kunne gennemføre deres Arbejde. Paa dette Brev fik jeg intet Svar. Senere sendte han mig engang en Lykønskning til en dansk Æresbevisning, der var bleven mig tildel. I Mellemtiden skal han, efter hvad der er kommet mig for Øre, have sagt: „Ja, han *havde* faaet Æreslegionens Kommandørkors; saa havde han jo ingen Grund til at komme!“ (Dette Ærestegn havde jeg faaet et Aar før Krigen, motiveret ved min Forfattervirksomhed).

Selvfølge har denne Optræden af en af Frankrigs Repræsentanter ikke gjort noget Skaar i min Beundring for Frankrig og min Taknemlighed overfor det Land, der bidrog saa meget til, at det danske Nordslesvig kunde komme tilbage.

De tre nordiske Røde Kors arbejdede under Krigen saa vidt muligt sammen, hvad der bl. a. gav Anledning til, at Norsk Røde Kors' Formand, Højesteretsadvokat Heyerdahl og jeg i Februar 1920 en Uges Tid var Gæster hos Svensk Røde Kors Formand, Prins Carl af Sverige. Det var hyggelige og livlige Dage, vi tilbragte hos Prins Carl og Prinsesse Ingeborg i deres smukke Hjem paa Djurgården. Vore Forhandlinger drejede sig mest om Muligheden af Hjælp ved Krigsfangernes Tilbagejelse; men der blev tillige Lejlighed til at orientere sig med Hensyn til de tre Røde Kors' meget forskellige Stilling indenfor deres Lande. Svensk Røde Kors stod i første Linie ved sine rige Midler, sit nøje Forhold til Staten og sin fortrinlige Organisation. Desuden drøftedes ogsaa vor Optræden paa en Konference, som den saakaldte Røde Kors Liga (væsentlig bestaaende af Ententemagternes Repræsentanter) havde indkaldt til Begyndelsen af Marts 1920 i Genève. Paa denne Konference

repræsenterede jeg Dansk Røde Kors og havde en fortrinlig Støtte i Serumsinstitutets Direktør Dr. Thorvald Madsen, der repræsenterede den danske Regering. Udbyttet af denne Konference var ikke stort, skønt Talerne (og Dinererne) var mange. Min filosofiske Kollega ved Universitetet i Genève opfordrede mig til at holde en Forelæsning paa Universitetet, hvad jeg ogsaa, trods det korte Varsel, paa-tog mig. Jeg valgte et Emne, jeg lige havde behandlet paa Dansk, idet jeg forsøgte at give „en intellektuel Karakteristik af det 19. Aarhundrede“. Forelæsningen blev holdt i Universitetets Festsal, der var helt fyldt. Jeg var godt disponeret, og jeg havde i Ugens Løb faaet saa meget Fransk ind i Øre og Hjerne, at det gik nogenlunde med at faa det frem paa Tungen. En Spørgetime, jeg efter Anmodning holdt umiddelbart efter Forelæsningen, forløb meget livlig, og der kom adskillige fornuftige Spørgsmaal frem. Jeg følte mig som en gammel Kavalerihest, der hører Trompeten.

Baade paa Udrejsen og paa Hjemrejsen tilbragte jeg nogle Dage i Heidelberg hos min Broderdatter Ellen og hendes Mand Ingeniør Nissen, der boede i en herlig Villa paa Bjergskraaningens ovenover Byen. Der fejrede jeg paa Hjemvejen min 77 Aars Fødselsdag. Om Morgen blev jeg vækket med Sang af de unge Mennesker i Familien. — Ellers var det meget uhyggeligt og besværligt at rejse gennem Tyskland paa den Tid. I Hamborg standsedes jeg paa Hjemvejen ved en Generalstrike, men sammen med to andre Rejsende lejede jeg et Automobil og kørte saa gennem Mecklenburg til Warnemünde, hvor jeg traf den danske Færge.

I Februar 1921 førtes der Forhandling paa Carlsberg mellem de tre Formænd for de nordiske Røde Kors, hver ledsaget af et Bestyrelsesmedlem. Min Medhjælper var Overlæge Svendsen fra Odense, en af dansk Røde Kors' mest fremragende Mænd. Den vigtigste Sag her var Aftaler om fælles Optræden paa den Konference, det inter-

ationale Røde Kors vilde afholde i Genève i Foraaret 1921. Paa denne Konference repræsenteredes Dansk Røde Kors af Overlægerne Svendsen og Videbech. Forhandlingerne var dennegang i flere Henseender frugtbare.

En af de sidste Formandshandlinger, jeg havde at udføre, var den formelle Ledelse af en Kongres til Bekæmpelse af Kønssygdomme, som „Røde Kors Ligaen“ havde opfordret Dansk Røde Kors til at afholde. Jeg havde, med fuld Tilslutning fra Dansk Røde Kors' Hovedbestyrelse, stillet som Betingelse for vor Overtagelse af Ansvaret for denne Kongres, at den udelukkende skulde bestaa af Fagmænd. Jeg aabnede og sluttede Kongressen, men Møderne holdtes under Ledelse af Professor Rasch. Paa Kongressen mødtes Udsendinge fra England, Holland og Tyskland med Udsendinge fra de fire nordiske Lande. Efter Fagmændenes Udsagn var Kongressen vellykket. Afset fra det praktiske Udbytte frembød den den Interesse, at Englændere og Tyskere her mødtes baade til Forhandlinger og til festlige Sammenkomster. Forhandlingssproget var Engelsk, men der blev dog ogsaa talt endel Tysk. —

I Foraaret 1921 var de fire Aar, for hvilke jeg var bleven valgt til Formand, forløbne, og i min Alder (78 Aar) vilde jeg ikke modtage Genvalg. Jeg bevarer mange gode Minder fra min Røde Kors Tid, baade fra Udland og Indland, om Personligheder, jeg har lært at kende, og om alvorligt Arbejde for Menneskers Vel.

Idet jeg nu skal omtale den store, glædelige Begivenhed som Genforeningen var for alle Danske, maa jeg først se lidt tilbage for at vise min Stilling til den sønderjyske Sag, som ikke i Sammenhæng er bleven omtalt i det Foregaaende.

Til mine første Barndomserindringer hører, som jeg paa sit Sted har omtalt, Stemningen fra 1848, saaledes som den vakt hos mig gennem mine Forældres og mine Brødres Ytringer. Jeg erindrer ogsaa tydelig, at jeg, paa en

Rejse tilvogns ned i Sjælland med mine Forældre, saa en Troppeafdeling paa Marsch over til „Krigen“ og hørte Hornsignalerne, da den brød op efter et Hvil. Jeg vidste, at Krigen stod mod „Tyskerne“, men ellers forstod jeg naturligvis Intet af det Hele. De tidlig vakte patriotiske Følelser (stærkest vakt, da jeg saa mine Forældre græde efter Eckernførdeulykken) holdt sig i Barne- og Ungdomsaarene. Da jeg begyndte at læse Aviser, var det ikke den kongerigske, „indre“ Politik, der interesserede mig, men den stadige Bestræbelse for at faa en Forfatning, der kunde gøre et samlet Hele ud af alle Rigets danske og tyske Elementer. Enkelthederne kunde jeg naturligvis dengang ikke følge. Men jeg levede mig i god Tro ind i det nationalliberale, „eiderdanske“ Standpunkt med dets strenge Fastholden af, hvad man dengang mente, var den rigtige statsretslige Opfattelse. Naar jeg nu tænker tilbage paa den Tid, staar den for mig som en gold Tid, i hvilken mange gode Kræfter spildtes ved Forsøg paa at fylde et Danaidekar. Og nu er jo (gennem Kriegers Dagbøger) Dækket draget bort fra Forholdet mellem de nationalliberale Førere, saa at deres smaalige Skinsyge og deres fælles Raadvildhed, da Katastrofen kom, ikke er nogen Hemmelighed. Nederlaget i 1864 havde den Virkning, at man fra den formentlige formelle Ret førtes over til den virkelige Ret, som ligger i et Folks inderlige Fastholden ved sit Sprog, sine Minder og sin Maade at tage Livet paa. Og denne Overgang begunstigedes paa en glædelig Maade ved den voxende Danskhedsfølelse i Nordslesvig, ligesom den ogsaa fik en naturlig Støtte ved, at den indre kongerigske Politik førte til, at Tyngdepunktet mere og mere kom til at ligge i Demokratiet. I Studentersamfundet opstod da den Tanke at stifte en Forening, der skulde virke efter Evne og i Stilhed for dansk Sprog og Kultur i Nordslesvig. Det var nuværende Statsminister Neergaard, der bragte denne Sag frem i et Møde i Studentersamfundet i Aaret 1887, og efter hans Forslag blev jeg Formand for den nye Forening, der

fik det underlige Navn 4 S (o: Studenter-Samfundets sønderjyske Samfund), i Analogi med en tidligere stiftet nørrejysk Forening med Navnet S S (o: sønderjysk Samfund), som især virkede for unge Nordslesvigeres Besøg paa danske Folkehøjskoler. Allerede lige efter 64 var der stiftet en hemmelig Forening med Navn „Danebrog“, væsentlig af gamle Nationalliberale. Den raadede over gode Pengemidler til Støtte for nationalt Liv i Nordslesvig. Foreningen 4 S fik aldrig mange Medlemmer og havde ikke store Indtægter. I Studentersamfundet var Jordbunden for dens Arbejde ikke ubetinget gunstig; man frygtede nye Konflikter med Tyskland og en Gentagelse eller Fortsættelse af 64. Det kom navnlig til at skorte paa Tilgang af unge Kræfter. Tilmed traadte 4 S ikke agitatorisk op og skyede overdrevne patriotiske Udtalelser og Proklamationer, medens man ved andre lignende Foreninger, som udgik fra andre Grupper indenfor Studenterverdenen, endog kunde høre et Leve udbragt for „den tredie slesvigske Krig“. Af 4 S udgik der en særlig Forening, der om Søndagen undertiden samlede sønderjyske Elever fra Omegnens Højskoler og Landbrugsskoler, indrettede Museums- og Teaterbesøg for dem og Sammenkomster med Taler og Sange. Denne Forening fik efter mit Forslag Navnet Vidar (den tavse As), i Modsætning til andre Foreninger, der var vel højmærte, skønt de unegtelig gjorde et stort Arbejde.

Min egen Virksomhed i 4 S's Tjeneste var ikke af Betydning. Men denne Forening raadede over nogle af de bedste Kræfter, som har virket i den nationale Sags Tjeneste. Der var Mænd som H. V. Clausen, den stille, men inderlig begejstrede Mand, som kendte Nordslesvig ind og ud, vidste Besked med Sindelag og økonomisk Stilling i hver Egn og paa hver Gaard derovre og ved sin Statistik og sine Kort gav et sundt Grundlag for Arbejde og for Haab. Der var Historikeren Mackeprang, selv født derovre, Forfatter til en Fremstilling af Danskhedens Kaar i Nordslesvig fra 64 af. Og der var Niels Hjort, som und-

fangede Ideen om et Fond, der kunde redde den danske Jord derovre fra tysk Kolonisation og overfor den tyske Regerings Forsøg paa (ligesom i Polen) at fortrænge indfødte, nationalt sindede Mænd fra deres Gaarde; i Løbet af en Vinter samlede han i al Stilhed $\frac{1}{2}$ Million Kroner, som deponeredes i Haderslev Bank og tjente til at støtte Gaarde, hvis Prioritetsforhold kunde gøre det let for tyske Købere at trænge ind. Disse Mænds Arbejde har gjort, at 4 S's Historie er ærefuld, og det var mig en Glæde at virke med dem og vinde deres Venskab.

I en Række af Aar virkede vi sammen med Foreningen „To Løver“, som var udgaaet fra Studenterforeningen og fandt en bedre Jordbund der, end 4 S fandt i Studentersamfundet. Mellemliddet mellem de forskellige Grupper, der virkede for den nationale Sag i Nordslesvig, var Rigsarkivar A. D. Jørgensen. Det var mig interessant at komme i nærmere Forhold til denne fine Historiker, hvis indre Glød ikke ofte brød igennem en vis Stivhed og Kølighed udadtil. Efter sene Møder vandrede vi ofte om Natten sammen til vore Hjem paa Frederiksberg, og da kunde hans inderste Tanker undertiden ytre sig, og de gik baade i militærpolitisk og i religiøs Henseende i andre Retninger, end de nationalliberale og konservative Kredse, der tog ham til Indtægt, vilde kunde billige. Naar han tog Ordet for Udvikling af Hærvæsenet, var det, forklarede han mig, fordi et lille Folk efter hans Overbevisning ikke burde unddrage sig Medvirken ved Historiens store Begivenheder, men søge Tilslutning til en Stormagt, der, som de geografiske Forhold var, ikke kunde blive nogen anden end Tyskland. I religiøs Henseende var hans Sympati hos Katoicismen, hvad der iøvrig tydelig mærkes i hans Skildring af Steno. — Efter Jørgensens Død indtog Højesteretsadvokat Nellesmann med stor Elskværdighed, Dygtighed og Sagskundskab hans Plads som Mellemlid mellem de forskellige sønderjydske Foreninger. Det kom nu ikke sjældent til Brydninger. Gennemgaaende havde jeg overfor „To Løver“ det

Indtryk, at jeg her stod overfor den nationalliberale Opfattelse, jeg selv i mine ukritiske unge Dage havde levet i. Hvad jeg efter Krigen lejlighedsvis har oplevet (undertiden i ret uforskammet Form overfor mig personlig), har bestyrket mig deri. Der er jo overhovedet mange i vort Land, der intet har lært og intet har glemt.

Hvert Aar var der større Sammenkomster, ved hvilke de forskellige herværende sønderjyske Foreninger mødtes med Mænd fra Sønderjylland. Det var festligt at komme sammen med Mænd som Gustav Johannsen, Hanssen-Nørremølle, Jessen, Reimers og mange flere af de bedste sønderjyske Mænd. Blandt disse følte jeg mig især tiltrukken af Hanssen-Nørremølle. Efter flere Aars Ophold ved danske Højskoler havde han studeret her ved Universitetet og ved flere tyske Universiteter, og det var en rig og omfattende Dannelse, han havde erhvervet sig. Han havde, og har, en mærkværdig Evne til at se det Væsentlige i en Sag og til at finde de Veje, ad hvilke det kan komme til sin Ret. Naar han udtalte almindelige Synspunkter, var det stedse saaledes, at man følte, hvorledes de var voxede op af personlig Erfaring og af Blik for Realiteter, og hvorledes de havde deres Betydning for ham som Ledestjerner ved fortsat Arbejde. I en Mængde praktiske og lokale Forhold i Sønderjylland blev han den forstaaende Leder, og det blev han efterhaanden ogsaa i den store Politik som Nordslesvigs Repræsentant i den tyske Rigsdag. Om ham kan man sige, at han havde lært, hvad der skulde læres, og glemt, hvad der burde glemmes. Sin store Begejstring for sit Folks Sag gav han ikke Luft i tomme Fraser og i donquiotiske Forsøg, men i mandig Virken for Opgaver, hvis Nødvendighed udsprang af de givne Forhold. Selv naar det saa mørkest ud for vor Sag, var det styrkende at have hans klare Stade og utrættelige Færd for Øje.

En lille Episode fra disse Aar kan jeg ikke forbigaa, da der belyser det preussiske Regimente i Nordslesvig. I Sommeren 1889 gjorde jeg en Rejse til Sønderjylland. I

Sønderborg besøgte jeg Hanssen-Nørremølle, som da nylig var bleven gift. Han kørte en Søndag Eftermiddag rundt med mig i Sundeved til Besøg paa de store Gaarde, hvor han havde Slægt og Venner. Overalt blev vi gæstfrit modtagne, og jeg fik et stærkt Indtryk af, hvor solid en Grund Danskheden her byggede paa. Dette herlige Land maatte fremfor Alt ikke gaa tabt. Der var nylig indført en ny Skoleordning, ifølge hvilken der ogsaa i Folkeskolen, ikke blot i de højere Skoler, kun skulde undervises paa Tysk, med Undtagelse af nogle faa Religionstimer. En lille Pige græd, fordi hun ikke vidste, „hvad hun skulde sige, naar hun kom i Skole“. Desuden havde der fundet en ivrig Spioneren Sted fra tysk Side; der havde været Tale om et større Besøg af danske Studenter, og Politiet vilde have at vide, om Befolkningen selv havde havt noget med den Sag at gøre. Paa en Gaard havde Gendarmen endog skjult sig i Sovekammeret for at høre, om Mand og Kone ikke i Enrum skulde tale om Sagen.

En Dag kørte jeg omkring paa Als med nogle unge Studenter, jeg havde truffet i Sønderborg. Gamle Reimers kørte med os. De unge Mennesker sang danske Sange, naar vi var paa en Egn, hvor Reimers mente, der ingen Spioner var. Det var en prægtig Tur. Als er jo som en Have. Men Dagen efter blev vi stevnede op paa Raadhuset, hvor Borgermesteren foreholdt os, at vi havde opført os „in einer Weise, die der Staat schlechterdings nicht vertragen kann,“ og at han derfor ville være nødt til at vise os ud. Det var en kritisk Situation. Men ved at lægge nærmere Mærke til Borgermesterens Udtalelse blev jeg klar over, at hvad der ankedes over maatte være sket Dagen før vor Køretur, og at det altsaa maatte have været et andet Selskab, der havde begaaet den forfærdelige Forbrydelse mod den preussiske Stat. Da nogle af de unge Mennesker havde Returbilletter, der var stemplede med Ankomstdagen, kunde vi bevise, at de ikke var komne før om Aftenen paa den Dag, Forbrydelsen skulde være sket, og vi gav nu den

krænkede Uskyldighed. Borgermesteren bad os nu gaa tilbage til vort Hotel, hvor vi om en Time skulde faa Besked. Vi ventede i nogen Spænding, men saa kom Politifuldmægtigen og bad mig om en privat Samtale. Han meddelte, at vi ikke behøvede at rejse, men føjede til, at Grunden til vor Stevning var, at man havde set os sammen med Hr. Reimers. Jeg svarede: „Ich kenne Herrn Reimers als einen sehr braven Mann“, hvortil han sagde: „Ja, so kennen wir ihn auch, aber er ist ein dänischer Agitator.“ Jeg: „Ja, so nennen Sie ihn; wir haben einen anderen Namen für ihn.“ — Fuldmægtigen, der tidligere skal have været paa dansk Side, var aabenbart meget forlegen ved Sagen. — Da jeg kom hjem til København, var Historien bleven forbedret: man skulde have set mig blive transporteret gennem Byen mellem to Gendarmer! —

Jeg besøgte ogsaa Flensborg og var her Gæst hos Redaktør Jessen, hvis Hustru, f. Fibiger, jeg i hendes unge Dage havde truffet i hendes Onkel Johannes Fibigers Præstegaard. Der var et Pust af Energi i Alt, hvad Jessen sagde. Sammen med Jessens og to danske Damer besøgte jeg Istedgraven paa Flensborg Kirkegaard, hvor vi sang „Slumrer sødt i Slesvigs Jord“. Jessen var overbevist om, at Tyskland gik sin Opløsning imøde, saa at vi kunde faa Danmark til Eideren (og „vi skal nok sørge for, at Sydslesvigerne bliver danske“), — og at Hertugen af Cumberland saa vilde blive Konge af Hannover og Hertug af Holsten. Jeg vidste ikke, om jeg skulde le eller græde ved at høre dette. Flensborg virkede som en aldeles overvejende tysk By. Fem Aar iforvejen var Gustav Johannsen falden igennem her ved Rigsdagsvalget, og det havde vist sig umuligt at bevare den plattysk talende Del af Befolkningen paa den danske Side. — Fra Flensborg foretog jeg en Spaseretur til Sankelmark sammen med H. V. Clausen, der med Kyndighed forklarede mig, hvorledes den hæderlige Kamp her var bleven ført. I Bilskov Kro (hvor i sin Tid Planen for Istedslaget var bleven lagt) var Krokonen

dansktalende, men var ikke til at faa til at sige noget paa Dansk, da Tyskerne havde bildt hende ind, at det var et Pøbelsprog, hun talte. —

Aarene gik, og den Verdenskrig, der længe havde truet, nærmede sig, og med den den store Spænding for, hvorledes det skulde gaa vort Land under det vældige Opgør, der maatte forestaa.

Men endnu i Foraaret 1914 syntes Alt roligt, og vi festligholdt her i Landet 50 Aars Mindet om den tapre Kamp paa Dybbøl den 18. April 1864, den sidste Kamp paa Sønderjyllands Fastland. Der blev holdt en Mindefest paa det kongelige Teater i Kongehusets og de gamle Veteraners Nærværelse. Efter en tankerig og ordvægtig Kantate af Niels Møller holdt jeg Festtalen. Efterat have omtalt Krigens Gang og dvælet ved Dybbølkampen for 50 Aar siden udtalte jeg:

„Som efter et Jordskælv ny Plantevæxt bedækker de Masser, der var styrtet sammen, saaledes har Livet udfoldet sig i vort Land i de sidste halvhundrede Aar. Et stort Spørgsmaal er det, om Mismodet og Afmagtsfølelsen saa let var vegne, hvis den heltmodige Kamp ikke var bleven ført. Vi praler ikke, men vi har vist, at vi har Ret til og føler Pligt til at hævde vor Plads og føre vort eget Liv. Fredens Værk og Krigens Minder giver os Ret der-til.“

Jeg sluttede med følgende Henvendelse til Veteranerne, der fyldte alle Gulvpladser i Teatret og nu rejste sig op:

„Og nu taler jeg da til vore Veteraner for at bringe dem vor Tak.

I kom ikke hjem med Sejr. I kom mismodige hjem til et mismodigt Folk. En Veteran skriver. „„Stille rykkede vi ud, og stille rykkede vi ind. Vi bragte ikke Sejr med, men Enhver af os havde dog den Overbevisning at have gjort sin Pligt.““ En anden Veteran skriver: „„Tropperne maatte ikke marchere ind i Byen ad Hovedgaderne, men skulde liste sig stille og ubemærket langs Volden til deres Kaser-

ner, som om de ikke fuldt ud havde gjort deres Pligt, men havde Grund til at skamme sig og skjule sig!““

Hvad der dengang, i Mismodets Tid, forsømtes, skal idag oprettes. Vi gør Honnør for Eder, I tapre, støtte og ufortrødne Mænd! Men den bedste Oprejsning faar I, dersom I har Følelsen af, at det Land og det Folk, I kæmpede for, vel var værdt at slaa et Slag for. Der vil kræves Mod og Arbejde af vort Folk, hvis det skal hævde sin Plads i Folkenes Række. Men dér vil Eders sejge Kamp og Eders Fædrelandskærlighed staa som Vidnesbyrd om det Sind og den Kraft, der bor i vort Folk.

Hvad der har holdt Eder oppe i Farens og Møjens Tid, det var det Inderste i vort Folks Sjæl, Kærlighed til Landet, Trofasthed mod dets Minder, Ønsket om, at det maa bevare Friheden til at leve sit eget Liv. Hvad Digteren siger om Mindet, — at det lader som ingenting, er dog et lønligt Kildespring, — det gælder ogsaa om Fædrelandskærligheden. Den kan ofte synes at være forsvunden; den mærkes ikke altid i Dagens travle, spredte Færd. Og dog rører den sig i alt ærligt Arbejde, i Alt, hvori vi lever med vor hele Sjæl, — for saa at rejse sig med Vælde i de afgørende Stunder.

Saa hilser vi da de Mænd, der for et halvt Aarhundrede siden i mørke og tunge Dage stred for Danmarks Ære og Ret! Vi beder dem med os holde Modet oppe om en lys og hæderlig Fremtid for vort Folk, en saadan Fremtid, som de satte Livet ind for at sikre!

Ære være Heltene fra 64! Ære være det Land, de kæmpede for!“ —

Fire Maaneder, efterat denne Mindefest var holdt, brød saa Verdenskrigen ud, den, der i sine Virkninger skulde føre til en saa glædelig Begivenhed som Sønderjyllands Tilbagekomst. Men medens Krigen stod paa, skiftede Haab og Frygt. Mulighed stod mod Mulighed. Kunde Tysklands

Sejr ikke føre til, at det nu, da Motivet ikke kunde udlægges som Frygt, benyttede Lejligheden til at komme i forsonligt Forhold til sin nærmeste Nabo mod Nord? Der var Tyskere, som længe med Iver havde ønsket dette. Eller skulde de have Ret, som mente, at Tyskland nu vilde benytte den gode Lejlighed til at indlemme i sig den Nabo, der vel havde opført sig formelt korrekt under Krigen, men om hvis virkelige Sympatier der dog ikke kunde være nogen Tvivl? — Hvis derimod Vestmagterne sejrede, vilde de saa være ivrige for, at vi fik Sønderjylland tilbage, og vilde denne Iver have sin Grund i Nationalitetsprincippet eller snarere i en for disse Magter gunstig Ordning af Forholdene ved Eiderkanalen? En fransk Journalist, der i officielt Hverv berejste Sverige og Danmark under Krigen og gentagne Gange havde besøgt mig, havde ligefrem erklæret, at Frankrig slet ikke brød sig om Nationalitetsprincippet (det ønskede jo selv det tysktalende Elsass), men at Hovedsagen var, at Kielerkanalen kom ud af Tysklands Herredømme. Her hjemme var der ikke faa, som fastholdt et Danmark til Eideren som Maalet; at det vilde kræve udstrakt Anvendelse af Militærmagt, havde for deres Tænkemaade intet Afskrækkende. Der var Andre, som, da det sydtyske Slesvig oprindeligt var koloniseret sydfra og altid havde været nationalt tysk, ønskede Danevirke-linien, besjælede af de mange Minder, der knyttede sig til den, og stolende paa, at der endnu var en „underbevidst“ Danskhed hos Befolkningen mellem Flensborg og Danevirke, der kunde dukke op ved nogen Tids Ro og Besindelse.

Alle disse Muligheder stod imod hverandre. Men desuden kom det Spørgsmaal naturligt frem, om Danmark kunde tage mod Sønderjylland fra en af de krigsførende Parter uden derved at gøre sig mistænkelig for den anden. Ved et Møde paa Carlsberg, hvortil jeg efter Aftale med Kolleger fra 4 S havde indbudt Mænd af forskellige Partier, drøftedes det Spørgsmaal, om nogensomhelst dansk

Regering kunde vægre sig ved at modtage Sønderjylland, fra hvilken Side det saa blev tilbudt. Stemningen var afgjort for, at et Tilbud i ethvert Tilfælde burde modtages, især efterat H. V. Clausen statistisk havde gjort Rede for, at der kunde drages en Linie, nord for hvilken Befolkningen var aldeles overvejende dansk. Det var den berømte Clausenske Linie, som jo ogsaa siden blev lagt til Grund, antagen af Regering og Rigsdag og billiget af de sejrende Vestmagter. Foreløbig var det dog kun Forhaabninger, det drejede sig om. Da kom den Novemberdag, da Tyskland brød sammen, og da det i sin Nød gik ind paa de Wilsonske 14 Punkter, blandt hvilke ogsaa Folkenes Selvbestemmelseret havde Plads. Konsekvensen heraf droges i Berlin strax for Nordsløvs og Polens Vedkommende; der skulde ikke længere være nogen „Musspreussere“. Wilson var en Drømmer, men i hans Drømme var indvævet et i bedste Forstand amerikansk Princip, det samme, hvorpaa i sin Tid den geniale Alexander Hamilton havde grundet den amerikanske Unionsforfatning, og som allerede laa til Grund for den amerikanske Frihedserklæring: at Staten skal have sit sidste Grundlag i Folkets frie Valg. Da nu Wilson selv hørte til de Allierede, der bekæmpede Tyskland, var der her kommen en Mulighed frem, der lod Sønderjyllands Tilbagevenden ved Folkeafstemning staa som anerkendt fra begge de krigsførende Parter. Selve det sønderjyske Spørgsmaal var ogsaa forlængst gaet over fra at være et statsretsligt til at være et rent nationalt Spørgsmaal, et Spørgsmaal om det sønderjyske Folks Sindelag.

Naturligvis var Sindelagsprincippet ikke blevet anerkendt uden de Allieredes Sejr. Men Amerika, der proklamerede dette Princip, bidrog selv paa afgørende Maade til Sejren. Havde Amerika ikke sendt sine Millioner af vel udrustede Soldater over Verdenshavet i største Skynding, kunde Marechal Foch ikke have samlet de Troppemasser, med hvilke han i Juli 1918 til Tyskernes fuldstændige Over-

raskelse brød frem fra Villers-Cotterets Skovene og derved frembragte den afgørende Vending.

Sandt nok, alle Slesvigere med dansk Sindelag kom ikke med. Det er en Brod, som bliver tilbage, ogsaa hos dem, der anser den fuldbyrdede Løsning for den eneste mulige og den eneste retfærdige. Var Afstemningsgrænsen sat sydligere, vilde der ikke være naaet en saadan Majoritet, som var ønskelig. Vi lider her under vore Forfædres Synder. De var mere optagne af formentlig Statsret end af, hvad der er det egentlig Afgørende i Folkets Liv. Nu gjaldt det om at bjerge den Del af det gamle danske Hertugdømme Slesvig, der vedvarende var dansk og vilde vedblive at være det. Ved en Afstemning maa nu engang Majoritetens Villie være afgørende. Nord for den dragne Grænse er der en tysk Minoritet, der vil stræbe at bevare sin Nationalitet, væsentlig ved under det milde danske Herredømme at anvende de Midler, de danske Slesvigere brugte under det tyske Tryk. Og syd for Grænsen er der en dansk Minoritet, der er øvet i at leve under Fremmedherredømme og nu, under den tyske Fristatsforfatning, har bedre Kaar end før. —

Jeg har her villet udvikle, hvorledes Sagen stillede sig for mig efter de mange Aars Iagttagelse og Arbejde. Med velberaad Hu støttede jeg efter Evne Hanssen-Nørremølle's og H. V. Clausens Arbejde. Stor Anerkendelse fik disse Mænd just ikke for deres Arbejde. Det var hos mange herhjemme blevet en Trossag, at Danmark skulde naa til Eideren, eller i hvert Tilfælde til Danevirke. Hvad man saa skulde gøre ved de Hundredtusinde Tyskere, man vilde faa med, hørte man ikke noget om. For mit Vedkommende havde det længe staaet for mig, at Alt, hvad vi kunde og burde ønske, var at faa Als og Sundeved med. Og selv her havde jeg, som jeg udtrykte det i en Bladudtalelse, vel havt et Haab, men egentlig ikke en Tro paa Ønskets Opfyldelse. Men der er herhjemme, baade i national og i religiøs Henseende, en Overtro paa Tro. Jeg fik da ogsaa, da

Bladudtalelsen var kommen frem, et anonymt Brev (fra en Dame),¹⁾ der begyndte saaledes: „Stakkels Professor Høffding, hvor De maa være fattig!“ — Som om Haabet ikke er rigt, naar det besjæler til alvorlig Stræben (hvad Troen, der let bliver fatalistisk, ikke altid gør).

Før Afstemningen var jeg Dirigent ved to Møder i Raadhushallen, hvor Hovedtalerne var Hanssen-Nørrømme og Nis Nissen, disse to stoute Førere for Sønderjyderne. Der var en udmærket Stemning ved disse Møder. Forskellige Afbrydelser fra en enkelt Side blev besvarede med stor Kvikhed, skolede som begge Talere var gennem Møder med Altyrkere. Morgenen før det første Møde fik jeg et Brev fra en Dame (denne gang dog ikke anonymt), der undrede sig over, at jeg, der hidtil ikke havde haft med den sønderjyske Sag at gøre, nu vilde træde op. Dette gav mig Anledning til i mine Indledningsord at udtale, at jeg nu i 33 Aar alvorlig havde beskæftiget mig med denne Sag. — Senere dirigerede jeg ved et Møde i Grundtvigs Hus, hvor Nis Nissen ogsaa talte. Mine Indledningsord her gav Kloppenborg-Skrumsager (en fortræffelig Mand, men tilbøjelig til at forvexle sig med Uffe hin Spage) Anledning til (i Flensborg Avis) at sige, at nu havde jeg staaet der og fornegtet de smukke Tanker, jeg i min Ungdom havde udtalt, — og det blot for at gøre Tykkerne tilpas! — Idethele har man fra den Side Intet negtet sig. Men jeg burde slet ikke have omtalt sligt her, naar jeg ser, hvorledes Mænd som Hanssen-Nørrømme og H. V. Clausen ere blevne behandlede. Og saa forsvinder alt dette Smaalige overfor den store Oplevelse, disse

¹⁾ Hvis man kunde faa en Statistik over anonyme Breve, vilde det vist vise sig, at de overvejende skrives af Kvinder. De trænger mere end Mænd til at faa Luft paa denne Maade. Da jeg var valgt til „Æresboligen“, fik jeg et anonymt Brev, der „i alle danske Kvinders Navn“ opfordrede mig til at afslaa Valget, — fordi jeg ikke var „troende“. Et af de anonyme Breve, jeg fik under den politiske Strid i Firserne, havde dog en afgjort mandlig Tone; jeg blev truet med, at jeg „nok skulde faa Prygl en Aftenstund“.

Aar har bragt alle Danske. Ikke mindst for de Gamle, der mindes Adskillelsens Smerte, har det været en Herlighed at faa denne Oplevelse med.

Da jeg forlod Universitetet, havde jeg Planer og Ud-kast til forskellige Arbejder, som jeg nu vilde benytte min Fritid til at udføre. Ved Siden af min Virksomhed i Røde Kors var det dette, der lagde Beslag paa mig i de følgende Aar. Jeg fandt paa Carlsberg et godt Arbejdssted, hvor der ikke blot var herlige Rum og en prægtig Have, men hvor det ligesom laa i Luften, at der skulde arbejdes. Jeg opgav Tanken om at fortsætte min Laboratorieundervisning, da jeg nødig vilde lægge mit specielle Arbejde helt til Side nogle Dage om Ugen for at kunne forberede mig til Timerne. Af samme Grund afslog jeg en Indbydelse, jeg i Februar 1915 fik fra Universitetet i Glasgow til i to Semestre at holde Forelæsninger over Religionsfilosofi (de saakaldte Giffordlectures). Jeg undskyldte mig med mine 72 Aar og med mit Ønske om fuldt Otium. Den stærkest vejende Grund var dog, at jeg i sin Tid havde udgivet min Religionsfilosofi, som var bleven oversat paa en hel Række fremmede Sprog, ogsaa Engelsk, og at jeg nu havde mere Lyst til psykologiske, erkendelsesteoretiske og filosofihistoriske Emner. Dertil kom, at skønt der i Fundatsen for Giffordstiftelsen aldeles ikke var fastsat nogen dogmatiske Betingelser, var de fleste Giffordforelæsninger dog blevne holdte i en mere saakaldt „positiv“ Retning, end jeg efter mit psykologisk-historiske Synspunkt kunde slaa ind paa. Endelig var jeg ogsaa betænkelig ved mit Engelsk, som nogenlunde kunde gaa an i et enkelt Foredrag, men neppe kunde bydes en Tilhørerkreds gennem flere Maaneder. — Jeg gik glip af et Honorar, der næsten var en lille Formue. Men saa kunde jeg sidde i Ro paa Carlsberg, hvor der da ogsaa var sørget godt for mig. —

De Arbejder, jeg har fuldendt her paa Carlsberg, falder

i tre Grupper: psykologiske (Den store Humor. 1916; Oplevelse og Tydning 1918), erkendelsesteoretiske (Totalitet som Kategori. 1917; Relation som Kategori. 1921) og filosofihistoriske (Spinoza's Ethica. 1918; Om Platon's Parmenider. 1920; Ledende Tanker i det 19. Aarhundrede 1920). Kun i Anledning af „den store Humor“ vil jeg her gøre nogle Bemærkninger.

I Bogen har jeg for en omhyggelig Læser tilstrækkelig antydet (især i Slutningen af Kap. 6), at jeg ikke tør betragte mig som Humorist i den Betydning, i hvilken jeg tager Ordet. Jeg kan kun sige, at jeg vilde ønske, jeg var det. Og gennem Henviisning til et tidligere Sted i Bogen har jeg antydet, hvori den væsentlige Hindring for mig har ligget, nemlig i den Hypokondri (Acedia), som hos Dante straffes med at rode i Helvedes Dynd. Alligevel tror jeg, at det ikke er uden Tilknytning til min Natur, at Emnet har faaet saa stor Tiltrækning for mig. En Stræben efter paa den i Begrebet Humor liggende Maade at forene det Store og det Smaa i Livet har maaske ligget i min Natur. Min Ungdomvsen Hans Skovgaard skriver fra sin Præstegaard (Marts 1915): „Naar Du nu skriver Dine Erindringer, maa Du betragte Dig selv som noget Værdifuldt og paa samme Tid have Din Morskab af at finde det komisk, at saadan En som Du virkelig skulde høre med til Totaliteten. Humoren er for Dig noget Genuint og Hjemmevant, saa at Du ikke behøver anstrengt at forklare den, men kan af Hjertens Grund male den som en Totalitet, der ogsaa er glad ved Smaating.“ — I samme Brev spøger han selv paa humoristisk Maade med sine af Aareforkalkning medtagne Ben og tilføjer: „Jeg humper nu om i Træsko her i Kettinge By eller rokker frem ad Snevejen i min gamle Karosse og misser ad Solen og finder, at det er en sublim Ide, Himmelen har havt, da den hittede paa at lave Vand om til den skære hvide Sne og gøre hele Landskabet til en Æresbolig.“ Aaret efter, da Humorbogen var kommen ud, skriver han: „Bogen er

skreven ud af Dig selv, saa at jeg godt kender Dig selv i Bogen.“

Jeg mener, jeg har Ret til at benytte min gamle Vens Vidnesbyrd, selv om det gaar videre, end jeg selv vilde og kunde udtale mig. — Det gik iøvrig tilbage for samme gamle Ven. Til min Fødselsdag 1918 skriver han: „Jeg kan knap holde fast paa en Pen, ej heller paa en Tanke.“ — Skovgaard tog sin Afsked 1919 og flyttede til København. Og i Februar 1920 døde han, medens jeg var til Røde Kors Møde i Genève. Han fik ikke saa god en Alderdom som jeg. Men sin Trofasthed og sin Forstaaelse bevarede han til det Sidste. —

En anden Ven, som jeg regner til de gamle, skønt hans Venskab er af langt senere Dato end Skovgaards, Professor Valdemar Vedel, skrev i Anledning af Humorbogen bl. a.: „Der er dog en Trang til at bevare Mangfoldigheden og Modsætningerne uopløste, uudjvnede, — en Rigdoms- og Frihedsfølelse, en Aabenhedsfølelse; man vil lade Tilværelsen spille frit.“ Denne betydningsfulde Bemærkning peger paa en Fare, som er tilstede ved enhver Helhedsdannelse indenfor Sjælelivet, paa Følelsens saavel som paa Tankens Omraade. Men jeg mener, at Bogen selv tager alle nødvendige Forbehold. Humor selv forudsætter netop, at der er en Mangfoldighed, der ikke kan overvindes, og som man væsentlig maa lade staa som den er. Men for at man kan hævde sig overfor den, — for at man kan „lade Tilværelsen spille frit“, — maa man, som i den store Humor, have en dyb og alvorlig Baggrund, et Tilhold, der gør, at man ikke splittes. Jeg har endog krævet, at Humoren skal tage sig selv humoristisk, navnlig ved at indse, at den ikke er den eneste dygtige Maade at tage Livet paa. —

I Anledning af Bogen om det 19. Aarhundredes ledende Tanker havde jeg et interessant Brev fra Georg Brandes, som efter nogle anerkendende Ord udtalte, at han paa sit Omraade var kommen til et lignende Resultat som jeg paa

mit: „Skønt Tankens Verden ikke er mig fremmed, er jeg dog ikke hjemme i den, og mine Interesser og Bestræbelser har maattet samle sig om Kunsten, hvor Aarhundredet jo ogsaa staar med et tydeligt Særpræg, om det end maa-ske heller ikke dér har naat de ypperste Højder.“ — Han sluttede med følgende Udtalelse: „Verdenskrigen har drevet adskillig Tillid til det Opnaaede ud af dens Forskninger. Vi, som Insektet, kryber op ad en Mur, falder ned, naar den øverste Rand er naat, og begynder forfra. Heldigvis har De ikke (saalidt som jeg) mistet Arbejdslyst og Spændkraft.“

Et af de sidste Aar, jeg læste paa Universitetet, kom en ung kvindelig Student, Agnete Bertram, ud til mig efter en Forelæsning, jeg havde holdt over Spinoza. Hun var meget betagen af Spinoza's Tanker, der for første Gang traadte hende imøde. I al Stilhed havde hendes egne Tanker bevæget sig i samme Retning, men hun fandt nu et klart Udtryk for den Forening af Virkelighedssans og ideel Opfattelse, som hun higede efter. Jeg tilbød at gennemgaa Spinoza's Hovedværk med hende, idet hun benyttede en engelsk Oversættelse. Senere læste vi nogle af mine egne Bøger, ligesom hun deltog i mine Laboratorietimer. Hun var mig til megen Hjælp under Forberedelsen af mine Arbejder, ikke mindst Bogen om Humor, ved sine træffende og selvstændige Bemærkninger. Filosofi var dog ikke hendes Hovedinteresse; denne koncentrerede sig foreløbig om dansk Literatur, som hun studerede under Vilhelm Andersen. Dansk havde hun valgt til Hovedfag; hendes Bifag var Engelsk og Gymnastik. Men hun var en Renæssancenatur, med stor Trang til at udvikle sine Kræfter, skønt hun endnu ikke var klar over, i hvilken Retning hendes Evner laa. Fra hendes første Ungdom gik hendes Interesse i kunstnerisk Retning, og hun beklagede undertiden, at hun ikke var gaaet Kunstens Vej. Jeg skylder hende overordentlig meget, fordi hun aabnede mit Blik for

Farve- og Formnuancer, jeg hidtil havde været blind for. Baade paa Spasereture og overfor Kunstværker lærte hun mig at iagttage og nyde ganske anderledes end før. Ogsaa for Poesien udviklede hun min Sans, især medens jeg sammen med hende læste nogle af de engelske Digterværker, hun opgav til sin Examen. Mere og mere samlede hendes Interesse sig dog om Gymnastik, især gennem Professor Lindhard's Forelæsninger, i hvilke han krævede Gymnastiken, nemlig Kvindegymnastiken, opbygget paa strengt fysiologisk og anatomisk Grundlag. Tidligere havde man kun havt én Art Gymnastik, den mandlige, som uden videre betragtedes som anvendelig for Kvinder. Agnete Bertrams Trang til at forene det Kunstneriske med det Rationelle kunde her finde en Tilfredsstillelse. Hun udformede, da hendes Examenstudier vare endte, Lindhard's Teori praktisk og kunstnerisk, og hun fandt snart megen Tilslutning hos unge Kvinder, der med Begejstring deltog i Øvelser, som paa én Gang fyldestgjorde Trangen til sunde Muskelfunktioner og Trang til Harmoni og Plastik i Bevægelserne. Det var mig en Glæde at give Rum i Carlsbergs Søjlehal („Pompeji“) til saadanne Øvelser, en enkelt Gang ogsaa til en offentlig Opvisning. De friske og formfuldendte Bevægelser og Deltagerindernes skønne, antike Dragter passede godt til „Pompeji“s græske Søjler. Og det Liv, der paa Øvelsesdage var i den ellers saa stille Æresbolig, naar de unge Damer færdedes oppe og nede, med Spøg og Latter, var forfriskende for en gammel Professor.

Mere og mere har Agnete Bertram saa udvidet sin Undervisning, saa at den tager al hendes Tid. Hun er helt optagen af sin Kunst, og hun arbejder tillige paa at fremstille dens Teori.

Jeg vil aldrig glemme, hvad hun har været for mig i de Aar, da hun kunde give mig en Del af sin Tid, og jeg følger hende paa hendes Vej med dens Sans for Naturens og Harmoniens Krav, som jeg skylder hende at have vundet.

Naar jeg nu, i mit firsindstyvende Aar, afslutter disse Erindringer, er det med modstridende Følelser, jeg ser tilbage paa, hvad jeg har nedskrevet i denne Bog. Var det værdt at skrive alt dette ned? Har jeg ikke talt for meget om mig selv? Og paa den anden Side har jeg formaaget fuldt ud at udtrykke min Taknemmelighed for, hvad Livet har bragt mig, for de Mennesker, jeg har kendt og elsket, for den Tankens Verden, der har aabnet sig for mig, og i hvilken det er en Ære at være blot den ringeste Tjener?

Skulde jeg besvare disse Spørgsmaal, vilde jeg aldrig blive færdig, og Besvarelsen vilde maaske føre til, at jeg kasserede det Hele. Jeg skyder dem da tilside i Tillid til, at dog maaske En og Anden kan finde Interesse og maaske Belæring ved at følge, hvorledes jeg har arbejdet overfor Livets og Tankens Problemer.

Min filosofiske Udviklingsgang vil forhaabentlig forstaaes gennem, hvad jeg har berettet om min Ungdomstid og saa mine senere Studier.¹⁾ Jeg finder to afgørende Udgangspunkter, Søren Kierkegaards Personlighedsprincip og den Comte-Spencerske Positivisme. Her ligger de betydeligste Paavirkninger, jeg har modtaget. (Jeg finder Anledning til at udtale, at Comte i sin Tid virkede stærkere paa mig end Spencer). Ved disse to Paavirkninger blev den Opgave stillet mig, som jeg har arbejdet paa gennem mine Hovedværker (Psykologi — Etik — Religionsfilosofi — Den menneskelige Tanke). Jeg selv finder mindre og mindre nogen uforligelig Modsætning mellem personlig Stræben og videnskabelig Tænken.

I de senere Aar er min Filosofi flere Gange gjort til Emne for Disputatser (jeg kender to franske og en tysk). Det er særlig min Religionsfilosofi, der er bleven drøftet. Og undertiden har da vedkommende Forfattere forsøgt at konstruere min Udviklingsgang, uden at jeg ret har formaaget at genkende mig selv deri. Det betydeligste Forsøg

¹⁾ En udførligere Fremstilling heraf har jeg givet i Afhandlingen om min Forfattervirksomhed, der er optrykt i *Religiøse Tankets per* (1927).

er gjort af Schweizeren Jean de la Harpe, som har anstillet en kritisk Undersøgelse af Forholdet mellem min Religionsfilosofi og min Filosofi idethele. (*La Religion comme conservation de la valeur dans ses rapports avec la philosophie générale de Harald Høffding. Lausanne et Paris. 1920*). I et længere Brev til Forfatteren havde jeg al Anledning til at takke for hans Interesse for mine Skrifter og for den klare og nøjagtige Fremstilling af mine Grundtanker, medens jeg ikke kunde give ham Ret i, at der var en „Dualisme“ mellem min Lære om Muligheden af Religion i Betydning af Tro paa Værdiens Bestaaen og min Filosofi idethele. Men særlig maatte jeg gøre Indvending mod hans Konstruktion af min Udviklingsgang. Jeg skrev saaledes til ham: „De forvexler Slægtskabet med andre Filosofer, efterat min Udvikling væsentlig var færdig, med Indflydelse fra disse Filosofer under selve min Udviklingsgang. Jeg opfatter Filosofiens Historie som en stor Dialog, og da jeg selv gjorde Forsøg paa at indskyde en Replik i denne Dialog, maatte jeg naturligvis tage Hensyn til tidligere Repliker i samme Retning (særlig til Spinoza og Kant, af hvis Indflydelse Forfatterne mente at kunne udlede to modsatte Tendenser i min Filosofi). Men deraf følger ikke, at disse tidligere Repliker fra først af har motiveret min Replik. Hvad særlig Spinoza angaar, har jeg altid staaet kritisk overfor ham. Jeg saa tidlig, at han paa væsentlige Punkter ender i en Tro. (Se herom Den menneskelige Tanke. p. 140). Min „Monisme“ har jeg ikke fra Spinoza, men fra en rent psykologisk Undersøgelse af, hvorledes vi overbeviser os om Virkelighed (se Afsnittet i min Psykologi om „Opfattelsen af det Virkelige“). Al Videnskab begynder med og er i Grunden helt igennem kun en konsekvent Videreførelse af det praktiske Virkelighedskriterium. Min „Monisme“ bestaar i, at jeg antager lovmæssig Sammenhæng som Udtryk for Virkelighed; men min Monisme er „kritisk“, fordi Arbejdet paa at finde og gennemføre en saadan Sammenhæng ikke er gennem-

ført og vel aldrig bliver det. Hvad særlig min Religionsfilosofi angaar, synes De at overse, at efter min Opfattelse er alt videnskabeligt Studium af Religionen psykologisk og historisk. Min specielle Teori er, at al social og individuel Religion og Religiositet ved nærmere Analyse viser sig at være en Tro paa Værdiens Bestaaen, og at en saadan Tro faktisk kan bestaa, selv om positive Religioners Tid skulde være forbi . . . . . I min Kategorilære (i „Den menneskelige Tanke“ 1910) har jeg søgt at vise, hvorledes Værdibegreber forholder sig til de andre Kategorier. Særlig er Sammenhængen mellem de to Begreber Totalitet og Værdi her af stor Betydning, hvad jeg senere har udviklet nærmere i en Afhandling om Totalitetsbegrebet (1917).“ — Denne sidste Afhandling kendte Dr. la Harpe ikke, da den først siden er bleven oversat paa Tysk. Men en Sammenhæng mellem Totalitet og Værdi ligger egentlig til Grund i alle mine Skrifter over Etik ligefra 1876 af, skønt jeg først i „Den menneskelige Tanke“ udtrykkelig har paavist den. Nærmere kan jeg her ikke gaa ind paa dette Spørgsmaal. Jeg frygter for, at denne Selvbiografi allerede indeholder for megen Filosofi. —

Mere end Menesker i det daglige Liv aner, skylder de Filosofernes Tankearbejde. Men det er gennem mange Mellemlid og væsentlig indirekte, at Filosofiens Betydning gør sig gældende. Filosofien har, som min gamle Lærer Sibbern udtrykker det, „intermediær“ (middelbar) Betydning for Livet. Hvert Menneske har sin Livsfilosofi, hvad enten han véd det eller ikke. Ti Ingen, hvilken Tro eller Vantro han ellers har, kan undvære Tanker, som ordner hans Erfaringer, leder hans Handlinger og vækker ny Stræben. Saadanne Tanker opstaar under Indflydelse af alle Sider i Sjælelivet og bestemmes dels ved Overlevering, dels ved egne Erfaringer. Gennem mange Mellemlid staa saadan Livsfilosofi i Vexelvirkning med Filosofi i strengere Betydning. Selv hos de største og strengeste Filosofer vil man kunne paavise Indflydelse af deres uvilkaarlig

dannede Livsfilosofi, foruden at denne selv ændres gennem deres Arbejde paa videnskabelig Udformning af deres Tanker. Det har gjort et stærkt Indtryk paa mig at se, at selv Platon (i det syvende Brev) har udtalt, at der er Forskel paa hans for Alle tilgængelige, videnskabelig udformede Filosofi og „det, som hans Stræben egentlig gælder“. Maaske betoner Platon dog, forarget over Dilettanters Prælen med Indsigt i hans Grundtanke, denne Forskel stærkere end rigtigt. Men sandt er det, at vi her tilsidst staar overfor noget Inkommensurabelt, fordi det paa én Gang er uudtømmeligt og indviklet. Her kan det gamle Ord anvendes, at af Guderne lærer vi at tie, af Menneskene at tale. Og Guderne beholder Ret tilsidst. —

I Grunden er det drøjt at leve. Jeg sympatiserer med Schillers Ord: „Herb ist des Lebens innerster Kern“. Der er saa meget Tungt og Trægt i os og udenfor os, og under Kampen for at overvinde det kan man ikke altid synge. Dog — der er andre Elementer i den Drik, Livet iskænker, end de bitre, og jeg priser Livet, fordi jeg ogsaa har faaet dem iblandede. Naar det kommer til Alt, er det en styrkende Drik, der rækkes os, netop gennem denne Sammensætning. Maaske er der ogsaa Elementer med i Driken, som vi ikke endnu har kunnet skelne.

I min personlige Tro gaar jeg lige til det, der, efter Alt, hvad jeg har kunnet forstaa, ligger til Grund for al Tro, til den Forvisning, Ingemann har udtrykt i „Sangen om Livet“ saaledes: „Dog Livets Kilde springer, hvor evig den sprang.“ Alle Forestillinger om Guder og om en anden Tilværelse end den, vi kender fra Erfaringen, er tilsidst kun Symboler for den Forvisning, at Tilværelsens Værdikilder aldrig vil udtørres. Jeg føler mig ikke ensom i denne Tro, men i inderlig Forbindelse med alle alvorlige og inderlige Sjæle, selv om mange af dem ikke kan genfinde deres Dogmer hos mig. Jeg forstaar godt, at mange kun i de overleverede religiøse Forestillinger finder det, hvortil de kan helde deres Hoved.

Jeg kan bedst udtrykke mit Forhold til saadanne Mennesker ved at hidsætte et Brev, jeg i sin Tid skrev til en Dame, jeg holdt meget af, og som var meget betagen af den religiøse Retning, der kaldes den indre Mission. Hun havde havt meget at kæmpe med i sit Liv og havde vist sig som en tapper lille Person. Mit Bekendtskab med hende stammede fra, at hun var gift med en Broder til min afdøde Hustru. Begge er forlængst døde. Anledningen til Brevet var, at hun havde sendt mig en opbyggelig Bog, der havde gjort stærkt Indtryk paa hende, og med elskelig Naivitet haabede hun nu, at den skulde have en i hendes Øjne god Virkning paa mig. — Brevet, hvis Kladde jeg har fundet mellem mine Papirer, lød saaledes:

„Kære Laura, Det er ud af Dit kærlige Sind, som Du saa ofte har vist overfor mig, at Du sendte mig den Bog, jeg nu sender tilbage, og især, at Du sendte mig det gode Brev, der fulgte med. Jeg tilstaar, at Brevet var mig kærere end Bogen. Det er ikke let for mig at forklare mig, men da Du holder af mig og har Tillid til mig, saa maa Du tro mig, naar jeg siger, at naar jeg er kommen bort fra saa mange Tanker, der er saa meget for Dig og ogsaa *har været* det for mig, saa tør jeg trøstigt sige, at det er sket derved, at Sandheden, saavidt jeg kunde se den, stedse har været mig hellig, og at jeg, hvis jeg ikke vilde fornegte det Inderste hos mig, maatte gaa den Vej, jeg er gaaet. Det er nu saaledes, at Vejene er forskellige for de Forskellige. Jeg tager mig ikke Livet let, og jeg ser klart de Farer, der truer mange Sjæle, naar Tvivlen kommer. Jeg vækker aldrig Tvivlen, naar det ikke er i Sandhedens hellige Tjeneste.

Som det er gaaet, tør jeg sige, at Livet er blevet større og rigere for mig, og at Mod og Lyst til at tage det op og arbejde ikke blot for mig selv, men ogsaa for Andre, er voxet hos mig.

Men, kære Laura, overalt hvor jeg føler, at et oprigtigt Sjæleliv rører sig, dør er min Sympati. Og maaske hos

Ingen har jeg følt det som hos min lille Svigerinde i Aarhus, hvis Stræben jeg har fulgt gennem Aarene. Kan vi ikke mødes her, selv om vor Stræben efter Sandhed fører os ad forskellige Veje? Det Haab opgiver jeg aldrig overfor dem, jeg holder af.“

[Brevet maa være skrevet omkring 1900].

Personlighedsfilosofi er meget vel mulig uden Dogmer. Det gælder særlig Dogmet om personlig Udødelighed. Meget tidlig gik den Overbevisning op for mig, at der kunde være meget Værdifuldt i Tilværelsen, selv om min personlige Udødelighed ikke hørte med til dette Værdifulde, og jeg har ikke mærket, at min Iver for at finde, udvikle og udbrede Værdier i Verden, mit Arbejde for, hvad der er sandt, skønt og stort, derved er blevet svækket. Jeg kender døde Tider; men mon de, der har alle Dogmatikens Rubriker fyldte, ikke ogsaa skulde kende dem? Mit Stade her er udtrykt i, hvad jeg ifølge Johannes Fibigers Selvbiografi engang skal have sagt i en Samtale med ham: hvis der er en personlig Udødelighed, vil vi jo komme til at opleve den. Om der er, véd vi ligesaa lidt, som vi véd, hvor gamle vi bliver. I hvert Tilfælde kan vi ikke gøre os nogen- somhelst Forestilling om den. Jeg gør paa dette Punkt Wilhelm von Humboldt's Ord til mine: „Menneskelige Forestillinger om Udødeligheden vil jeg ikke gøre mig; og andre kan jeg ikke gøre mig.“ — Moderne Udødelighedstro er, ikke blot udenfor Kirken, efterhaanden bleven en mager Forestilling, oftest bygget paa en spinkel Spiritualisme. Jeg forstaar bedre Urkristendommens vældige Syner om Dom og Verdensafslutning. Men skal de gælde, maa hele Livet lægges helt anderledes an, end det nu føres i og udenfor Kirken. — En Længsel eller Trang i Retning af Udødelighed har jeg aldrig følt. Heller ikke havde jeg, naar det faldt i min Lod at lukke Øjnene paa Mennesker, jeg havde elsket, følt Trangen til et Gensyn, der for Mange

er det væsentlige Motiv til at tro paa en Udødelighed. Der er nu engang en Livets Tragik. Der lides Tab, der efterlades en Tomhed, som kun Arbejde og Fremstræben kan raade Bod paa. — Der gør sig i Haabet om Gensyn ofte en usmagelig Gemytlighed gældende. Den virker paa mig, som naar Folk i Teatret snakker sammen paa de mest gripende Steder i Skuespillet. Langt bedre forstaar jeg den store Skolastiker Thomas Aquinas, naar han siger, at der i den anden Verden bliver en saadan Herlighed at skue, at man gaar helt op deri og ikke kan tænke paa sig selv eller se efter, om man har faaet alle gode Venner med derop.

Lad os ret faa Personlighedstanken frem, og lad os saa faa Vidnesbyrd om Livet og om aandelig Trang, der virkelig er grundede paa selvstændig Livserfaring og ikke paa Tillempelser efter gamle Overleveringer, som dog selv tilsidst er opstaaet paa denne Maade!

Det har ikke manglet endog paa ret nærgaaende Opfordringer fra Yngre til at rejse en Storm mod Kirke og Teologi. Men netop fordi jeg hylder Personlighedsprincippet, er det i mine Øjne ikke den Vej, der skal gaas. Det gælder derimod om indirekte, paa sokratiske Vis at faa Folk til at tænke paa egen Haand. Derhos viser Religionshistorien, ikke mindst Kristendommens Historie, at der stadig foregaar Omtydninger af de religiøse Overleveringer, saa at den virkelige og personlige Tro uvilkaarlig bliver en anden end den officielle. Og her er det personlige Erfaringer, der bestemmer Omtydningerne. Aandelige Forandringer foregaar langsomt, naar de skal være grundige. Mange Inkonsekvenser og Halvheder følger heraf i det Enkelte; men naar Livet ikke staar stille, vil der atter og atter røre sig en Trang til at komme ud over dem.

Alligevel kan mange Ting tyde paa, at der tiltrænges en Profet, et stort, frit Menneske, som kan lære os Mod og

Ærlighed og Redelighed i vore Tanker om Livet. Han vil sikkert ikke lægge Fingrene imellem. Jeg for mit Vedkommende har, som jeg engang i en Polemik angaaende store Mennesker havde Lejlighed til at sige, kun været en stakels Professor, ikke nogen Profet. Og store Ord er latterlige i smaa Menneskers Mund.

Jeg sidder hver Morgen i en af de store Stuer paa Carlsberg overfor tre af Thorvaldsens skønneste Værker: Morgen, Hebe og Natten. „Morgen“ gør ikke meget Indtryk paa mig. Om de Roser, hun spreder, gælder for mig, at deres Tid er forbi. Hebe vier jeg min daglige Kultus, haaber paa en Drik af hendes Bæger, og lover at være hende tro, saa længe der er Liv i mig. „Natten“ ser jeg hen til som til en Veninde, der tilsidst lægger Pudlen til Rette paa mit Leje. Endnu kender jeg kun det ene af de Børn, hun bærer paa sine Arme, men naar det andet Barns Lod bliver min, haaber jeg at finde Hvile som det.

Sluttet d. 15. Marts 1922.

VIII

Der er gaaet over to Aar, siden jeg skrev, hvad jeg mente skulde være Afslutningen af mine Erindringer. Jeg kan ikke sige, at jeg siden den Tid har levet i Tanken om den moderlige Favn, til hvilken ifølge Thorvaldsens Relief selv Døden kan støtte sig, og som jeg nævnte i de sidste Ord, jeg dengang skrev. Lysere Stemninger har gjort sig gældende, ogsaa produktive Stemninger. En af vore Forfattere, der paa sine noget ældre Dage mener at have vundet et ufejlbart religiøst Stade, udtalte ifjor, at „den gamle Mand paa Carlsberg“ nu maatte være mæt af Dage, og, som det fint blev antydnet, ogsaa af aandelig Stræben. Jeg føler mig ingenlunde truffen af saadanne Ord. Allerede da jeg i Marts 1922 sluttede det foregaaende Afsnit af Erindringerne, havde jeg Tanke om en Fortsættelse af de erkendelsesteoretiske Arbejder, i hvilke jeg havde søgt at udvikle nogle Synsmaader i mit Hovedværk „Den menneskelige Tanke“ videre. Og mit Emne var denne Gang et Begreb, der længe havde ligget til Grund for mine Tanker om Liv og Videnskab, om Religion og Poesi, uden at jeg havde set det saa klart, som det nu stillede sig for mig. Det var Begrebet Analogi, som jeg nu tog mig for at undersøge for Alvor, med Hensyn til dets Betydning paa de forskellige Omraader og ved Forholdet mellem disse Omraader. Jeg havde længe været opmærksom paa, at der, ikke blot i religiøse Forestillinger, men ogsaa i Naturvidenskab, i Filosofi og i den saakaldte sunde Menneskeforstand atter og atter sker en Forvexling af Identitet og Analogi. Men af

særlig Betydning blev nu for mig Niels Bohr's Elektronfysik og Hjelmlev's geometriske Undersøgelser. Jeg fik ved disse Arbejder de bedst mulige Exempler paa Analogiens Rolle ogsaa i Videnskaben, naar det gælder Forholdet mellem Iagttagelse og Tydning, eller naar det gælder Forholdet mellem videnskabelige Omraader indbyrdes. Jeg var for længe siden bleven ført til den Overbevisning, at Forholdet mellem fysiologisk og psykologisk Opfattelse af den menneskelige Natur strengt taget kun kunde kaldes Analogi. Ligeledes stod det klart for mig, at Forholdet mellem Exempler paa samme Begreb var et Analogiforhold. Endelig var det en Grundtanke i min Religionsfilosofi, at alle religiøse Forestillinger skyldes Analogier, som det menneskelige Sind føres til at danne under Indflydelse af sine Livserfaringer. I en Afhandling om Begrebet Analogi, som jeg forelagde i Videnskabernes Selskab kort før min fir-sindstyvende Fødselsdag, har jeg søgt at udvikle disse Synsmaader, foruden andre, jeg var bleven opmærksom paa. Denne Afhandling, der udkom paa Dansk 1923 og paa Tysk det følgende Aar, kommer til at danne Afslutning af mit erkendelsesteoretiske Arbejde. I hvert Tilfælde er der hidtil ikke opdukket Ideer, der kunde føre til en Fortsættelse af dette Arbejde. — I Juni 1923 var der gaaet tre Hundrede Aar efter Pascal's Fødsel, og Xavier Léon, Udgiveren af „Revue de Métaphysique et de Morale“, bad mig i den Anledning skrive en Afhandling om Pascal og Kierkegaard til det Festskrift, hans Revue vilde bringe. Emnet var mig ikke nyt. Jeg havde ofte fordybet mig i Pascal, især da den prægtige Udgave af hans Værker, som Brunschwicz o. fl. havde besørget, forelaa. Ligeledes havde det Analoge i de to store religiøse Tænkeres Stilling slaaet mig. Jeg havde ofte, naar jeg skulde forklare en Franskmand Kierkegaard's Standpunkt, kaldt ham le Pascal danois. Ved fornyet Undersøgelse forøgedes Parallelerne mellem de to Mænd i deres Forhold til det religiøse Problem, og jeg kom derigennem atter tilbage til min egen Opfattelse af Forhol-

det mellem Religion og human Kultur, som navnlig havde udviklet sig under Paavirkning af Kierkegaard. Afhandlingen blev trykt baade paa Dansk (i „Tilskueren“) og paa Fransk. Den er maaske det af mine Arbejder, jeg har mest Ret til at være tilfreds med i rent literær Henseende (hvad der maaske ikke betyder meget).¹⁾

Jeg har i de sidste Aar ogsaa været endel optagen af Oversættelse af mine Arbejder. Afhandlingen „Oplevelse og Tydning“ (den første af Afhandlingerne i det danske Skrift af dette Navn) blev oversat paa Tysk af en tysk Literat, der i nogen Tid opholdt sig her i Landet. Derimod oversatte jeg selv Analogiaafhandlingen og, efter Opfordring af Societas Spinozana, den i Aaret 1918 udgivne Afhandling „Spinoza's Ethica“. Særlig har det glædet mig, at der under Titel „La Relativité philosophique“ nu trykkes en fransk Oversættelse af mine Afhandlinger om Totalitet og om Relation. Jeg staar her i Taknemmelighedsgæld til den franske Filosof Emile Meyerson, med hvem jeg i de senere Aar formedelst mine erkendelsesteoretiske Arbejder er kommen i livlig og stadig Korrespondance.

Det har idethele i de senere Aar været en Glæde for mig at mærke Interesse for min Filosoferen i Frankrig og gøre personligt Bekendtskab med udmærkede franske Tænkere. 1906 gjorde jeg Bekendtskab med Emile Boutroux i Aberdeen, hvor vi begge var Gæster ved Universitetsjubilæet. Derefter traf jeg 1909 ham og hans elskværdige Hustru (Matematikeren Poincaré's Søster) i Genève, ligeledes ved et Universitetsjubilæum, og endelig var han, ledsaget af sin Hustru, i København 1913, indbudt af Universitetet til at holde Forelæsninger. Senere stod jeg i Forbindelse med ham lige til hans Død. Allerede tidligere havde jeg lært Léon Brunschwig (nu Professor ved Sorbonne) at kende og vedblev at staa i frugtbar Forbindelse med ham. Han har besøgt mig i København, og jeg ham i Paris. Det nærmeste Forhold har jeg faaet til Émile Meyerson, hvis er-

¹⁾ Optrykt 1927 i „Religiøse Tanketyper“. [Senere Note].

kendelsesteoretiske Arbejder er de betydeligste, der er udkomne i de senere Aar. Han skrev første Gang til mig i Aaret 1918, da han havde fundet Berøringspunkter mellem sin og min Opfattelse. Det skyldes, som sagt, hans Interesse for mine Arbejder, at to af dem nu kan udkomme paa Fransk. Brevvexlingen med Meyerson i de senere Aar har været og er til stor Opmuntring for mig. Vi har drøftet flere vigtige Punkter, hvor vore Anskuelser gik i noget forskellig Retning. I mine Afhandlinger fra de senere Aar vil man finde nærmere Oplysning derom. Fælles for os var, at vi havde Blik for den irrationelle Rest, der, saa langt som Erkendelsen skrider frem, bliver tilbage, netop naar man anvender en streng rationel Maalestok. Den store Hjertelighed, med hvilken Meyerson i sine Breve udtaler sig om det Indtryk, han har faaet af mig gennem mine Arbejder, har glædet mig ganske overordentlig.

Meyerson stammer fra Polen, har levet sin Ungdom i Tyskland, men har senere i over 40 Aar levet i Frankrig. I Tyskland studerede han Naturvidenskab; først i Frankrig begyndte han at filosofere. Hans rige Kendskab til Naturvidenskaben gør det let for ham at oplyse sine erkendelsesteoretiske Ideer ved træffende Exempler, som han analyserer paa mesterlig Maade. Han finder det interessant, at han og jeg stemmer sammen i saa høj Grad i vore Opfattelser, da vi dog er komne til Filosofien fra meget forskellige Sider, han væsentlig fra Naturvidenskaben og dens Historie, jeg fra psykologiske og etisk-religiøse Problemer. Han har aldrig været Lærer i Filosofi, men har beklædt en Embedsstilling, fra hvilken han 1921 tog sin Afsked i en Alder af 63 Aar. Hans Helbred har i de senere Aar været svagt, og der er desværre ikke megen Udsigt til, at han, som han gentagne Gange har bebudet, vil kunne komme til København for gennem Samtale at fortsætte vor skriftlige Diskussion. Det vilde være mig en meget stor Glæde at se ham her.

Med megen Interesse og Forstaaelse udtalte han sig ifjor

om min Afhandling om Pascal og Kierkegaard. Kun var han ikke ganske enig med mig, naar jeg tilsidst henviste til Platon's harmoniske Personlighedsbegreb som det Udgangspunkt, vi skulde holde os til. Han sympatiserer mest med „Filosofen, der, som Kant, har været paavirkede af Bibelen“. Han føler sig i aandeligt Slægtskab med Deuterocesaja. Dette forklarer han selv ved, at han er Jøde; men han mener, at de, der er udgaaede fra kristelige Slægter, vil føle noget Lignende overfor det nye Testamente. Vor Forbindelse med Grækerne er, mener han, rent intellektuel, men vor moralske Natur fører tilbage til Judæa. Dog bemærker han til Slutning, at Forskellen mellem ham og mig heller ikke paa dette Punkt er stor, da jeg mener, at den græske Aandsretning maatte uddybes og udvides gennem senere aandelige Strømninger, bl. a. Kristendommen.

Det Venskab, denne grundige og aandfulde Forsker har lagt for Dagen overfor mig, har været mig en god Støtte i de senere Aar.

Forarbejderne til Afhandlingen over Pascal og Kierkegaard fornyede for mig min Ungdoms Problem, som dog i Mellemtiden ikke havde været ude af mine Tanker. Selv efter at jeg havde fundet og gennemarbejdet den Stilling til dette Problem, jeg efter min Erfaring og min Forstaaelse maatte indtage, var der dog stadig Opfordring til at tænke over, hvad det kunde være, der fastholdt de fleste Mennesker i den bestaaende Kirke. Jeg kunde her naturligvis kun naa til et ubestemt Skøn. Hovedsagen blev for mig, at der stadig rørte sig en Trang til at leve i store Billeder, i hvilken den Grundstemning, Erfaringen om Livet og dets store Modsætninger vakte, fandt Udtryk, en Trang, man ikke følte tilfredsstillet ved, hvad Videnskaben og Kunsten kunde bringe. Denne Trang ytrer sig under mange Former og Grader og kan søge sig Udtryk paa mange forskellige Maader. Men for de Fleste er der i den kirkelige Overlevering, i hvilken de tidlig føres ind, nedlagt en stor Livsposi,

overfor hvilken Alt, hvad de selv kan finde, blegner. Tillige rører der sig, især i Tider som vore, en Trang til at have noget at holde sig til under Livets Bølgegang, og et saadant Tilhold var lettest at finde i de kirkelige Dogmer og den kirkelige Kultus. Meget tyder paa, at Kultus (især Psalmesang), selv i Protestantismen, spiller en større Rolle end Prædiken.

For mig selv havde fra min Ungdom af Problemet væsentlig været bestemt ved Modstriden mellem Urkristendommens Etik og moderne Kristendoms Forsøg paa at sammensmelte Kultur- og Samfundsinteresse med religiøs Etik. Den saakaldte Folkekirke betød efter dette Synspunkt et stort Kompromis, som Kirkens Repræsentanter ikke vilde se under Øjne. I Brevvexlingen mellem Otto Møller og Skat Rørdam træder dette frem paa en særlig naiv Maade. — Religionshistoriske Studier viser, at det samme Problem gør sig gældende indenfor alle store positive Religioner i Forholdet mellem en grundlæggende Tid, der stadig staar som Idealet, og senere Tider, i hvilke man har lempet sig efter det stadig fremadskridende Livs Fordringer. Det gælder for Buddhisme og Muhammedanisme ligesom for Kristendommen. Denne historiske Betragtning, som hverken Pascal eller Kierkegaard indlod sig paa, gjorde, at jeg lettere kunde forstaa, hvad der foregik indenfor det kirkelige Liv.

Jeg havde dog undertiden tænkt paa at melde mig ud af Folkekirken. Navnlig da en begavet og dybt religiøst grebet Dame af Højesteret blev erklæret uberettiget til at deltage i Valg til Menighedsraad, fordi hun var Unitarier, følte jeg det som en Inkonsekvens, at jeg paa Mandtalslisten stadig skrev mig som hørende til Folkekirken, da mit Standpunkt var fjernere fra Folkekirkens end det unitariske. Men jeg kunde ikke finde mig i den latterlige Skik, at man personlig skulde møde hos Sognepræsten for at melde sig ud. — For et Par Aar siden kom Spørgsmaalet op igen for mig i en noget anden Form. Forhandlingerne

forud for Bispervalgene vare ikke opbyggelige, og gennem Menighedsraadene og den Maade, paa hvilken de bleve valgte, maatte nødvendigvis Vejen spærres for mange unge selvstændig forskende Mænd til at blive Lærere indenfor Kirken. Ortodoxien er, efter en Iagttagelse, mange har gjort, stivere hos Lægmand end hos Teologer. Jeg tog da den Bestemmelse at melde mig ud og meddelte skriftlig Sognepræsten i mit Sogn dette. Det gik simpelt nok. Der blev blot bag paa min Daabsattest skrevet, at jeg ikke længere tilhørte Folkekirken. Det Skridt, jeg her foretog, gjorde jeg som dansk Borger, af Misfornøjelse med en dansk Institution, ikke egentlig af religiøse Grunde. —

Jeg kan ikke lade være at omtale et lille Exempel paa, hvorledes Kirken, som man har udtrykt det, slæber det Umulige med for ikke at miste det Nødvendige. Der kom for et Par Aar siden to Smaapiger (paa 12--14 Aar) ud til mig. Jeg kendte dem ikke, men formodentlig havde de hørt, at der paa Carlsberg boede en Mand, der blandt Andet havde spekuleret over Religionen. Paa to fine Sedler med Guldrand medbragte de en Række Spørgsmaal, Skolens Religionsundervisning havde fremkaldt hos dem. De var Veninder; den ene var i Ferien i Besøg hos den anden, og de havde nu om Natten ligget vaagne og drøftet Problemerne. Da jeg havde talt noget med dem, blev jeg slaaet af den Alvor, tildels Indignation, med hvilken de omfattede de Tvivl, der var opstaaede hos dem. Jeg skal her ikke gennemgaa alle Spørgsmaalene; der var nogle, jeg ikke gik ind paa. De fleste Spørgsmaal skrev sig fra Bibelhistorien. Hvor kunde f. Ex. Kain frygte for, at Mennesker, han traf paa, vilde slaa ham ihjel: der var jo ingen andre Mennesker end Adam og Eva! Lærerinden havde blot sagt hertil, at det stod i Bibelen og saa skulde man tro det. Kirken har jo heller ikke bestemt sagt, naar Bibelens Indhold skal tages bogstavelig, og naar det er Poesi. Mit Svar gik ud paa, at de bibelske Fortællinger var det jødiske Folks gamle Sagn, i hvilke man endnu fandt saa meget Smukt, at man stadig

vendte tilbage til dem. Dette Svar var den yngste af mine Gæster dog ikke tilfreds med. Vi har jo ogsaa gamle Forfædre, sagde hun, og hvorfor holder vi os saa til Jødernes Sagn istedetfor at bruge vore egne? — Den ældste af de unge Piger, der syntes at have et poetisk Sind, medens det Logiske var mere udviklet hos den yngste, var især utilfreds med Skabelseshistorien. Den var hende for mekanisk; Tingene blev skabt udefra. Var det dog ikke skønnere at tænke sig, at Tingene udviklede sig, ligesom en Blomst voxer, saaledes at den ene Form udfolder sig af den anden? — Samtalen viste mig, hvorledes Religionsundervisning baade kan kue Barnets logiske Sans og dets poetiske Sans, naar den drives, som den efter Kirkens officielle Forudsætninger egentlig maa drives. — Jeg var meget optagen af Samtalen med de unge Piger og søgte at klare mig, saa godt jeg kunde, efter sokratiske Grundsætninger. Senere havde jeg flere Gange Besøg af den ældste (den yngste havde faaet en langvarig Sygdom). Hun fortalte, at de nu havde faaet en ny Lærerinde, der ikke tog saa haandfast paa Tingene, og desuden var hun nu bleven klar over, at mange af de Spørgsmaal, der havde plaget dem, maatte de lade staa hen, indtil de kunde drøfte dem paa egen Haand.

Af og til er Mindet om den Tid, da jeg læste med de unge Studenter, dukket op hos mig, og da Professor Frithiof Brandt for et Par Aar siden foreslog mig at holde en Forelæsning for hans Tilhørere, vakttes Lysten til en Gentagelse. Jeg benyttede et Parti af et Arbejde, jeg havde under Hænde, og talte om Forholdet mellem Naturvidenskab og Aandsvidenskab. Jeg blev vel modtagen og havde stor Glæde af dette Forsøg. Jeg gentog det Aaret efter og talte da om „Videnskab og Livsanskuelse“, et Foredrag, der vil blive trykt i „Vor Ungdom“. Men ogsaa ved anden Lejlighed kom jeg til at tale til de Unge. To Aar itræk har jeg deltaget i de Møder, Foreningen „Nor-

den“ holdt paa Hindsgavl for unge Studerende eller for Lærere og Lærerinder fra de nordiske Lande. Hindsgavl er et af de skønneste Steder i Danmark. Den herlige Have gaar ned til Lillebælt med dets skovkransede Kyster, og her var det mig en Glæde at færdes mellem de unge Mennesker og faa et Indtryk af, hvad der optog dem. Mine Emner ved disse Sammenkomster var: „Søren Kierkegaard“, „Holberg som Populærfilosof“ og Troels Lund's Bog „Bakkehus og Solbjerg“. Dette sidste Emne gav mig en velkommen Lejlighed til at udtale mig om den Livs-poesi, i hvilken jeg tror, at Forsøgene paa koncentreret Livsopfattelse tilsidst maa ende. Senere (i Efteraaret 1923) fik jeg fra nogle Studenter Opfordring til at holde en Række Forelæsninger over Religionsfilosofi. Jeg holdt da i Havestuen paa Carlsberg Foredrag over dette Emne for en Kreds af nogle og tredive unge Tilhørere. En af Timerne blev anvendt til at besvare Spørgsmaal, der stilledes mundtlig af Tilhørere, og den sidste Time anvendtes til at besvare skriftlige Spørgsmaal (af hvilke et var særlig skarpsindigt og dybtgaaende). Efter Afslutningen af sidste Time indtoges Forfriskninger og der spaseredes i Vinterhaven. —

Studentermødet paa Hindsgavl 1922 var Anledning til et Bekendtskab, der blev af særlig Betydning for mig. Jeg kom i Samtale med en kvindelig Student fra Stockholms Högskola, Greta Ellstam, om Middelalderens Mystik, som fra forskellige Synspunkter interesserede os begge, for hendes Vedkommende baade fra den religiøse og den rent historiske Side, for mit Vedkommende især fra den psykologiske Side. I Løbet af vore Samtaler mærkede jeg, at hun var paa Vej til Katolicismen. Jeg vogtede mig vel for direkte at gribe ind i, hvad der bevægede sig i hendes Sind, men søgte ad forskellige Veje at betone Vigtigheden af det Skridt, hun syntes ifærd med at foretage. Foruden Religionshistorie studerede hun ogsaa Literaturhistorie og talte med Begejstring og Forstaaelse om Digtværker,

hun havde fordybet sig i. Under vort fortsatte Venskabsforhold har hun været overordentlig meget for mig ved de to store Interesser, hun saaledes nærrede, og som begge har dybe Rødder i hendes Personlighed. Vi kunde mødes i aandfulde Digterværker, selv om vi endnu udlagde dem hver paa sin Vis. Dette gjaldt saaledes om Geijer's lille Digt „Nathimlen“, hvor Digteren taler om, at af den Kærlighed, der gaar gennem Verden, er en Straale falden ind i hans Sjæl. Hun kunde godt sympatisere med min Tolkning af dette herlige Digt som Udtryk for den ofte saa snevre Strøm af Livsværdier; Straalen mente vi begge hver for sig at erfare, men om Strømmen var vi af forskellig Tro. Min unge Venindes religiøse Interesse førte hende snart over til Katolicismen, og hun nærrede endog Tanker om at gaa i Kloster. I den følgende Vinter deltog hun med stor Iver i den katolske Gudstjeneste i Stockholm. Trods sin legemlige Svaghed gik hun hver Morgen fastende til Messe. Dette maatte høre op, da hun en Morgen bekvæmede i Kirken. Jeg havde troet, at jeg aldrig skulde se eller høre noget til hende mere efter hendes Konversion. Men jeg fik saa ved Juletid 1922 et Brev fra hende, i hvilket hun fortæller om sine Studiers Gang, og i hvilket det tillige skinnede igennem, at hun begyndte at føle Konversionen som et utilfredsstillende Skridt. Hendes religionshistoriske Studier havde ført hende til Fordybelse i de indiske Upanishader, disse mærkelige Værker, i hvilke inderlig Mystik og skarp Tænkning mødtes paa saa ejendommelig en Maade. Der var ad denne Vej kommet Tanker i hendes Sind, der ikke lod sig forene med Kirkens Kultus og Dogmatik. Hun mener ogsaa, at Studiet af min Religionsfilosofi i Løbet af Efteraaret har været af Indflydelse paa hendes Sind. Der var en tydelig Forandring at mærke, da hun besøgte mig i Paasken 1923, og især da hun holdt sin Somerferie paa Carlsberg den følgende Sommer. Efterat hun om Efteraaret var bleven Kandidat fra Stockholms Högskola, fulgte hun min Opfordring til at

opslaa sin Bolig paa Carlsberg, for der, saa vidt hendes Helbred tillader det, at fortsætte sine Studier. Jeg har saaledes i hende faaet en kær Husfælle, hvis aabne Sans og fine Forstaaelse for, hvad der er stort og skønt, beriger mit Liv. Under hendes Indflydelse har (skønt hun selv har sine mørke Øjeblikke) mit gamle Hang til Hypokondri næsten fortaget sig. Vi dyrker undertiden fælles Studier. Saaledes har jeg gennemgaaet Spinoza's Ethica med hende paa Latin (under stadig Kritik fra hendes Side af Spinoza's slette Latin), og da almindelig filosofisk Orientering er en Del af hendes Fremtidsplaner, har jeg kunnet være hende til Hjælp paa forskellig Maade. Omvendt har hun, baade ved sine religionshistoriske Kundskåber og ved sin fine Sprogsans, været mig til god Hjælp ved Forberedelse af tredie Udgave af min Religionsfilosofi. Ogsaa Digterværker, svenske og danske, og af fremmede Litteraturer især Shelley, har vi dyrket sammen. — Hvad min personlige Livsanskuelse angaar, føler jeg mig forstaaet af hende som af ingen Anden. —

Jeg har det Haab, at Opholdet her paa Carlsberg ikke vil blive uden Frugt for hendes fortsatte Udvikling, som jeg venter mig meget af, skønt jeg efter Forholdenes Natur ikke kommer til at opleve den. Naar disse Linier efter min Død kommer for Dagens Lys, skal de bringe hende en Hilsen fra hendes gamle Ven med en inderlig Tak for, hvad hun har været for ham i hans sidste Leveaar.¹⁾

Jeg har i senere Aar ofte kaldt mig en overjubilert Mand. Det er maaske en Fejl, at jeg aldrig i Tide har undraget mig en Jubilæumsfest, som kunde ventes. Men jeg har aldrig havt Lyst til at rejse uden særlig Grund, og jeg har ikke altid kunnet det, selv om jeg vilde. Da nu 80 Aars Dagen nærmede sig, og jeg hørte om Forberedelser til at fejre den, var jeg saa barnlig glad over, at man vilde vise

¹⁾ Den 3. Oktober 1924 blev Greta Ellstam min Hustru. [Senere Note].

mig Venlighed, at jeg slet ikke tænkte paa at unddrage mig. Studentersamfundet holdt en smuk Sammenkomst, ved hvilken jeg læste op af mine „Erindringer“, hvad der angik mit Forhold til den politiske og literære Bevægelse i 70'erne og 80'erne. En Kreds af mine personlige Venner holdt en Fest, der blev indledet pragtfuldt med en Kvarter af Mozart og fortsat med en Souper, ved hvilken der blev rettet mange hjertelige Ord til mig. Paa selve Festdagen modtog jeg om Morgen en Besøg af Kongen. Han kom fra Lucasstiftelsen, hvor Dronningen dengang laa syg, og han bragte mig Blomster og en skriftlig Hilsen fra hende. Selv ønskede han mig til Lykke paa sin hjertelige og jævne Vis. I Løbet af Dagen fik jeg Besøg af mange Kolleger og Venner. Universitetets Rektor, Professor Bock, bragte mig paa en overordentlig hjertelig Maade, der dybt rørte mig, en Hilsen fra Universitetet. Carlsbergfondets Formand, Rigsarkivar Erslev, bragte en Hilsen fra Fondets Direktion og overrakte mig en smuk Sølvskaal, paa hvilken var anbragt baade mit Fødehus paa Gammel Torv og Carlsberg Hovedbygning, hvor jeg sandsynligvis skal dø. Til Middagen var nogle faa Slægtninge og Venner samlede hos mig. Det var mig en særlig Glæde, at Vilhelm Thomsen og hans Hustru kunde være tilstede.

Universitetet havde indbudt mig til i Anledning af 80 Aars Fødselsdagen at holde en Forelæsning i Universitetets Festsal, og jeg havde dertil valgt den 15. Marts. Det blev for mig et Hovedpunkt ved Festlighederne, og det var med stor Bevægelse, jeg igen betraadte Talerstolen, efterat Rektor atter havde talt til mig paa sin varme og hjertelige Maade. Det glædede mig særlig, at han i sin Karakteristik af min Virksomhed ved Universitetet anførte følgende Slutningsord af en Tale, jeg i Aaret 1897 havde holdt ved Universitetsfesten: „Den, hvis Livsstilling fører med sig, at han ikke blot skal sysle med Problemerne i det stille Lønkammer, men ogsaa skal føre de Unge paa Vej under deres Stræben efter at finde sig til Rette i Tankens

Verden, vil søge i al sin Færd at forbinde Sansen for den stræbende Personlighed med Overbevisningen om, at Personligheden skal lutres og forædles gennem Arbejdet paa at vinde Sandheden og bøje sig for dens Krav.“¹⁾)

Kort efter min Fødselsdag skrev jeg til Meyerson, at jeg nu følte mig ved Enden af min Produktion og for Fremtiden vilde forholde mig receptivt. Han ivrede paa en for mig meget smigrende Maade derimod. Men det eneste Arbejde, jeg siden har gjort, er paa Grundlag af Optegnelser til Brug for mine Laboratorieøvelser at skrive en Afhandling om Platon's Bøger om Staten.

[Senere (1925) kom dog mit filosofiske Testamente: „Erkendelsesteori og Livsopfattelse“.]

Et Par Dage efter, at jeg havde forelagt Platonafhandlingen i Videnskabernes Selskab, blev jeg alvorlig syg. Det var en Bronchitis, der truede med at gaa over til Lungebetændelse. I nogle Dage frygtede man tillige en Tarmkomplikation, og der skal have været Tale om Operation. Smerter havde jeg egentlig ikke, men jeg laa hen i en Mathedstilstand, jeg aldrig har kendt Magen til. Naar man spurgte mig, hvorledes jeg havde det, skal jeg have svaret: „Jeg har det slet ikke.“ Min Tilstand var som et Nul. Angst følte jeg ikke. Jeg blev udmærket plejet af min Læge Einar Hall og senere, under Rekonvalescensen, af Greta Ellstam. Da jeg igen kom paa Benene, gav nogle Ugers Ophold i Jyderups Skovegn mig friske Kræfter. Jeg oplevede derude et saa pludseligt og pragtfuldt Gennembrud af Foraaret, som jeg aldrig har set Magen til.

Men nu føler jeg mig for Alvor som en gammel Mand. Jeg var før en rask Fodgænger, men nu gaar jeg helst fra Bænk til Bænk i Carlsbergs Have eller i Søndermarken. Større Arbejder er der ikke Tale om; Initiativerne er bor-

¹⁾ Forelæsningen er — under Navn af „Filosofiske Synspunkter“ — trykt i „Religiøse Tanketyper“ (1927). [Senere Anmærkning].

te. Men jeg sysler daglig med Et eller Andet. En særlig Hvile er det for mig at læse Græsk, det Sprog, jeg har holdt mest af. I denne Sommer har jeg saaledes igen taget Herodot og Sofokles frem, efterat Platon havde optaget mig det foregaaende Aar.

Rundtom mig dør mine gamle Venner og Kolleger. Kun Vilhelm Thomsen holder sig endnu oppe, især ved sin trofaste Hustrus Hjælp, og jeg glæder mig til, at disse To, i hvis Hjem jeg i saa mange Aar har havt saa gode Timer, nu til Efteraaret — om alt gaar vel — flytter ud paa Valby Bakke i en Villa, der tilhører Carlsbergfondet. Jeg haaber endnu paa undertiden at møde hans milde, kærlige Blik.¹⁾ — Men ellers bliver der tomt i mine Jævnaldrendes Kreds. Jeg føler mig undertiden som Grønlænderen, der paa Mylius Eriksens Monument beretter om, hvorledes hans Fæller dør, den ene efter den anden. Men som han er jeg bleven ved at føre min Dagbog.

Og skulde disse Linier blive de sidste, jeg kommer til at skrive, saa skal de slutte med en Tak til Livet for, hvad det har bragt mig, Tak for, at det har gjort et Arbejde i Tankens Tjeneste muligt for mig, er det end nok saa beskedent, Tak for den Forstaaelse og den Kærlighed, jeg har mødt.

Den 10. Juli 1924.

¹⁾ Vilhelm Thomsen døde 12. Maj 1927. [Senere Anmærkning].

INDHOLD

	Side
I. 1843—1861	7
II. 1861—1874	38
III. 1874—1883	94
IV. 1883—1894	121
V. 1894—1904	175
VI. 1904—1914	224
VII. 1914—1922	266
VIII. 1922—1924	311

Afsnittene I.—VI. er nedskrevne i Vinteren 1915—16. — Afsnit VII. er skrevet i Aaret 1922. — Afsnit VIII. i Foraaret 1924. — Inden Trykningen har et Gennemsyn ført til at tilføje nogle Paranteser og Noter.
